

ΤΡΥΦΩΝΟΣ Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ δ. φ.
ΠΡΩΗΝ ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΟΥ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ (1453) ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ (1893)
ΜΕΤΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ
ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

α' Εγὼ δὲ τῆ μὲν ἑμαυτοῦ δυνάμει
τόδε τὸ ἔργον σταθμώμενος, τὴν
ἐγχειροδίν ὀρθωδῶ· θαρρῶν δὲ τῶ
φιλοτιμῶ δοτῆρι τῶν ἀγαθῶν, μεί-
ζονιν ἢ κατ' ἑμαυτὸν ἐγχειρῶν,

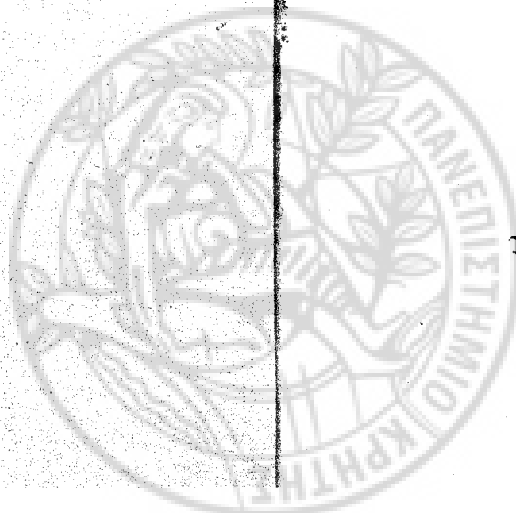
[ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ Φιλόσοφος καὶ
μάρτυς πρὸς ΤΡΥΦΩΝΑ]

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠ. Ι. ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΛΟΚΙΝΘΟΥΣ 22

1933

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ ἀοίδιμος Κ. Ζησίου ἐξέδοτο ἐν Ἀθήναις τῷ 1916 πολλοῦ ἄξιου λόγου βιβλίον εὐγνωμοσύνης ἔνδειξιν πρὸς τοὺς ἐν καιρῷ τῆς στυγεραῆς δουλοσύνης τῆς πατρίδος ἡμῶν διδάξαντας τὰ ἱερὰ γράμματα τοὺς Ἑλληνόπιδας ὑπὸ τὸν ἀπλοῦν καὶ ἀπέριττον τίτλον: «**Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους**», ἀλλὰ τὸ πολυσήμαντον τοῦτο θέμα δὲν ἐξηγητήθη ὡς ἔδει καὶ ἔργον ἀντίξιον αὐτῶν, ἐξετάζον τὴν ζωὴν, τὴν δρᾶσιν καὶ τὰς διαφόρους περιπετείας αὐτῶν, ἀπὸ πρωίας μέχρι ἐσπέρας ἐνδελεχῶς ἐργαζομένων καὶ πενιχρὸν τριβῶνιον φερόντων καὶ ἐν μοναῖς καὶ ἀποκρύφους τόποις περισυλλεγόντων τοὺς πεφοβισμένους ἐκ τῶν Τούρκων Ἑλληνόπιδας, δὲν εὔρε τὸν κατάλληλον λόγιον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι τῷ 1867 ἐξεδόθη ἐν Κων)πόλει τὸ «**Σχεδιάσμα**» τοῦ ἀειμνήστου γυμνασιάρχου († 1916) Ματθαίου Κ. Παράνικα, ἀλλὰ τοῦτο συνεργῶν καθ' ἣν ἐποχὴν δὲν εἶχον μελετηθῆ τὰ χειρόγραφα τῶν καθ' ἡμᾶς βιβλιοθηκῶν, τόσον τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τῆς Βουλῆς τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, τῆς Χριστιανικῆς Ἐταιρείας, τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, τῆς ἐν Βυζαντίῳ βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου καὶ τῶν Μονῶν τοῦ Ἀθῶνος καὶ τῶν ἄλλων τῆς ἐλευθέρως καὶ μὴ τοιαύτης Ἑλλάδος καὶ ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν καὶ δὲν ἦτο εὐκόλος τις ἡ ἐξεύρεσις τῶν ἰφισταμένων σχολείων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐν αὐταῖς διδάξαντων. Τώρα ὅμως ὁ μελετῶν τοὺς καταλόγους τῶν χειρογράφων πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων ὡς καὶ τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους τὰ ἐν τῇ Σιναίᾳ Ἀκαδημία περισυλλεγέστα, δύναται εὐκοπώτερον νὰ προβῆ εἰς ἐξακριβωσιν τῶν παιδευτηρίων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς τὰς παρωχημένας γενεὰς διαπαιδαγωγησάντων ἀνδρῶν, τὸ δ' ἔργον αὐτοῦ μέλλει νὰ καταλάβῃ περίοπτον θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Ἐλέχθη καὶ πολλάκις ἐπανελήφθη διὰ τὴν μὲν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὑπὸ πάσας τὰς ἐπόψεις αὐτῶν δύνανται νὰ μελετῶσι καὶ νὰ ἐκτιμῶσιν ὅς δεῖ καὶ πάντες οἱ ἐσπέραιοι λαοί, οἱ ὅποιοι πλεῖστα παρ' ἐκείνων προσλαβόντες καὶ εἰς τὰ ἴδια προσηκόντως ἐφαρμόσαν-

τες κατέστησαν ἐν πολλοῖς σοφοί, ἀλλὰ τὰ μεσαιωνικά καὶ τῶν ὑπέ-
ρων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς οὐδεὶς ἄλλος λαὸς δύναται νὰ ἐξα-
κριβώσῃ καὶ νὰ στιλογραφήσῃ τοσοῦτον ὅσον ἡμεῖς οἱ νεώτεροι Ἑλ-
ληνες οἱ ὅποιοι, τῇ βοήθειᾳ τῆς συγχρόνου ἀναπτύξεως τοῦ ἐθνικοῦ
ἡμῶν βίου καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν
ἐπιστημῶν παρ' ἡμῖν, εἴμεθα οἱ ἀρμόδιοι καὶ ἔχωμεν ἐπιτακτικὸν καθή-
κον νὰ μελετήσωμεν καὶ νὰ ἐξακριβώσωμεν πᾶσαν ἱστορικὴν ἀλήθειαν
τῶν ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων μέχρι σήμερον περιπετειῶν τῆς Ἑλ-
ληνικῆς φυλῆς.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς παιδείας παρ' ἡμῖν γεωγραφικῶς δὲν ἔχει μελετηθῆ.
Τὰ Ἑλληνικά γράμματα κατὰ τὴν μακροαῖωνα Βυζαντινὴν ἀκμὴν ἀνε-
πτύχθησαν ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ δὲν γινώσκωμεν τί συνεισήνεγκεν εἰς
τὴν παιδείαν ἢ ἄλλη ἑλληνικὴ χώρα. Πάντως τὰ γράμματα συνεχίσθη-
σαν ἐν τῇ ὀκτῶ ὀλόκληρᾳ ἔτη μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπό-
λεως ἐλευθέρᾳ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Τραπεζούντος, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ δὲν δυ-
νάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ διὰ τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου, ξενοκρα-
τουμένης ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἀλβανῶν καὶ τῶν Τόκων, ὅπου
τὰ γράμματα κυρίως ἀνεπτύχθησαν καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς κατέστη
ἑστία φωτὸς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἰδίως, ὅτε ἰδρῦθησαν Ἑλληνο-
μουσεῖα ἔχοντα τοὺς ἀρίστους τῶν τότε διδασκάλων. Καὶ εἶναι μὲν
ἀληθὲς ὅτι ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς εἰς τοὺς ξένους ὑποταγῆς τῆς Ἡπείρου
τῷ 1282 ἐπὶ τῆς νησίδος τῶν Ἰωαννίνων ὁμοῦ μετὰ τῶν ἑπτὰ μονῶν
ἰδρῦθη καὶ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Σπανοῦ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Φιλανθρωπinoῦ
σχολεῖον, ἐν ᾧ ἐκαλλιεργεῖτο ἡ παιδεία, ἀλλ' ὡς εἴπομεν αὕτη ἀνεπτύ-
χθη ἐν τοῖς Τουρκοκροῦσι χρόνοις, τοῦθ' ὅπερ συνέβη καὶ ἐν ταῖς Φραγ-
κοκρατουμέναις νήσοις καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Θράκῃ, ὅπου τὴν παλαιότεραν
σχολὴν ἀπαντῶμεν τῷ 1550, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς περὶ τῶν σχολείων
Θράκης μελέτῃ ἡμῶν (1).

Ἄλλ' ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καιροῖς ἡ μέγ' Ἀθήνα ἐχάθη
καὶ ἔμεινε μονόφθαλμος Ἑλλάδα καὶ ἐφθάρθη
ἀλλ' ἔχει πάλιν ἢ Ἑλλὰς ὄμμα τὸ δεξιὸν τῆς
αὐτὰ τὰ Ἰωάννινα, μεγάλον στολισμὸν τῆς (2).

(1) Ἰδὲ Θρακικὰ ἔκτακτον τεύχος ἐπὶ τῇ Ἑκατονταετηρίδι τῆς ἐθνικῆς
ἀνεξαρτησίας, Ἀθ. 1931 σ. 59—66.

(2) Παῖσιος Μικρός, ἔπαινος Ἰωαννίνων, Βενετ. 1778 σ. 58.

τῷ 1706 ὁ Ἀναστάσιος Μιχαὴλ ὁ ἐκ Ναούσης ἐν τῇ ἀνὰ τὴν
Εὐρώπην περιηγήσει (Περιηγηματικὸν Πικτάτιον, Ἀμστερδαμ 1706)
λέγει:

«Ἐχει νῦν ἡ αὐτὴ πρὸς τοῦτοις ἐν πλείστοις τῶν Ἡπειρωτικῶν
πόλεων, τῶν Μακεδονικῶν, τῶν Θεσσαλικῶν, τῶν Πηλοποννησιακῶν,
καὶ πάλιν τῶν Κρητικῶν, ἤδη δὲ καὶ τῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Ἰωνι-
κῶν τε καὶ νησιωτικῶν περίπου τῶν τεσσαράκοντα σπουδαστηρίων».
Τὰ αὐτὰ ἀναγράφει καὶ ὁ Λαρισσαῖος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος (1).

Γεώργιος δὲ ὁ Κωνσταντῖνου ὁ ἐκ Ζαγορίου πενήτηκοντα ἔτη
μετὰ ταῦτα (1755) προσθέτει ταῦτα ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Τετραγλώσ-
σου Λεξικοῦ αὐτοῦ (Βενετία 1758 ἐκδ. β' 1801) (2).

«Ὁ παρὼν κατάλογος τῶν Σχολείων, ὁποῦ τὴν σήμερον σώζον-
ται εἰς τὸ ἡμέτερον Γένος, θέλει ἐπιβεβαιώσῃ τὰ ῥηθέντα, καὶ θέλει
ἐλέγξει ὡς ψευδομένους τὰ ἐναντία λέγοντας.

«Εἰς Κωνσταντινούπολιν εἶναι δύο κοινὰ σχολεῖα, εἰς Ἰωάννινα
τρία, εἰς Θεσσαλονίκην δύο, εἰς Βουκουρέστιον δύο, εἰς Ἰάσιον ἓν,
εἰς Ἀνδριανούπολιν ἓν, εἰς Φιλίππουπολιν ἓν, εἰς Ἅγιον Ὄρος ἓν,
εἰς Βεῤῥοῖαν ἓν, εἰς Καστορίαν ἓν, εἰς Σιάτισταν ἓν, εἰς Μοσχόπολιν
ἓν καὶ μία τυπογραφία, εἰς Τύρναβον τῆς Θεσσαλίας ἓν, εἰς Τρίκαλα
ἓν, εἰς Τριπολιτσάν τοῦ Μωρέως ἓν, εἰς Παλαιὰς Πάτρας ἓν, εἰς Σά-
λωνα ἓν, εἰς Ἄρταν ἓν, εἰς Σμύρνην ἓν, εἰς Χίον ἓν, εἰς Πάτρμον ἓν,
εἰς Μιτυλήνην ἓν, εἰς Σάμον ἓν, εἰς Σίφνον ἓν, εἰς Ῥόδον ἓν, εἰς Κρή-
την ἓν, εἰς Λευκωσίαν Κύπρου ἓν, εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Ἱερου-
σαλήμ ἓν, εἰς τὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ἓν».

Καὶ εὐτυχῶς, ἔχομεν ὡς εἴπομεν ἤδη, προσετὰ τὰ μέσα τῆς μελέ-
της διὰ τῆς ἰδρύσεως βιβλιοθηκῶν καὶ δημοσιεύσεως εἰς εὐρὺν κύκλον
τῶν πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένων ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ ἐν Ἑσπερίᾳ
καὶ παρ' ἡμῖν.

Ὡς γνωστὸν ἐκ τοῦ «*Δογίου Ἐρμοῦ*» τῆς Βιέννης (1812 σ.

(1) Ἐν τῷ Status praesens Ecclesiae Graecae κτλ. Altorfli 1714 Κεφάλ. Γ'.

(2) Οὗτος προσεκλήθη νὰ γράψῃ περὶ τῶν σχολείων διότι περιηγητὴς τις
Ἰταλὸς ἐκ τῶν συγχρόνων αὐτῷ ἔγραψε τῷ 1753 περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι,
«non vi (in Grecia) sono oggi di scuole di sorte alcuna» ὅτι δὲν ὑπάρχουσι
σχολεῖα οὐδαμοῦ. Πρβλ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Γ' σ.
203—419, ὅπου περὶ σχολείων.

193-4), ἐκ τοῦ «*Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου*» (1812 σ 184), ἢ *Ἰόνιος Ἀκαδημία* διὰ προκηρύξεως αὐτῆς τῷ 1812 ἐξήτησε νὰ μάθῃ:

«Ποῖα καὶ πόσα σχολεῖα, βιβλιοθήκαι καὶ ἄλλα τοιοῦτα, πρὸς κοινὴν μάθησιν ἀποβλέποντα, συνεστήθησαν εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων; Ποῖα σχολεῖα καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἀποβλέποντα πρὸς παιδείαν καὶ μάθησιν τῶν ὁμογενῶν συνέστησαν οἱ Γραικοὶ ἔξω τῆς Ἑλλάδος; Ἄρα γε μόναι αἱ τυπογραφίαι τῆς Μοσχοπόλεως, τοῦ Ἰασιῦ, τοῦ Βουκουρεστίου, εὐρίσκονται ἐν Ἑλλάδι; Ἀληθεύει, ἄρα, ὅτι ὑπῆρχε τυπογραφία εἰς τὸ Φανάρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως; Πόσον διήρκεσε ἐκείνη, ἤτις ὑπῆρχεν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν καιρῷ τοῦ πολέμου μεταξὺ Γαλλίας καὶ Τουρκίας;

«Ζητεῖται ἡ βιογραφικὴ εἰδησις τῆς ζωῆς καὶ τῶν συγγράμματων ὄλων τῶν πεπαιδευμένων Γραικῶν, ὅσοι ἤμασαν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων». Καὶ τοῦτο διότι, ἐφρόνει, ὅτι τὸ παρελθόν, ὡς πανταχοῦ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἀνθρωπίνοις ἔργοις, εἶναι ἡ βᾶσις καὶ τὸ κάτοπτρον τοῦ παρόντος καὶ ἡ κλεῖς τοῦ μέλλοντος. Ἄλλ' οὐδεμία δυστυχῶς ἀπάντησις ἐδόθη, οὐδὲ προσοχῆς ἤξιώθη ἡ δικαία καὶ σοφὴ προκήρυξις, ὅπως δὲ ἀνεξαρτήτως εἰργάσθη ὁ φιλογενῆς ἐκ Σιατίστης τοῦ ἐμπολαίου Ἑρμοῦ ὁπαδὸς καὶ πρὸ τῆς προκηρύξεως *Γεώργιος Ι. Ζαβίρας* (1744—1804), γράψας σπουδαιότατον ἔργον: «*τὴν Νέαν Ἑλλάδα ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*» (Ἀθῆναι ὑπὸ Γ. Κρέμου 1872). ἔξ οὗ, ἐκ χειρογράφου ἀποκειμένου ἐν τοῖς τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, τὸ πλείστον μέρος τῶν βιογραφιῶν παρέλαβεν ὁ ἀοιδίμος Κ. Ν. Σάθας (ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ, Ἀθ. 1868), ὅτε, τῇ 21 Ὀκτωβρίου 1828, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συμμάχων Αὐτῶν Γαλλίας, Ρωσίας καὶ Ἀγγλίας ἀπηύθυναν πρὸς τὸν Καποδίστριαν 28 ἐρωτήματα περὶ τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ κοινοτικοῦ, ἰδίως, βίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Ὁ Κυβερνήτης, ὡς εἰκός, ὑπέβαλε τὰ ἐρωτήματα εἰς τὸ «*Πανελλήνιον*» τοῦτο δὲ ἀπῆντησε δι' ἐκθέσεώς του τῇ 3 Νοεμβρίου 1828, ἐν ἧ λέγει:

«Ἐὰν ἠθέλαμεν ν' ἀναπτύξωμεν καὶ μόνον τὰ κύρια αἷτια, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκινήθησαν οἱ Μουσουλμάνοι νὰ καταστήσωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ διοικητικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον κατέπαυσεν εἰς τὸ 1821, θὰ

ἠθελεν εἶναι ἀνάγκη νὰ κάμωμεν ὁλόκληρον βιβλίον». (Ἴδὲ Α. Μάμουκα, ἢ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος ΙΑ' 245 ἔξ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου μελέτην ἐν «*Ἔστια*» τῆς 23 Ἰουλίου 1930).

Τῷ 1865 τὸ Ἑθνικὸν Πανεπιστήμιον ὡς θέμα τῆς Δ' περιόδου τοῦ «*Ροδοκανακείου Διαγωνίσματος*» τοῦ τῷ 1859 ἰδρυθέντος, ἐξέδοτο προκήρυξιν ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας: Τίνα σχολεῖα Ἑλληνικὰ ἐσώζοντο μετὰ τὴν Ἄλωσιν καὶ τίνα νέα καὶ ποῦ καιεστάθησαν. Τίνα τὰ ἐν αὐτοῖς διδασκόμενα καὶ τίς ἢ τῆς διδασκαλίας μέθοδος. Τίνες οἱ συστήσαντες νέα σχολεῖα, οἱ εἰς βιβλίων ἔκδοσιν γεναίως συνδραμόντες, ἢ καὶ ἄλλως τὰ γράμματα προστατεύσαντες. Τίνες οἱ κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἀναφανέντες ἐξοχώτεροι λόγιοι, ἐν πάσῃ παιδείᾳ καὶ ποῦ ἐξεπαιδεύθησαν καὶ τίνα τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐκπονηθέντα συγγράμματα. Πότε καὶ ποῦ κατὰ πρῶτον εἰσήχθη ἢ τυπογραφία καὶ τίνα τὰ πρῶτα τυπωθέντα βιβλία. Ποῦ καὶ παρὰ τίνων ἐξεδόθησαν κατὰ πρῶτον Ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες. Πόσον ἐπενήργησαν ταῦτα πάντα εἰς τὴν ἠθικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους καὶ εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821»(1). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος ἐν τῇ Α' συνεδρίᾳ τῷ 1867 ἀπεφάνητο, ὅτι κύριον αὐτοῦ μέλημα προέθετο «*τὴν συλλογὴν καὶ διασάφησιν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν κατάστασιν τῶν γραμμάτων παρὰ τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*». Εἰς τὸ διαγώνισμα τοῦτο ἔλαβον μέρος πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τοῦ διαθέτου Θ. Π. Ῥοδοκανάκη: ὁ *Ματθαῖος Κ. Παρανίκας*, γράψας περὶ σχολείων ἰδίως, ὁ *Παῦλος Δάμπρος* περὶ τυπογραφείων καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας* οὗτινος καὶ τῇ 9ῃ Μαΐου 1867 ἐβραβεύθη τὸ ἔργον, ἐκδοθὲν τῷ 1868, ὡς

(1) Ἡ ἐπιτροπὴ ἢ κρίνασα τὰ ὑποβληθέντα ἔργα τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη ἰδρυθέντος φιλολογικοῦ ἀγῶνος (περίοδος δ'), τῇ 7ῃ Μαΐου 1867, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου: Κ. Ἀσωπίου, Φ. Ἰωάννου καὶ Ε. Καστόρχη ἀπεφάνητο, ὅτι τὰ ἀνά σύμπαντα τὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐντεῦθεν συσταθέντα Σχολεῖα ἀνήγοντο εἰς 186, ὧν 4 ἐν Ἰταλίᾳ, 7 ἐν Ἑπτανήσῳ, 13 ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους, 8 ἐν Θράκῃ, 16 ἐν Μακεδονίᾳ, 19 ἐν Ἠπειρῷ, 24 ἐν Θεσσαλίᾳ, 12 ἐν τῇ Ἀνατολικῇ καὶ Δυτικῇ Στερεῇ Ἑλλάδι, 9 ἐν Πελοποννήσῳ, 21 ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ καὶ 12 ἄλλαχοῦ (Ῥωσίᾳ Αἰγύπτῳ κτλ.).

είπομεν ἀνωτέρω. Τὸ περὶ τῶν σχολείων τοῦ Παρανίκα ἐξεδόθη τῷ 1867 ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Συλλόγου, περιλαβόντος καὶ τὴν περὶ τυπογραφείων μονογραφίαν τοῦ Π. Λάμπρου καὶ περὶ ἐφημερίδων (Παρανίκα, Σχεδιάσμα σ. 20 ;—212) Ἐκτοτε οὐδὲν σχεδὸν ὁμοιον ἔργον παρουσιάσθη παρ' ἡμῖν πλὴν τινων ἱκανοποιητικῶν μονογραφιῶν περὶ Σχολείων, ὡς τῆς τοῦ Μ. Ι. Γεδεῶν, «Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας» τῷ 1883, τῆς περὶ τῆς Εὐαγγελικῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης τῷ 1885 τοῦ Μ. Παρανίκα, καὶ Κ. Ξανθοπούλου, τῶν σχολείων Τραπεζοῦντος ὑπὸ Π. Τριανταφυλλίδου, Εὐσταθίου Κλεοβούλου καὶ Ε. Θ. Κυριακίδου, τῆς περὶ Κουρουτσεσμέ, Ἰωαννίνων, Αἴνου καὶ Σαντορίνης (Θήρας) τοῦ Β. Ι. Μυστακίδου, τῆς περὶ τῆς Πατριάδος Σχολῆς τοῦ Μ. Η. Μαλανδράκη, τῆς περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ σχολῆς τοῦ Εὐθυμίου Καστόρη προεκδοθείσης τῷ 1847 (1), τῆς περὶ τῆς ἐν Βυτίνῃ τοῦ Π. Παπαζαφειροπούλου, τῆς περὶ τῶν σχολείων τοῦ Μεγάλου Ρεύματος, Οἰνοῦντος καὶ τῆς Κυνοῦρίας τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν Φαίδωνος Κουκουλέ, τῆς περὶ τῶν σχολείων Θράκης ἐν «Θρακικοῖς» τοῦ 1931 καὶ περὶ σχολείων Κρήτης ἐν «Μύσωνι» (Ἀθ. 1931), Σερίφου, Μυκόνου, Σκιάθου ἐν ταῖς σχετικαῖς μονογραφαῖς καὶ σχολείων Οὐγγαρίας, Πάτμου, Περγάμου Ἰσλωνίας, Ρόδου, Ρουμανίας, Ρωσίας, Σμύρνης, Τεργέστης ὑπ' ἐμοῦ ἐν τοῖς οἰκείοις ἀρθροῖς τῆς «Μεγάλῃς Ἐγκυκλοπαιδείας», περὶ τῶν σχολείων Κυθωνίων ὑπὸ Γ. Σακάρη, Χίου, ὑπὸ Κ. Ἀμάντου, Π. Ζερλέντη, ὅστις καὶ περὶ Λιβόρνου καὶ Νάξου καὶ περὶ Μυκόνου ἔγραψεν, ὡς καὶ ἐγὼ πρὸ αὐτοῦ, Ἰωαννίνων ὑπὸ Π. Ἀραβαντινοῦ, Ι. Λαμπρίδου, Β. Μυστακίδου, Σ. Λάμπρου, Κ. Σούλη, τοῦ πρώην Παραμυθίας Ἀθηναγόρα, Φάνη Μιχαλοπούλου, «τὰ Γιάννενα καὶ ἡ Νεο-

(1) Ὁ αἰοίδιμος καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῷ πολλοῦ λόγου ἀξίῳ ἔργῳ αὐτοῦ περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων. Ἀθ. 1847 σ. θ', προκειμένης τῆς τῷ 1819 ἐκδοθείσης περὶ τῆς σχολῆς Κοζάνης μονογραφίας λέγει: «Ἐπειδὴ τοιαῦτα μονογραφαῖα τῶν κατὰ τόπους σχολείων τῆς Ἑλλάδος θέλουσι βοηθήσει τὰ μέγιστα τὸν μέλλοντα νὰ συντάξῃ τὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὡς διερευνῶσαι ἀκριβέστερον τὰ καθ' ἕκαστα, τὰ ὅποια εἰς μόνος δυσκόλως ἦθελεν ἀνεύρη, καλὸν εἶναι νὰ ἀποκτήσωμεν κατὰ μίκρον ἑκάστου τῶν ἀρχαιότερων τούτων σχολείων ἰδίαν μονογραφίαν.»

ἑλληνικὴ ἀναγέννηση» (Ἀθ. 1930), Ἄργους ὑπὸ Δ. Βαρδουνιώτου καὶ Δ. Γ. Καμπούρογλου ἐν «Ἀθηνᾶ» (ΚΖ' 215—218), Ἀθηνῶν ὑπὸ Β. Γ. Μυστακίδου, Δ. Γ. Καμπούρογλου, Θ. Φιλαδελφέως, ὅστις καὶ περὶ τῶν σχολῶν Πηλίου συνέγραψε, Σοπωτοῦ ὑπὸ τοῦ Γ. Παπανδρέου, Πάργης ὑπὸ Μ. Ἰδρωμένου καὶ Ἰονίων νήσων ὑπὸ Σ. Δεβιάζη, Ἄνδρου ὑπὸ τοῦ Δ. Π. Πασχάλη (ἡ ἐν Κάτω Κάστρῳ τῆς Ἄνδρου Σχολῆ καὶ ἡ ἐν Κορθίῳ τῆς Ἁγίας Τριάδος, Ἀθ. 1925 — ἡ ἐν Κορθίῳ τῆς Ἄνδρου, ἐπὶ Τουρκοκρατίας σχολὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος, Ἀθ. 1928 καὶ ἐν Ἱστορίᾳ τῆς Ἄνδρου, (Ἀθ. 1927 Β' 344—352),) τῆς Ζαγοράς ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Νικαροῦση (ἐν Δελτίῳ Ἱ. Ἐ. Ἐ. 1930 καὶ ἐν «Θεσσαλικοῖς 1931»), οὐδεμίαν ἄλλην ἔχομεν. Προῆλθεν ἔκτοτε πολὺς χρόνος καὶ τῷ 1904 «ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ φιλεκαπαιδευτικὸς Σύλλογος» προεκήρυξε τὴν συγγραφὴν ἔργου ὁμοίας φύσεως. ἀλλὰ, πλὴν τῶν ἐλαχίστων συμβολῶν ὑπὸ λογίων ἀνδρῶν τῆς Μακεδονίας, δημοσιευθειῶν ἐν τῇ ἐφημερίδι «Φάρω» τοῦ 1907 ἀπὸ 27 Μαρτίου καὶ ἐξῆς ἐν συνεχεῖσι φύλλοις. οὐδὲν προέκυψε πρακτικὸν ἀποτέλεσμα, τὸ δὲ θέμα ἀπαιτεῖ σύντονον μελέτην καὶ δὴ ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν χειρογράφων τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν τε δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν. Ἀλλὰ τὸ ἔργον δὲν ἦτο δυναμέως ἐνὸς μόνου ἀνδρός. Καὶ μάτην ἀποταθεῖς πρὸς διαφόρους λογίους τῆς τε καθ' ἡμᾶς καὶ τῆς ἄλλης πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 Ἑλλάδος, οὐδεμίαν ἀπάντησιν ἔλαβον καὶ ἠναγκάσθη αὐτός, αὐτότατος νὰ ἀποδυθῶ εἰς τὸν ὄντως ἡράκλειον τοῦτον ἀγῶνα.

Δυστυχῶς, μεθ' ὅλας τὰς ὑπ' ἐμοῦ γενομένας ἀπὸ τετραετίας ἐρεῦνας, πολλὰ τῶν σχολείων εἰσέτι ἀγνοοῦνται καὶ δέονται τῆς μελέτης ἐπιμελῶν καὶ σπουδαίων ἀνδρῶν καὶ χρήματος καὶ χρόνου ἵνα συμπληρωθῇ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν. Διὰ τοῦτο δικαιολογῶ πληρέστατα ὅσα ἔγραψεν περὶ τῆς δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματος τούτου, τῶν σχολείων, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Μ. Ι. Γεδεῶν. Οὗτος τῷ 1879 καὶ τῷ 1883 εἶπε καὶ ἐπανελάβε λίαν δικαίως, ὅτι: «*Κτόπος ἀξίνης ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἡσυχαστηρίου ἢ καλόβης φιλοπόνου διδασκάλου ἢ λογίου μοναχοῦ δυνατὸν κόσμον δίων ν' ἀνατρέψῃ καὶ γενεὰν λησμονηθείσαν νὰ ἐπαναγάγῃ εἰς ζωὴν*». Πράγματι δὲ πόσα ἀπὸ πεντηκονταετίας δὲν προῆλθον εἰς μέσον ἱστορικὰ ἐθνικὰ γεγονότα, εἰδήσεις

σχολικαὶ καὶ πάσης ἄλλης φύσεως ἐκ τῆς μελέτης τῶν τῆδε κἀκεῖς καιμένων καὶ εὐρωτιῶντων καὶ τιλφηδέστων χειρογράφων οὐ μόνον Μονῶν ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν καὶ πενιχρῶν δωματίων πιναροῦ τῆς τῶν πρό τινων αἰῶνων διδασκάλου ἢ μοναχοῦ. Ὁ καθηγητῆς Ν. Βέης ἐν τῷ ἀνὰ τὴν ἐπαρχίαν Καλαβρύτων ταξιδίῳ ἐνέτυχε *δπομνήματι περὶ τῆς καταστάσεως τῆς παιδείας καὶ τῶν σχολείων* γραφέντι παρὰ τοῦ διδασκάλου Χαγαλάμπου Λοντοτοσακίρη (Παναθήναια τόμος Θ', σ. 240). Ἐπίσης ὁ αὐτὸς (αὐτόθι σ. 341) λέγει, ὅτι εὗρεν ἐν τῇ Μονῇ Ἁγίου Νικολάου μελέτην τοῦ ἐκ Παγκρατίου ἀγωνιστοῦ Ὀδυσσεῶς Ἰωάννου Δαμπροπούλου «*Περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ παιδείας*» ἐπὶ Τουρκοκρατίας (αὐτόθι τόμος Ε' σελ. 79) (1).

Ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλου ἐν τῷ «*γραμματοφυλακίῳ ἀγωνιστοῦ*», ὡς ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ «Ἐστία» τοῦ 1914 21 Ἀπριλίου, ἀνεκάλυψε διδασκάλους Κυνοουρίας.

Εἰδήσεις περὶ τῶν σχολείων εὗρομεν παρ' ἰδιώταις καὶ ἐν περιοδικοῖς καὶ ἐφημερίσιν, ἐν ταῖς πενιχραῖς βιβλιοθήκαις Μοναστηρίων, ἐν ἐξωφύλλοις βιβλίων, ἰδίως ἀνηκόντων εἰς λογίους ἐν Ρουμανίᾳ διδάξαντας καὶ ἐν καταλόγοις συνδρομητῶν βιβλίων τυπωθέντων αὐτόθι τε καὶ ἐν Βενετίᾳ καὶ Βιέννῃ περὶ ὧν ἐκάστοτε ποιούμεθα μνείαν ἐν ταῖς ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν παραπομπαῖς.

Ἐκ τῶν ἀναγραφειῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ Ἐξωτερικοῦ σώζονται εἰσέτι οὐκ ὀλίγαι πρὸς τοὺς *ιερατικῶς προϊσταμένους τῶν δποίων ἔγραψα ζητῶν πληροφορίας ἀλλ' οὐδ' ἀπαντήσεως εἵνυχον ἢ ἀνἔνυχον δι' ἐμβίασμοῦ ὑπὸ ἀνωτέρας ἀρχῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τότε ἢ ἀπάντησις ἦτο: δ ἐν ὑ π ἰ ἄ ρ χ ο υ ν ἔ γ ρ α φ α!* Δυστυχῶς δὲν κατενοήθη ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐκζητήσις ἢ ἡ ἀνεύρεσις τῶν κέντρων παιδείας ἐπὶ τουρκοκρατίας, εἶνε ἔργον τῶν σπουδαιωτάτων καὶ οὐχὶ ἐνὸς ἀνδρὸς μόνου, ἀλλὰ πάντων τῶν δυναμένων νὰ παρᾶσχωσι τὴν ἑαυτῶν συμβολὴν πρὸς τοῦτο. Ἡμεῖς ἐπὶ δεκατέσσαρα συναπτὰ ἔτη περὶ τὴν τοιαύτην ἐργασίαν διατρίψαντες ἐπετύχομεν τοῦλάχιστον νὰ αὐξήσωμεν τὰ μέχρι τοῦ 1867 ὑπὸ τοῦ Ματθαίου Παρανίκα ἐν τῷ ἑαυτῷ «*Σχεδιάσματι*» ἀναγραφόμενα 210

(1) Πρβλ. Δελτίον τῆς Ἱστορ. καὶ ἔθνολογ. ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, 1926 Θ' σ. 66 σημ.

σχολεῖα εἰς 600 περίπου. Ἄλλοι, δὲ νεωτέροις ὑπολείπεται ἡ ἐργασία πρὸς περαιτέρω ἔρευναν ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης· διότι ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν τὰ σχολεῖα εἶχον πολλαπλασιασθῆ καὶ ὅτι ἕκαστος ἱερεὺς κοινότητός τινος ἦτο καὶ διδάσκαλος αὐτῆς, ἐφ' ᾧ δὲ Leake λέγει: (Researches in Greece τῷ 1814 σ. 228) «ἐν ὑπάρχει κοινότης Ἑλληνικῆ ἔχουσα εὐμαρείαν τινα νὰ μὴ ἔχη τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖόν της» καὶ Leon Maccas (L' Hellenisme en Asie Mineure Paris 1918 σ. 101—2) ὅτι μέχρι τοῦ 1912 τὰ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἦσαν 2000 μετὰ 187.000 μαθητῶν καὶ 5000 διδασκάλων. Τὴν γνώμην ταύτην πιστοῖ καὶ ὁ ἱστορικὸς Παῦλος Καρολίδης ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι Γεωργίου, Ἄθ. 1925 σ. 538—572.

Βραδύτερον δὲ πολὺ, ἀπαλλαγέντων τῶν ἱερέων διδασκάλων ἐπὶ Πατριάρχου Ἀνθίμου Δ' τοῦ Βαμβάκη (1840—1) διωρίζοντο διδάσκαλοι πολῖται, ὡς συμβαίνει μέχρι τοῦδε. Ὡστε ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι, ἐκτὸς τῶν μεγάλων Σχολῶν, ὑπῆρχον καὶ κοινὰ σχολεῖα εἰς χιλιάδας ἀνερχόμενα, ὅσαι ἦσαν καὶ αἱ Ἑλληνικαὶ κοινότητες ἀνὰ σύμπαντα τὸν Ἑλληνισμόν.

Διότι θεωρῶ θλιβερόν, ὕστερον ἀπὸ 66 ἔτη καθ' ἃ ἡ γνώσις ἐπολλαπλασιάσθη παρ' ἡμῖν, διὰ τῆς παιδείας, νὰ θεωρῶμεν πάντες ὡς σοβαρὸν βοήθημα ἐν ταῖς μελέταις ἡμῶν τὸ περὶ Σχολείων Σχεδιάσμα τοῦ ἀοιδίμου γυμνασιάρχου καὶ πολυγράφου Ματθαίου Παρανίκα († 1916 ἐν Σμύρνῃ). Καὶ λέγων ταῦτα δὲν ἐννοῶ νὰ μειώσω τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ ἔργου του ἐκείνου, τοῦ ὁποίου, ὡς μοι εἶχεν ὁ ἴδιος γράψῃ ἄλλοτε ἐκ Τραπεζοῦντος, παρεσκευάζε δευτέραν συμπληρωμένην ἔκδοσιν, ἣν δὲν ἐπρόφθασε δυστυχῶς νὰ παραδώσῃ εἰς φῶς, ἔνεκα τῶν ἀπὸ τοῦ 1912 μέχρι τοῦ θανάτου του ἐπισυμβάντων γεγονότων. Ἄγνοεῖται δὲ καὶ ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ. Εὐτυχῶς ἀπὸ τινος χρόνου ἤρχισαν πάντες νὰ αἰσθάνονται ὅτι πολλὰ τῶν σχολείων τοῦ Γένους ἔλειπον, μὴ ἀναγραφόμενα, καὶ δυσχεραίνοντα τὸ ἔργον τῶν λογίων καὶ μικρῶν καὶ κατ' ὀλίγον ἤρχισεν ἢ ἀναζητήσις νέων πηγῶν ἐν τε ἐντύποις καὶ χειρογράφοις βιβλίοις καὶ ἡ ἀνεύρεσις πλουσίων θησαυρῶν, σχολικῶν, ὑποβοηθούτων τὴν παρακολούθησιν τῆς ὅλης πνευματικῆς κινήσεως τοῦ Γένους κατὰ τοὺς ἀπαισίους τῆς Τουρκοκρατίας χρόνους ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ καὶ τοὺς ὁπω-

δήποτε ἀνθρωπιστικούς τῆς Ἑσπερίας, ὅπου ἑκατοντάδες ὄλαι ἑλλη-
νικῶν κοινοτήτων ἰδρύθησαν, ὡς θὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης ἐν τῷ παρόν-
τι βιβλίῳ, αἵτινες οὐ μόνον ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ συναφῆ σχολεῖα ἐκτι-
σαν. Τὴν ἀναγέννησιν τῆς παιδείας παρ' ἡμῖν τὰ μέγιστα ἐξυληρέτησαν
αἱ ἐκδόσεις τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας, αἱ ἀπὸ τοῦ 1484 διὰ τῆς
ἐκτυπώσεως «τῶν ἔρωτημάτων» τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ τῶν ἄλλων αἰ-
τόθι ἑλληνικῶν τυπογραφείων, ἀπὸ τοῦ Λαονίκου (1486) μέχρι τοῦ
«Φοίνικος» καὶ τοῦ «Ἁγίου Γεωργίου», ὅπερ καὶ ἔκλεισε περὶ τὸ 1893.
Ἐπὶ τῇ βίβασι λοιπὸν τῶν ἀνακαλυφθεισῶν νέων καὶ πολλῶν εἰδήσεων
συνέταξα τὸ παρὸν ἔργον μου ἐπὶ τῇ 100ετηρίδι τῆς ἐθνικῆς παλιγ-
γενεσίας· εἰ δ' ἐπέτυχον οἱ ἐπαύοντες κρινόντων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία

ἈΠΟ ΤΗΣ ἈΛΩΣΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ (1453—1933)
ΜΕΤΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ
ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙ

«[Ἐγραψα] πρὸς τέρεψιν καὶ πρὸς
χαρμονίην τῆς ψυχῆς τε καὶ καρ-
δίας παραμυθίας· ἔνεκεν καὶ κου-
φιδμοῦ τῶν πόνων καὶ συμφορῶν
παντοδαπῶν τοῦ πολυτόνου βίου»
(Catal. cod. astrol. Graec. τόμ. IV 49).

Ἡ θεία καὶ ἀθάνατος Ἑλλάς ὑπῆρξεν ὁ πρωτόγονος πανθομο-
λογουμένως κινητήριος μοχλὸς σύμπαντος τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ·
αὕτη εἶναι ἢ διὰ τῶν αἰῶνων παρασχούσα εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος
πᾶν τὸ ἐπιστητὸν ὑφ' ὅλας αὐτοῦ τὰς ἐκφάνσεις καὶ ἄς ἀρχαία καὶ
ὡς μεσαιωνικὴ καὶ ὡς μεταβυζαντινὴ. Αὕτη διὰ τῶν ἀνὰ τὰ πέρατα
τοῦ ἀρχαίου γνωστοῦ κόσμου ἐκπεμφθεισῶν πολυαζίθμων ἀποικιῶν
συνετέλεσε τὴν πρώτην τῆς ἀνθρωπότητος ἀναγέννησιν ἐν τε Ἀσίᾳ
καὶ ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀφρικῇ· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ θαυμάζομεν τὴν
ἐξέλιξιν τῆς Ἑλλάδος τῶν φιλοσόφων, ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν, δι' ἧς
ἀνεκρῦχθη ἡ βασικὴ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅτι νοῦς ἔστιν ὁ δια-
κοσμήσας τὸ πᾶν, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ καὶ ἰδίως ἐν Ἰταλίᾳ, τῇ μεσημ-
βρινῇ καὶ Σικελίᾳ, ὅπου ὁ πολιτισμὸς ἐξειλίχθη ἐπὶ τοσοῦτον εἰς
πνεῦμα καὶ εἰς ὕλην, ὥστε ἐκ ταύτης μὲν ἐξετόπισε τοὺς ὑλικῶς ἀκμά-
ζοντας Φοίνικας καὶ ἑσπερώθη ἀντ' ἐκείνων, ὑπόδειγμα γενομένη τοῦ
εἶτα μορφωθέντος Ῥωμαϊκοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ ἀνὰ σύμπασαν τὴν
χερσόνησον τῶν Ἀπεννίνων, δι' ἐκείνου δέ, βάσιν θεμένου τὴν ὕλη-
κην εὐμάρειαν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, προῆλθεν εἰς τοσοῦτον πνευματι-
κῆς ἀναπτύξεως, ὥστε προὐκάλεσε τὴν πρώτην ἀναγέννησιν τῶν λατι-
νικῶν λαῶν καὶ ὀνομάσθη μεγάλη Ἑλλάς πᾶσα ἢ μεσημβρινὴ Ἰταλία
καὶ ἔξ αὐτῆς, ὡς ἀπὸ πυρφόρου ἐστίας, μεταλαμπαδεύθησαν τὰ φῶτα
τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν δὲ τῇ Ἀφρικῇ, Κυρηναϊκῇ καὶ Αἰγύ-
πτῳ ἢ Ἑλληνικῇ παιδείᾳ ἔλαμψε διὰ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάν-
δρου Πτολεμαίων καὶ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, ὅτε καὶ οἱ Αἰγύπτιοι

ἠλλήνισον καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμάνθανον τὴν Αἰγυπτιακὴν γλῶσσαν πρὸς ἴδιον ὄφελος (1). Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία τῆς φιλολογίας ἑκατοντάδας ἀναγράφει ποιητὰς καὶ φιλοσόφους καὶ ἱστορικοὺς καὶ ἰατροὺς καὶ μηχανικοὺς καὶ ζωγράφους καὶ μαθηματικοὺς καὶ φυσικοὺς καὶ καλλιτέχνας ἐν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τῇ ἄλλῃ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ καὶ ἐν τοῖς Δυτικοῖς παραλίοις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Κυρῆνῃ.

Ἄλλ' ἐπῆλθον χρόνοι δυσπραγίας ὡς ἐν ἅπασιν τοῖς ἀνθρωπίνους ἔργοις, καὶ ἡ Ἑλλάς ὑποταγεῖσα τῷ 146 π. Χ. τοῖς Ῥωμαίοις, ἔστειρήθη, σὺν τῇ αὐτονομίᾳ καὶ ἐλευθερίᾳ, καὶ τῶν παρομαρτουσῶν πάσῃ δουλείᾳ θαυμασίῳ ἐκείνων διανοητικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων, δι' ὧν ἐθαυματούργησεν ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος, π. Χ. μέχρι τῆς Ῥωμαϊκοκρατίας, καὶ ἡ διανόησις περιορίσθη μόνον εἰς τὴν ἀναδίφησιν τῶν θεσπεσιῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἔργων, δι' ὧν κατώρθου μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον νὰ ἐπιβάλληται οὐ μόνον εἰς τὸν κατακτητὴν ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαπλώνη τὴν δρᾶσιν καὶ εἰς τοὺς τέως βαρβάρους λαοὺς, οἱ δὲ παλαιότροποι Ῥωμαῖοι βλέποντες τὴν ὁσημέραι κυριαρχίαν τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως ἀξαναομένην καὶ ἐν πολλοῖς ὑποκαθιστῶσαν τὴν ἐθνικὴν τῶν τοιαύτην, δὲν ἠνείχοντο τὸν ἀκμάζοντα ἑλληνισμόν καὶ ἐκραύγαζον: «non possimus fere graecam urbem, ἀλλ' οἱ νεώτροποι ἐνησμενίζοντο μανθάνοντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ λαλοῦντες αὐτὴν ἐν ἐπιδείξει κομπούρητος κοινωνικῆς καὶ στενωρείως βοῶντες ὡς ὁ Κικέρων: *Doctrina Graeca nos et omni litterarum genere superat*» καὶ *Φιλέλληνες; et su nus et habemur*. Ὁ αὐτὸς γράφων τῷ ἀδελφῷ του Κοίντῳ (2) λέγει περὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας: «Ἄνευθεοῦ ἀσπίως ἐμολογῶ ὅτι εἰ καὶ κάτι τι ἔδοξάσθην, τὴν δόξαν ταύτην ὀφείλω εἰς τὰς γνώσεις καὶ τὰς ἀρχάς, αἷς ἠρύσθην ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ ἐκ τῶν ἀθανάτων μνημείων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος»

(1) Σώζεται ἐπιστολὴ τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. μητρὸς πρὸς τὸν υἱόν, ἧς ἡ ἀρχὴ λέπει ἐν ἧ λέγονται τάδε περὶ τῆς ἀξίας τῆς διδασκαλίας πρὸς βιοπορισμόν: «πυθάνομένη μανθάνειν σε Αἰγύπτια (δηλ. τὴν Αἰγυπτιακὴν γλῶσσαν) γράμματα συνεχάρη σοι καὶ ἑμαυτῇ ὅτι νῦν γε παραγενόμενος εἰς τὴν πόλιν διδάξεις... τὰ παιδάκια καὶ ἔξεις ἐφόδιον εἰς τὸ γῆρας». (Ἐπιστολὴ 50 τῆς συλλογῆς τοῦ Stanislas Vitkowski (*Epistulae privatae Graecae quae in papyris aetatis Lagidarum servantur*, Lipsiae 1906 σ. 85).

(2) Ciceronis epistulae ad Quintum fratrem βιβλ. Α' ἐπιστολὴ α'.

ὄθεν ἰδιαιτέρως καθῆκόν τι ἔχομεν πρὸς τὸ ἐνδοξον τοῦτο ἔθνος· διότι παιδευθέντες ἐκ τῶν διδασκαλιῶν αὐτοῦ ὀφείλομεν νὰ καταστήσωμεν εὐδαίμονας ἐκείνους, ἐκ τῆς σοφίας τῶν ὀπιῶν ἐφωτίσθη ἡ ἡμετέρα διάνοια». Καὶ πολλοὶ τῶν Ῥωμαίων ἔγραψαν ἔργα ἑλληνιστί, ὁ δὲ Ὀράτιος συνεβούλευε τοὺς συμπολίτας του νυκτὸς καὶ ἡμέρας νὰ μελετῶσι τὰ ἑλληνικὰ συγγράμματα: «*Vos exemplaria Graeca nocturna versate manu, versa e dieurna*» (1). Ἄλλὰ μήπως δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ποιήσας τὸ δίστιχον:

*Graecia capta ferum victorem coepit
et artes intulit agresti Latio?*

Ἡ παντοδύναμος αὕτη διανοητικὴ ἐνέργεια τῶν ὑποδουλωθέντων Ἑλλήνων, μεθ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν τῶν σατυρικῶν ποιητῶν, τοῦ Ἰουβενάλιου καὶ τοῦ Περγίου λεγόντων, τοῦ μὲν ὅτι: «*Centum Graecos curto centusse Picetur*» ὅτι ἀντὶ ἑκατὸν ἀσσαρίων δύναται τις νὰ ἀγοράσῃ ἑκατὸν Ἕλληνας, τοῦ δὲ: «*omnia novit Graeculus esurievus in coelum jussuetis ibit*», τὰ πάντα γινώσκει ὁ Γραικύλος καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν ἐὰν διατάξῃ θὰ ὑπάγῃ, ἐξηκολούθει, ἡ δ' ἀντίδρασις εἰς οὐδὲν ἤνυσεν, ἀλλ' ἐπὶ μᾶλλον ἡ ἑλληνικὴ διανόησις ἐπετείνετο καὶ διεδίδετο ἀνὰ σύμπαν τὸ Ῥωμαϊκὸν Κράτος, ἤδη καταλλήλως διὰ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου προητοιμασμένον. Τοσαύτη δ' ἦτο ἡ ἐπίδοσις, ὥστε, τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου ἐλθόντος, τοῦ Χριστοῦ ἐμφανισθέντος, ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ὀμιλεῖτο ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους καὶ βλέπομεν τοὺς Ῥωμαίους ὀμολογοῦντας, ὅτι ἕκαστος Ῥωμαῖος ὀφείλει νὰ ἔχη τρεῖς βιβλιοθήκας: Ἑλληνικὴν, Λατινικὴν καὶ Χριστιανικὴν, ἦτοι Ἑλληνικὴν πάλιν, ἀφοῦ τὰ ἱερὰ τοῦ Χριστοῦ βιβλία ἑλληνιστί ἐγράφθησαν. Ὁ Χριστιανισμὸς διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης διδαχθεὶς καὶ διαδοθεὶς μεθ' ὅλους τοὺς ἐξωτερικοὺς καὶ ἐσωτερικοὺς διωγμούς, ἐν τέλει ἐπεκράτησε καὶ τὸ Ἐδικτον τῶν Μεδιολάνων τοῦ 313 μ.Χ. δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀφετηρία τῆς μελλούσης κυριαρχίας του. Ἄλλ' ὁ πολιτισμὸς ὁσημέραι ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἐμαραίνετο καὶ εἰς τὴν ἐπελθοῦσαν μεσαιωνικὴν σκοτίαν ἐμφανίζεται φαεινότερος ὁ ἦδη ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ διαλάμπων πνευματικὸς ὀρίζων, ἦτοι αἱ φιλο-

(1) Ἐπιθὶ καὶ τὸ τοῦ Κικέρωνος ἐπίσης: «*Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, latina suis finibus, exiguis sane continentur*».

σοφικαὶ σχολαὶ τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Βηρυτοῦ τῆς Ἀντιοχείας ὁπόθεν τῷ 340 ἐκλήθη εἰς Βυζάντιον ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου ὁ Λιβάνιος, 344 ὁ Θεμιστιος, ὅστις καὶ ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου προήχθη εἰς ἀνώτατα ἀξιώματα. Αἱ σχολαὶ αὗται τῆς Ἀντιοχείας συνεχίζουσι τὸ θαυμασίον αὐτῶν ἔργον. Ὁ οὐρανοβάμων Βασίλειος ὁ κλεινὸς τῆς Καισαρείας τῶν Καππαδόκων ἱεράρχης, ἰδρύσας τὸ ὑπ' αὐτοῦ ὄνομασθὲν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ *μοναχικὸν σύστημα*, ὅπερ ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἔργα πνευματικὰ καὶ φιλανθρωπίας, ἀνεγέννησε τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολὴν καὶ ἀπανταχόθεν συνέρρεον μαθηταὶ καὶ θαυμασταὶ τοῦ ἁγίου ἐκείνου ἀνδρός. Κι ταῦτα μὲν ἐξετέλουν ἰδιωτικῶς οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ τὸ ἐπίσημον Κράτος ἐζήτει νὰ ἐπιβάλλῃ ἐν τῷ Ἀνατολικῷ Ρωμαϊκῷ Κράτει τὴν λατινικὴν, προστατεύον, ὡς λέγει ὁ Χρυσόστομος. τοὺς τὴν λατινικὴν γινώσκοντας λειτουργοὺς αὐτοῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας δὲν ὠμίλει καλῶς τὴν Ἑλληνικὴν ἐνόμιζον δ' ὅτι τὸ Βυζάντιον θὰ ἐξελατινίζετο· ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ συνείδησις τῶν κατοίκων καὶ ἡ σοφία δὲν ἐπέτρεψαν τὸ τοιοῦτο. Ὑπῆρχεν ἤδη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ Σεραπεῖον, ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας καὶ Νικομηδείας, ἀλλ' εἶχον παρακαμάσει· ἐσώζοντο ὁμοῦ αἱ σχολαὶ τῆς Καισαρείας, τῆς Γάζης καὶ ἡ νομικὴ σχολὴ Βηρυτοῦ, ἡ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ρώμης, βραδύτερον καταργηθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῷ 529(1). Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὁ Μ. Θεοδοσίος 379-395 παραδίδων τὰ τέκνα αὐτοῦ Ἀρκάδιον καὶ Ὀνώριον τῷ διδασκάλῳ προσεφώνησε: «Τέκνα μου, ἐὰν φροντίσητε νὰ στολίσητε τὰς ψυχὰς σας δι' ἀρετῆς καὶ γνώσεως θὰ ἐγκαταλείψω ὑμῖν τὸ *στέμμα*. Ἄλλ' ἐὰν παραμελήσητε ταῦτα προτιμῶ νὰ σᾶς ἴδω ἄνευ στέμματος παρὰ νὰ διακινδυνεύσω αὐτό, ἀναθέτων εἰς χεῖρας ἀναρμόστων τὴν διαχείρησιν αὐτοῦ. Προτιμότερον νὰ φέρητε τὴν στέρησιν τοῦ βασιλείου παρὰ νὰ γίνητε αἵτιοι τῆς ἀπωλείας αὐτοῦ. Ὑπείκετε τῷ διδασκάλῳ»

Καὶ ὁ ἔγγονος αὐτοῦ Θεοδοσίος ὁ Β' 408-50 ἐπροστάτευσε τὴν ἑλληνικὴν ἢ ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἑλαβενέαν ζωὴν, ἣτις προεμήνευε τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς, τῆς Λατινικῆς παραμεινάσης γλώσσης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο ἴδρυσαν καὶ ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις σχολεῖα κοινά. Τοιαῦτα εἶχεν ἡ *Καισαρεία* καὶ ἀρίστους παιδευτὰς (Migne Ἑλληνικὴ

1) Ἐν Νισίβει καὶ Ἐδέσῃ ὑπῆρχον Θεολογικαὶ Σχολαί.

Πατρολογία τόμ. ΑΕ' στήλη 248) κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ἡ *Μελιτινή*. ἡς διδάσκαλος ὁ Ἀκάκιος καὶ Συνόδιος, παρ' οἷς ἐμαθήτευσεν ὁ Μ. Εὐθύμιος τῷ 380 (αὐτόθι τόμ. ΡΙΑ' 611). Κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἡ *Κωνσταντινούπολις* (αὐτόθι τόμ. ΡΙΑ' 632, ΡΙΔ' 563), ἐπίσης καὶ κατὰ τὸν 5' αἰῶνα τὰ σχολεῖα Γραμματιστῶν. Κατὰ τὸν 5' αἰῶνα. ἡ ἐν Γαλατίᾳ Ἀναστασιούπολις (Θεόφιλος Ἰωάννου Ἀγιολογικὰ Μνημεῖα, Βερυτία 1884 σ. 365 καὶ 367). ἡ ἐν Φρυγίᾳ Ἀδγουστόπολις (Migne ΡΕ' 2284) ὅπου, τῷ 520 ὁ Εὐτύχιος ἦτο χαμαιδιδάσκαλος, ἡ ἐν Συρίᾳ Ἀπάμεια. Κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἡ *Τραπεζοῦς*· ἐν τῷ ναῶ τοῦ ἁγίου Εὐγενίου. Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἡ ἐν Κρήτῃ *Κυδωνία* (Migne ΡΕ' 869), ἡ *Κωνσταντινούπολις* ἐν τῇ Μονῇ Στουδίου ἢ ὀλίγω πλησίον αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ σχολὴ *Σφωρακίου*, κατὰ τὸν Η' ἢ ἐν Ἰσαυρίᾳ *Ελεηνόπολις* (Θεοφίλου Ἰωάννου Ἀγιολ. Μνημεῖα σ. 131) καὶ ἡ *Θεσσαλονίκη* (αὐτόθι σ. 149) κατὰ τὸν Ι' ἢ *Τραπεζοῦς* ἐν ἣ ἐδιδάχθη ὁ Ἀθανάσιος, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐν Ἀθῶν πρώτης Μονῆς τῆς Λαύρας, ἡ *Κωνσταντινούπολις* (Analecta Bollandiana, τόμ. ΙΔ' σ. 136-137), ἡ παρὰ τὴν Προῦσαν Ἀπολλωνιάς, ὡς ἀναγινώσκωμεν ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἁγίου Παύλου τοῦ νεωτέρου τοῦ ἐν τῷ ὄρει Λάτρω (Λάτρω) τῷ ἐκδοθέντι ἐν Βρυξέλλαις τῷ 1892 (σ. 21), ἡ ἐπὶ Σιπύλῳ *Μαγνησία* ἡς διδάσκαλος ὁ Λεόντιος (Μ. Ι. Γεδεών, Γνώσεις τοῦ Τυπικοῦ τῶν Μονῶν τοῦ Γαλησίου ὄρους, Κωνσταντινούπολις 1898 σ. 11-12), ἡ *Κόρινθος* ἡς διδάσκαλοι ἦτο μετὰ τὸ 960 ὁ Θεοφύλακτος. κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἡ *Κωνσταντινούπολις*, ἔχουσα τὰ σχολεῖα τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἰδρυθέντα ὑπὸ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὡς ἀναφέρει ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Β' 345) καὶ ὁ Ζωναρᾶς (ΙΔ' 344), ἡ ἐν *Κώμῃ* παρὰ τὴν Νίκαιαν (Μ. Γεδεών ἐν Ἐκκλ. Ἀληθείᾳ ΚΒ' σ. 202). Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἐν *Κωνσταντινούπολει* ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν ἤκμαζον τὰ σχολεῖα. Κατὰ τὸν ΙΓ' ἡ *Προῦσα* εἶχε σχολὴν ἐν ἣ ἐξεπαιδεύθη ὁ Νικηφόρος Βλεμμίδης (ιδεὲ ἐμὰ Ροδιακά, Ρόδος 1917 σ. 40-42), ἡ *Κύπρος* (Migne ΡΜΒ' 21) καὶ ἡ πόλις τῶν *Καλλινησιέων*, ἡ *Νίκαια*, ἡς διδάσκαλοι ὁ Ἰάκυνθος παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀρχιστρατήγου (Παχυμέρης Α' 294), κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἡ *Θεσσαλονίκη*, ἡς διδάσκαλος ὁ Ἰσίδωρος (Migne ΡΜΒ' 1295) καὶ ἡ *Κωνσταντινούπολις*, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ Οἰκουμενικὴ Σχο-

λή και ἄλλαι ἀνώτεραι (Νικηφόρος Γρηγοράς Α' LXVIII 1).

Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα σχολεῖα ἦσαν ἰδρυμένα ἵνα ἐξυπηρετῶσι τὰς ἀνάγκας τοῦ λαοῦ κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἀνδρῶν δυναμένων νὰ ἀντιγράψωσι καὶ πολλαπλασιάσωσι τὰ κείμενα τῶν τε θύραθεν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ τῶν κατωτέρων ὑπαλλήλων, τῶν ἀνωτέρων σπουδαζόντων ἐν ταῖς ἀνωτάταις σχολαῖς τῆς Γραμματικῆς, τῆς Ῥητορικῆς, τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Θεολογίας, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον ἐν ἀπάσαις ταῖς μεγάλαις πόλεσι τοῦ Κράτους.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἰδρύθη τὸ ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον, (27 Φεβρουαρίου 425), εἶδος πανεπιστημίου, τὸ «*Πανδιδακτήριον*», ἐν ᾧ ἐδίδασκον τὴν ἑλληνικὴν δεκαπέντε καθηγηταὶ καὶ ἄλλοι δεκαπέντε τὴν λατινικὴν, ὥστε αἱ δύο γλῶσσαι εἶχον ἐν τῇ πολιτείᾳ κατὰ τὸν Θεοδοσιανὸν Κώδικα (XIV, IX, 3) ἴσην ἀξίαν. Ἐδιδάσκετο δὲ ἡ φιλολογία, γραμματικὴ, φιλοσοφία, ἠθροικὴ καὶ τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον. Τῶν καθηγητῶν δὲ πολλοί, ἀναλόγως τῆς ὑπηρεσίας καὶ τῆς εὐδοκίμησεως, προήγοντο εἰς Κόμιτας. Ἐκ τοῦ Πανδιδακτηρίου τούτου ἐλαμβάνοντο οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι οἱ ἀνώτατοι (2).

Ἀν ἐγράφοντο πλέον λατινιστὶ αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων ἐπιγραφαί. Ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527—65) ἡ λατινικὴ γλῶσσα δὲν ἦτο πλέον ἀποκλειστικὴ γλῶσσα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ αἱ προσεθῆκαι εἰς τοὺς νόμους, δηλαδὴ αἱ *Νεαραί*, ἐγράφοντο κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνιστὶ.

Τὸ Α' Κεφάλαιον τῆς Ζ' *Νεαρᾶς* γράφει: «Ὁὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ (τῇ λατινικῇ) τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτη δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ Ἑλλάδι (ἑλληνικῇ), ὥστε ἅπασιν αὐτὴν εἶναι γνώριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας». Ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος οἱ λατινικοὶ Κώδικες μετεφράζοντο καὶ ἑλληνιστὶ. Καὶ αὐτὸς δὲ Ἰουστινιανὸς ἔσχε δι-

(1) Περὶ τῶν σχολείων τούτων ἔγραψεν ὁ Γεδεὼν ἐν συνεχέσει φύλλοις τῆς Ε. Α. τόμ. (ΚΒ').

(2) Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Α. Ἀνδρεάδης ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ: *Le recrutement des fonctionnaires et les Universités dans l'Empire Byzantin* (ἐν τοῖς *Mélanges de droit Romain dédiés à Georges Cornil* Paris 1926 σ. 17—40) λέγει, ὅτι ἡ πρόσληψις τῶν δημοσίων λειτουργῶν καὶ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς.

δάσκαλον τὸν ἱερέα Θεόφιλον περὶ οὗ λέγει ὁ Προκόπιος: «Ἐκάθητο ἀφύλακτος εἰς αἶε ἐπὶ λέσχης τινὸς ἀωρὶ νυκτῶν ὁμοῦ τοῖς τῶν ἱερέων ἐσχατογέροισιν ἀνακυκλεῖν τὰ Χριστιανῶν λόγια σπουδῆν ἔχων» (1).

Ὁ Fuchs (2) παραχθεὶς ἐκ πηγῶν μὴ εὐκόλως εὐρισκομένων ἢ τῆδε κακέισε ἐγκατεσπαρμένων ἐμελέτησε προβλήματα σκοτεινά, ἐκ τῶν ὁποίων ὀριστικῶς λύονται τινα. Ἐὰν ἐν Βυζαντίῳ ὑπῆρχεν Πανεπιστήμιον λαϊκὸν ἢ ἐθνικὸν ἰδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' ὡς εἶπομεν. τῇ 27 Μαρτίου 425, ἡ ἦτο κεχωρισμένον ἀπὸ τῆς πατριαρχικῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, τοῦτο ἀγνοοῦμεν, ἑλλείψει ὀρισμένων εἰδήσεων· οἱ πλείονες δὲ τῶν περὶ αὐτοῦ γραφάντων διαφωνοῦσιν ἐὰν τὸ ἴδρυμα τοῦ Θεοδοσίου διετήρησε τὸν ὄργανισμὸν τὸν πρῶτον τοῦ «*Σωματείου διδασκάλων*» κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὡς ἀναφέρουσιν τὰ «*Βασιλικὰ*» καὶ ὁ Ἰουστινιανέος Κώδιξ (X, 48, 12).

Ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Φωκά ἐσχόλασε τὸ ἴδρυμα, ἀλλ' ὁ Ἡράκλειος (610—641), τῇ συμπράξει τοῦ πατριάρχου Σεργίου καὶ τοῦ Ἀλεξανδρείας Στεφάνου ἀνίδρουσε, μεταφυτεύσας ἐξ Ἀλεξανδρείας, τὰς χριστιανικὰς σπουδὰς. Ἀλλ' οἱ ἱστορικοὶ, προκειμένου περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου (717—740) καταργήσεως αὐτοῦ ἀναγράφουσιν αὐτὸ ὡς «*οἰκουμενικὸν διδασκαλεῖον*», οὐδαμῶθεν δὲ γινώσκουμεν, ὅτι ἦτο ἱερατικὸν φροντιστήριον (εἶδος σημερινοῦ σεμιναρίου), ὅπερ ὁ Λέων, ὡς εἰκονομάχος, πατάσων τοὺς εἰκονολάτρας ἐζήτησε νὰ καταργήσῃ καὶ νὰ στερήσῃ αὐτοὺς πᾶσαν ἀνωτέραν σπουδῆν. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ διάδοσις ἢ περιεγομένη ὑπὸ τῶν εἰκονολατρῶν, ὅτι ὁ Λέων ἐνέπηρεσε κατὰ τὸν Θεοφάνην (ἐκδ. de Boor σ. 405· 11 καὶ ἐξ.) τὸ οἰκουμενικὸν διδασκαλεῖον μετὰ τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν ἐν αὐτῷ 16 μοναχῶν διδασκάλων (3), οὐδὲν λέγει ὁ πλησιέστερον

(1) A. Gasquet, Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ Φραγκικὴ μοναρχία, μετάφρασις Σ. Βουτυρά, Ἀθ. 1908 σ. 40—41.

(2) Friedrich Fuchs, Die oecumenische Academie von Konstantinopel im frühen Mittelalter, München 1923 (Bayerische Blätter für das gymnasialschulwesen τόμ. 59 τεῦχος 4 σ. 177—192. καὶ Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Leipzig 1926.

(3) «Ὅστε τὰ παιδευτήρια σβεσθῆναι καὶ τὴν εὐσεβῆ παιδευσιν, τὴν ἀπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου καὶ μέχρι νῦν κρατήσασαν ἦς καὶ μετὰ ἄλλων πολλῶν καλῶν καθαιρέτης ὁ Σαρακηνόφρων οὗτος Λέων γέγονε»

πρός τοὺς χρόνους αὐτοῦ διατελῶν Θεοφάνης, μόνον δὲ οἱ πολλῶ μεταγενέστεροι αὐτοῦ ὡς ὁ βίος τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Α' ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως δημοσιευθεὶς ἐν τοῖς ἀνεκδότοις αὐτοῦ ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου (1884 σ. 1—17) ἀναγράφει πρῶτος, ὅτι ἐγένετο ὁ ἐμπρησμός καὶ μετ' αὐτὸν πλείστοι ἄλλοι χρονογράφοι καὶ ἀγιογράφοι, ὡς ὁ Γεώργιος Ἀμαρτωλὸς (ἐκδ. de Boor IV II, 742), καὶ οἱ Σκυλίτσης, Ζωναράς, Γλυκάς, Μανασσῆς, Ἐφραῖμ, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ V—I αἰῶνος ἀναχρονιστικῶς ἀναφέρουσι εἰς Λέοντα. Τὸ τοιοῦτον ὁ Louis Brehier ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ δὲν ἀποδέχεται λόγῳ τῶν συγκρουομένων ἀλλήλοις χρονογράφων (ιδεὶ «Byzantion» III 72—94 IV 13—28).

Τὸ οἰκουμενικὸν διδασκαλεῖον ἔκειτο παρὰ τὴν Βασιλικὴν Κινστέραν, πλησίον τῶν Χαλκοπρατείων καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὡς ἀναγράφουσι οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ τοὺς βίους τῶν ἁγίων συντάξαντες. Ἐν αὐτῷ δὲ ἐδίδασκον οἱ 12 σοφοὶ ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν διδάσκαλον, ἀνευ τῆς γνώμης τῶν ὁποίων οὐδὲν ὁ αὐτοκράτωρ ἀπεφάσιζε. Τὴν ἐκδοχὴν τοῦ ἐμπρησμοῦ ἀρνεῖται καὶ ὁ διάσημος Γερμανὸς παιδαγωγὸς W. Reip ἐν μελέτῃ περὶ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου (1). Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ διωγμοῦ τῶν λογίων μοναχῶν, ὧν πλείστοι κατέφυγον εἰς Ἰταλίαν, πλείστα σχολεῖα τῶν Μονῶν ἐκλείσθησαν καὶ βιβλιοθήκαι κατεστράφησαν καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἀπήχσις ὑπὸ τῶν εἰκονολατρῶν εὐρέως κυκλοφορήσασα παρέστησεν ὅτι ὁ Λέων ἔκαυσε τὸ οἰκουμενικὸν διδασκαλεῖον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ διδασκάλων καὶ τῆς βιβλιοθήκης.

Ἐπὶ Θεοφίλου (829—842) αἱ διακοπεῖσαι ἀνώτεροι σπουδαί, ἐπὶ Λέοντος, συνεχίζονται ἐκλήθη δὲ ὁ Λέων ὁ Μαθηματικὸς ὡς Σχολάρχης τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα καὶ εἶτα τῆς ἐν Μαγναύρα (830—838), ὡς λέγει ὁ Θεοφάνης. Τὴν σχολὴν ταύτην (Πανεπιστήμιον) τῷ 856—867(2) διωργάνωσεν ὑπὸ τὸν αὐτὸν Λέοντα, προσθεὶς καὶ τρεῖς ἄλλους κα-

(1) Kaiser Leo und die Oekumenische Academie von Konstantinopel ἐν τοῖς Jahrbücher der Finischen Academie d. Wissenschaften, Helsingfors 1919 τόμ. XI.

(2) Ὑπῆρχεν ἡδὴ σχολὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842—67) ἰδρυθεῖσα, κοινῶς ὀφρανοτροφεῖον καλουμένη, ἣν ὑπεστήριξαν καὶ οἱ κατῶ-

δηγητὰς τῆς γραμματικῆς, ἀστρονομίας καὶ γεωμετρίας. Αὕτη προῦστατεύθη καὶ ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις ὑπὸ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (912—959), ὅπερ κατὰ τὸν ΙΑ', ΙΒ' αἰῶνα ἔλαβε μείζονα ἀνάπτυξιν διὰ τοῦ νεωτέρου Μιχαὴλ Ψελλοῦ (ὁ πρῶτος ἤκμασε κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα), βραδύτερον διὰ τοῦ Ἰωάννου Μαυρόποδος, τοῦ Ἰωάννου Ξιφιλίνου, Κωνσταντίνου Λιχοῦδη, Κωνσταντίνου Δούκα, τοῦ εἶτα αὐτοκράτορος προκηρυχθέντος, τοῦ Θεοδώρου Μελιτηνιώτη τοῦ ἀποκαλουμένου «*διδασκάλου τῶν διδασκάλων*» καὶ ἄλλων σοφῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας, φιλολογίας, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς νομικῆς, οἵτινες διωρίζοντο πλέον διὰ τὴν προσωπικὴν τῶν ἀξίαν. Ἐπίσης καθηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος, ἀρχομένου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος, ὁ Γεώργιος Λεκαπηνὸς καὶ χορῖα ὄλη πολλῶν σοφῶν ἀνδρῶν. Ὁ Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος μαρτυρεῖ ὅτι ἡ λατινικὴ ἐξέλιπεν ὡς γλῶσσα τῆς Αὐλῆς, ὅτι προώδευεν ἡ ἑλληνικὴ καὶ οἱ πομπώδεις αὐλικοὶ τίτλοι ἐλάμβανον ἑλληνικὰς καταλήξεις. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐθριαμβεύσε καὶ ἡ αὐτοκρατορία κατέστη τελείως Ἑλληνικὴ καὶ παρήγαγε λογοτεχνίαν ἀρκούντως ἀξιοσημείωτον καὶ καλλιτεχνίαν, ἥτις ἐπέδρασεν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς νέας τέχνης ἐν Ἑσπερίᾳ. Ἡ πνευματικὴ αὕτη κίνησις ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει ἐξηκολούθησεν ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν καὶ μέχρι τῆς ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν Φράγκων τῷ 1204 ὅτε, ἐκτοπισθεῖσα ἐκ τοῦ Βυζαντίου, ἀνέθορον ἐν Νικαίᾳ. Τοσαύτη δ' ὑπῆρξεν ἡ φοίτησις εἰς τὰ ἀνώτατα σχολεῖα τοῦ Ἁγίου Πέτρου ὑπὸ τὸν Μιχαὴλ Ψελλόν, (1) καὶ τὸν φίλον αὐτοῦ Νικήταν τὸν Βυζάντιον καὶ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Ξιφιλίνον, ὅστε ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης, ὁ γράψας χρονικὸν ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Heizemberg Leipzig 1908 (σ. 90—94) ἀπορεῖ καὶ ἐξίσταται περὶ τῆς συρροῆς τῶν φοιτητῶν ἐν αὐταῖς καὶ ἐν τῷ τοῦ Νασοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων περὶ τὸ 1200.

πιν αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητος, Ἀλέξιος Κομνηνὸς καὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγος. Ἐκεῖτο δὲ ἐν τῷ ἀρεγῶνι παρὰ τὸ Παυλοπेत्रιον ὅπου ἦν ἰδρυμένη ἡ Ὀκιάγωνος Βιβλιοθήκη καὶ ἡς διευθυντὴς ἐχρημάτισεν ὁ Κωνσταντίνος Στιλβῆς. Ὑπῆρχον δὲ καὶ πλείστα ἰδιωτικὰ σχολεῖα.

(1) Οὗτος ἀνέπτυξε τὰς Πλατωνικὰς σπουδὰς καὶ προπαρεσκεύασε τὴν ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν ἀρχαμένην ἀναγέννησιν.

Ἄλλ' ἐὰν διεκόπη ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὡς εἴπομεν, συνεχίσθη εἴτα ἐν τῇ προσωρινῇ πρωτεύουσῃ τοῦ Κράτους, ἐν Νικαίᾳ, ἀπὸ τοῦ 1204—1261 ὑπὸ τὸν Σχολάρχην Ἐξαπτέρυγον, τὸν Νικήφορον Βλεμμίδην, οὗ μαθηταὶ ἐγένοντο ὁ Θεόδωρος ὁ Λάσκαρις, οἱ κληρικοὶ Γ. Παχυμέρης, Γ. Ἀκροπολίτης καὶ ἄλλοι. Οἱ καθηγηταὶ ἐπληρόνοντο ὑπὸ τῶν φοιτητῶν, ἀλλ' οἱ τῆς Ἱατρικῆς, καὶ τῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τοῦ Κράτους. (1) Τῷ 1261 ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καταλαβὼν τὸ Βυζάντιον ἀνίδρυσεν τὸ Πανεπιστήμιον ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Παύλου διατηρηθὲν μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453. Διδάσκαλοι δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀναφέρονται Θεόδωρος ὁ Ἀρτακηνὸς (οὐχὶ Ὑρτακηνὸς) 2) ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ὁ Νικήφορος Γρηγορεῖς, ὁ Γεώργιος Σχολάριος καὶ πλείστοι ἄλλοι, ὅτε πληθὺς Ἰταλῶν καὶ ἄλλων τῆς Ἑσπερίας λαῶν ἔσπευδον εἰς Κωνσταντινούπολιν νὰ ἐκπαιδευθῶσιν.

Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν IB' καὶ ἐφεξῆς αἰῶνας ἤμαζεν πνευματικῶς, ὑπῆρχον σχολεῖα, ῥήτορες, νομοδιδάσκαλοι, σχολιασταὶ ἀρχαίων κειμένων, θεολόγοι, καλλιτέχναι· ὁ δὲ λαὸς αὐτῆς φιλελεύθερος καταστάς παρήγαγε τοὺς «ζηλωτάς», τοὺς ζητοῦντας τὴν ἰσότητά των κοινωνικῶν τάξεων ὄντως, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ πόλις, ἡ πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας, λόγῳ τῆς ἐπιμιξίας τῶν λαῶν τοῦ Αἴμου καὶ τῆς δι' αὐτῆς διαμοιβῆς τοῦ ἐμπορίου, ὡς αἱ Ἀθῆναι ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῶν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα π. Χ. (C. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge tom. Δ' σ. XLII ἐπιστολὴ Καβάσιλα ἐν χειρογράφῳ Παρισίων 1213 φύλ. 46 β. Πρβλ. καὶ Γιάννη Κορδάτου, ἡ κομμούνια τῆς Θεσσαλονίκης (1432—1419), Ἀθ. 1928 σ.36). Ἐν τοῖς σχολείοις ἐπεκράτει, ὡς ἐπὶ τουρκοκρατίας, κατὰ παράδοσιν τυπικὴ τις διδασκαλία τῆς ῥητορικῆς κατὰ τὰ ὑποδείγματα τοῦ Ἐρμογένους τοῦ Ταρσέως (B' αἰὼν μ.Χ.) καὶ Ἀφθονίου τοῦ μαθητοῦ τοῦ Λιβανίου (τέλους τοῦ Γ' καὶ ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος), τῶν ὁποίων τὰ ῥητορικὰ προγυμνάσματα ἐθεωροῦντο κλασσικὰ καὶ ἐσχολιάζοντο ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις. Περιελάμβανον δὲ μεθοδικῶς διδασκόμενα: *μύθους, διηγήματα, χρεῖας, ἀνασκευάς, κατασκευάς, γνώμας καὶ*

(1) Zachariae von Lingenthal, Jus Graeco—Romanum B' 203.

2) Ἴδὲ ἐμὴν πραγματίαν ἐν «Ἑλληνικοῖς» 1930 Γ' σ. 204—208.

ῥητορίας. Τούτων πλείστα ἐναπόκεινται ἐν χειρογράφοις ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Wais καὶ ἄλλων. Ἐπειτα δὲ παρέχεται τοῖς μαθηταῖς ἡ τυπικὴ *ἐπιστολογραφία*, διδασκομένη δι' ἐπιστολικῶν τύπων, ὧν ἐκ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνων, διάσημοι ἐγένοντο οἱ τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως. Ἐπίσης ἡ *Γραμματικὴ* ἀντεπροσωπεύετο ἐν τῇ διδασκαλίᾳ διὰ τῶν ἐγχειριδίων *Διονυσίου τοῦ Θρακῆς* εἰλημμένη ἐξ ἀρχαιοτέρων τοιούτων, ἧτις περιλαμβάνει τὰ περὶ τόνου καὶ ὀρθογραφίας, τὰ περὶ κλίσεως καὶ τὰ περὶ συντάξεως. Περίφημον ἐπίσης διδακτικὸν ἐγχειρίδιον εἶναι τὸ τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ τοῦ «οἰκουμενικοῦ διδασκάλου» τοῦ 5' αἰῶνος καὶ ἄλλων Γραμματικῶν, ὡς τὰ λεγόμενα *Ἑρωτήματα* ἐκδοθέντα ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἑλληνες Γραμματικαί*. Ἐπίσης δὲ πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων ἦσαν τὰ λεγόμενα *Σχέδη* (Σχεδιαγραφία), συνιστάμενα εἰς τὴν σήμερον λεγομένην λεξικολογικὴν ἀνάλυσιν, τὰ ἄλλως *ἐπιμερισμοὶ* λεγόμενα καὶ διδασκόμενα εἰς τοὺς πρωτοπέτρους μαθητάς. Κατώτατον δὲ εἶδος διδασκαλίας ἦτο, μετὰ τὰ σχέδη, ἡ *ψυχαγωγία*, ἦν, ὡς θὰ ἴδωμεν οἱ νεώτεροι, ἐκάλεσαν *ψυχοκτασίαν*.

Ἐπίσης εἶχον τὰ σχολικὰ λεξικά τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγκη εἶχεν ἤδη παρατηρηθῆ καὶ πρὸ Χριστοῦ, ὡς ἐκ τῶν πολυμερῶν σχέσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τε Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς καὶ πρὸς τὴν Αἴγυπτον. Ἐγένετο ἐπαισθητὴ ἡ ἀνάγκη βοηθητικῶν μέσων πρὸς συνεννόησιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλοεθνῶν καὶ ἐντεῦθεν ἐσηματίσθησαν τὰ *λεξιλόγια* πρὸς ἀμοιβαίαν ἐπικοινωνίαν καὶ τὰ *λεξικά ὀνομαστικῆ*, γλῶσσαι, συναγωγαὶ κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν γεγραμμένα, ἅπερ ἐχρησίμευον πρὸς ἐξήγησιν τῶν κειμένων. Οὕτως ἐγράφησαν ἑλληνολατινικά (Φιλοξένου), λατινοελληνικά καὶ εἴτα καθαρὰ λεξικά τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς τοῦ Κυρίλλου ἢ ψευδοκυρίλλου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (Ζ' αἰὼν) τοῦ Σουίδα, Γ' αἰὼν, τοῦ Φωτίου, Στεφάνου Βυζαντίου (Ἐθνικά), τὸ ἐτυμολογικὸν Μέγα κτλ.

Οἱ Βυζαντινοὶ τὰ μέγιστα ἠσχολοῦντο ἐν τοῖς σχολείοις καὶ περὶ τὴν *μετρικὴν* καὶ τὴν *μουσικὴν* δι' ἰδίων ἐγχειριδίων, ὧν τὸ πρῶτον ἦτο τὸ τοῦ Ἑφρασιμίου τοῦ Β' αἰῶνος μ.Χ. ὅπερ εἴτα, σὺν τῷ χρόνῳ, ἔλαβε διὰ τῶν σχολιαστῶν μείζονα ἢ ἐλάττονα ἔκτασιν ὡς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Τριχᾶ κατὰ τὸν IB' αἰῶνα συμπληρωθέν. Περὶ δὲ τῆς Μουσικῆς τῆς ἀρχαίας, ἧς οὐδὲν λείψανον ἐσώζετο τότε, οὐδὲν

ἐγίνωσκον οἱ Βυζαντινοί διὰ τοῦτο ἐτράπησαν περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοιαύτην, τῆς ὁποίας ἰδρυτῆς θεωρεῖται δικαίως ὁ μελωδὸς *Ἰωάννης Δαμασκηνός*, ἀκμάσας κατὰ τὸν Η' αἰῶνα (754), τούτου γωστὸν εἶναι τὸ *κανόνιον τῆς μουσικῆς* καὶ πλεῖστα ἄλλα. Μετ' αὐτὸν σπουδαῖος μουσικὸς φέρεται ὁ Ἁγιοπολίτης, εἶτα ὁ Μανουὴλ Βρυένιος κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ὁ Ἰωάννης Γλυκὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης (ΙΕ' αἰῶνα, ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι 1).

Ἐπίσης ἐν ταῖς σχολαῖς ἐδιδάσκειτο καὶ ἡ ἱατρικὴ, ἡ φυσικὴ ἱστορία, ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ λεγομένη κοινῶς σχολαστικὴ, τῆς ὁποίας ἰδιότης οὐσιώδης ὑπῆρξεν ὅτι ἐχρησίμειυσεν ὡς ἐσωτερικὴ συνδέσις τῆς φιλοσοφίας μετὰ τῆς θεολογίας (διαλεκτικῆ). Ἐχομεν δὲ ταύτης τρεῖς μεγάλας περιόδους α) ἀπὸ τοῦ Θ'—ΙΒ' αἰῶνος, ὅτε ἡ φιλοσοφία ὑπάγεται τελείως ὑπὸ τὴν θεολογίαν ((Πλατωνισμὸς) β) ἀπὸ τοῦ ΙΒ'—ΙΔ' αἰῶνος, ὅτε ἡ φιλοσοφία ἐνσωματωθεῖσα ἐν τῇ θεολογίᾳ σχεδὸν ἐξωμοιώθη πρὸς αὐτήν· γνωσθέντων δὲ καὶ τῶν Ἀριστοτελικῶν ἔργων διὰ τῶν Ἀράβων ἐν τῇ Δύσει, λαμβάνει αὕτη ἰδίαν μορφήν· ὁ Συλλογισμὸς φθάνει εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον αὐτοῦ, καὶ γ) ἀπὸ τοῦ ΙΔ'—ΙΕ' αἰῶνος, ὅτε ἡ φιλοσοφία χωρίζεται τῆς Θεολογίας, κατὰ δὲ τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία ἐξαλείφεται, ὡς ἐκ τῆς ἐπιγενομένης Ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, τῶν ἐπιστημῶν, τῶν τεχνῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ καὶ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ, εἰ καὶ παρ' ἡμῖν ἔτι περισώζεται ποῦ καὶ ποῦ.

Ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἶδομεν, ὅτι ὁ *Μέγας Βασιλεὺς*, ὁ τῆς Καισαρέων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, εἶχε δημιουργήσει τὸ ὑπ' αὐτοῦ κληθὲν μοναχικὸν σύστημα ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Τοῦτον ἱμμήθη ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ὁ μοναχὸς *Βενέδικτος*, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ἔμμεσος μαθητῆς ἐκείνου (480—543), Οὗτος ποτισθεὶς τὰ νάματα τῆς ἐν Χριστῷ φιλοσοφίας, μετὰ πολλὰς περιπετείας εἶτα μετεφύτευσεν εἰς τὴν Ἑσπερίαν τὰ προσληφθέντα διδάγματα τῆς Βασιλειανῆς σχολῆς καὶ ἐγένετο ὁ *πρόδρομος τῆς δευτέρας*, διὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ, *ἀναγεν-*

(1) Περὶ αὐτῶν ἔγραψεν ὁ Γ. Ι. Παπαδόπουλος, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κτλ. Ἀθ. 1890, ὁ Κωνσταντῖνος Ψάχος καθηγῆτης τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς ἐν τῷ φιδεῖφ «Παρασημαντικῇ» Ἀθ. 1926. Πρβλ. Krumbacher, Geschichte d Byz. Lit. 2 ἐκδ. σ. 580 ἐξῆς.

νήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἔργων τῆς φιλανθρωπίας ἐν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεῖσι *Μοναστηρίοις*, ὧν πολλὰ εἰσέτι σωζόμενα εἶνε ἔστια γραμμάτων καὶ Θεολογίας, φέροντα τὸν τίτλον ἀπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν, ὀνομασθέντα *Βενεδικτιανά*, τῶν ὁποίων οἱ μοναχοὶ ἐπετέλεσαν σταθμὸν δόξης διὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Δύσεως. Ἐν τούτων ἐπισημότερον ὑπῆρξε τὸ τοῦ *Μόντε Κασίνου* οὐ μακρὰν τῆς Νεαπόλεως ἐπὶ τοῦ ὄρους Κασίνου, ἐν ᾧ ὁ ἰδρυτῆς συνέγραψε τοὺς κανόνας τοῦ Μοναχικοῦ βίου, ἐκδοθέντας ὑπὸ Μαριτὲν τῷ 1690, οἵτινες κατόπιν, διὰ παπικῶν *βουλῶν*, ἐνιαχοῦ μὲν περιορίσθησαν, ἀλλαχοῦ δὲ ἐπιεξετάθησαν κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας, ἧς ἐνθερμος ὑποστηρικτῆς ὑπῆρξεν ὁ Βενέδικτος 1). Ἐκατὰ δὲ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Μονῆς τοῦ Μόντε Κασίνου ἰδρύθησαν καὶ ἄλλαι τοιαῦται, γινόμεναι ἀφρηταίαι τῆς διαδόσεως καὶ ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς ὑπολειπομένας εἰδωλολατρικὰς χώρας, ὅπου, σὺν τῇ θρησκείᾳ, ἐκαλλιεργήθησαν καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι διὰ τῶν ἑλληνικῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας Μονῶν, διαφυλαξασῶν τὸ Βασιλειανὸν μοναχικὸν σύστημα (Σπυρίδ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικά, Ἀθ. 1864).

Τέλος δὲ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἐπιστήμη διὰ τῶν πρό τε καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἑσπερίαν κατασπαράζοντων λογίων Ἑλλήνων, καὶ ἐν ἄλλαις μὲν χώραις ἰδίᾳ δὲ ἀνὰ τὴν Ἰταλίαν 2), ἐπετέλεσε τὴν *τρίτην* λεγομένην *ἀναγέννησιν* τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν

(1) Ἴνα ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης πόσον ἐπέδρασε τὸ μοναχικὸν σύστημα τοῦ Βενεδίκτου καὶ πόσον ἀγαθῶν πρόξενον ἐγένετο τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρκεῖ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει ὅτι κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἤκμαζον 15,107 Μοναὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικείαι, αἵτινες ἀνεδείχθησαν ἐξανθρωπιστικὰ κέντρα, ἐν οἷς ἐκαλλιεργήθησαν τὰ γράμματα καὶ ἡ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ φιλολογία, ἑκατοντάδες δὲ χειρογράφων ἐπλήρουν τὰς βιβλιοθήκας αὐτῶν, ἐξ ὧν ἐξῆλθον 24 Πάπαι, 200 Καρδιάλιοι, 1600 Ἀρχιεπίσκοποι, 4000 Ἐπίσκοποι καὶ 15700 σχολαστικῆς θεολογίας συγγραφεῖς, ἐν οἷς 43 ἦσαν αὐτοκρατορικά καὶ βασιλικὰ μέλη. Τοιαῦτα μοναστήρια Βασιλειανὰ ὑπῆρχον πλεῖσθ' ὅσα, ὧν κατάλογον κατὰ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ, ἐδημοσίευσεν ὁ I. Gay ἐν B. Z. 1895 σελ. 59—66 μέχρι ΙΔ' αἰῶνος. Πρβλ. G. Minasi, le chiese di Calabria dal V—XII secolo Napoli 1896—Rodotà: del origine, progresso e stato presente del rito Greco in Italia Roma 1758—1763 τόμ. 2.

2) Ἴδὲ Σπυρίδ. Π. Λάμπρου Ν. Ε. τόμ. 10 σελ. 343.

καὶ τῶν ἐπιστημῶν, ἡ παρασχούσα εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὸν νῦν, τὸν σύγχρονον πογκόσμιον πολιτισμὸν, ὅστις δικαίως θεωρεῖται τὸ ἀνώτατον ὄριον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἄλλ' ἡ φυγὴ τοσοῦτων λογίων καὶ ἱκανῶν ἀνδρῶν ἐβλάψε καὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ αὐτὸ τὸ Γένος 1) τὸ δουλωθέν· διότι οἱ Τούρκοι τὸ μὲν πρῶτον μεταχειρισθέντες ἐν ταῖς διαφόροις δημοσίαις θέσεσιν, εἰς ἃς αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἱκανοὶ διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς πολιτείας, Ἕλληνας ἀνικάνους, ἐξέβαλον εἶτα αὐτοὺς, ἀντικαταστήσαντες διὰ τῶν ἀπανταχόθεν τῆς Ἑσπερίας εἰσερυσάντων τυχοδιωκτῶν, ἰδίως Πολωνῶν καὶ Οὐγγρων, πρὸς οὓς ἐθνολογικῶς ἦσαν συγγενεῖς, Βαυαρῶν Γερμανῶν, ὧν οἱ πλεῖστοι ἐξισλαμίζοντο, ἵνα εὐκολώτερον δυνηθῶσι νὰ ἀνέλθωσιν εἰς τὰ ὕψιστα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἀξιώματα. Μόλις δὲ κατὰ τὸν ἀρχόμενον ΙΖ' αἰῶνα, ὅτε ἀνεξωπορευθῆ ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία, ἐπετεύχθη νὰ ἀνακτήσωνται τὰς ὑψηλὰς θέσεις τῆς μεγάλης διερμηνείας, τῆς τοῦ στόλου καὶ τὰ ὕψιστα ἀξιώματα τῶν ἡγεμόνων (Γοσποδάρων) τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, τῶν ὁποίων οἱ ἰθαγενεῖς ἀνίκανοι ἀποβάντες ἤριζον πρὸς ἀλλήλους, ἐπ' ὠφελεία τῶν καὶ ἐκεῖ εἰσερυσάντων ξένων.

Δικαίως ἄρα πάντα τὰ ἔθνη ὁμοφώνως συνομολοῦσιν ὅτι ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς εἶναι ἀπότοκος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διὰ τῶν αἰῶνων καὶ οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἠδυνήθη νὰ ἀντιτάξῃ ἀντίθετον τὴν γνώμην περὶ τούτου.

Δυστυχῶς ὁμως διὰ τὴν ἡμετέραν Ἀνατολὴν ὁ θεῖος οὗτος πολιτισμὸς, ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἐν τῇ Δύσει ἀναπτυχθέντα ὑφ' Ἑλλήνων καὶ τόσον θαυμασίως ἐπενεργήσαντα ἐπὶ τῶν Δυτικῶν λαῶν,

1) Ἄλλα πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὁ Παρισινὸς Κώδιξ τοῦ Ψελλοῦ ἐν φύλλῳ 50 (παρὰ Σάθα Μεσαιων. Βιβλιοθ. Δ' σ. XLVII λέγει ἡ... καὶ ἡ μὲν Ἑλλάς σχεδὸν ἅπασα καὶ ἡ ἄποικος Ἰωνία τῶν πατρῶων ἀκριβῶς ἐξεκόπησαν, εἰς Ἀσσυρίους δὲ καὶ Μήδους καὶ Αἰγυπτίους ὁ κληρὸς μετωχευθῆ καὶ τοσοῦτον ἡ τάξις ἀντέστραπται, ὡς βαρβαρίζειν μὲν τοὺς Ἕλληνας, Ἕλληνίζειν δὲ τοὺς Βαρβάρους... > καί :

οὐ βαρβάρων γῆν, ἀλλ' ἰδὼν τὴν Ἑλλάδα
ἐβαρβαρώθη καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον.

Ὡς ἀναγράφει ὁ πολὺς Ἰωάννης Κυριώτης ὁ Γεωμέτρης, συγγραφεὺς τοῦ Ι' αἰῶνος ἐν ἐπιγράμματι.

παρ' ἡμῖν, λόγῳ τῆς εἰς τοὺς Τούρκους ὑποδουλώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐπέπρωτο νὰ ὑποστῇ καίριον πλήγμα, κυρίως κατὰ τοὺς πρῶτους μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆτ Κωνσταντινουπόλεως χρόνους μέχρι τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καθ' οὓς, τῶν Τούρκων σκληρῶς πρὸς τοὺς Ἕλληνας προσφερομένων καὶ τὴν παιδείαν ἀπολύτως καταδιωξάντων, ἐσβέσθησαν τὰ ἀπανταχοῦ τοῦ Βυζαντιτικοῦ Κράτους ὑπάρχοντα φητώρια παιδείας καὶ μόλις που διετηρήθησαν πνευματικὰ σπερμάτια, ἀναδίδοντα ἀμυδρὸν φῶς ἐν ταῖς Μοναῖς, τοῖς νάρθηξι τῶν Μητροπόλεων καὶ ἀποκρύφοις τόποις ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μεγάλῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπερ, τυχὸν παρὰ τοῦ κατακτητοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' προνομίων τινῶν, ἠδύνατο ἐνίοτε νὰ προστατεύῃ παρὰ τοῖς ἰσχύουσι ταῦτα, πρὸ οἷς εὕρισκον καταφύγιον αἱ καταδιωχθεῖσαι ἀπηνῶς Πιερίδες Μοῦσαι καὶ συνεκροτήθη παρὰ τῷ Οἰκουμενικῷ Θρόνῳ τάξις λογίων συνηρητοῦσα τὰ πολλαπλᾶ καθήκοντα τοῦ Πατριαρχίου. Οὗτος κηρυχθεὶς ἐθνάρχης (μιλετ-μπασι) πάντων τῶν ὑπὸ τὸ κλίμα αὐτοῦ ὑπαγομένων χριστιανικῶν λαῶν, τουτέστιν Ἑλλήνων Βουλγάρων, Ρουμούνων, Σέρβων, Ἀλβανῶν 1) καὶ εἴ τινος ἄλλου ὑπὸ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ ὑπαγομένου λαοῦ ὀρθοδόξου, ἠδύνατο νὰ ἐπεμβαίη παρὰ τοῖς Τούρκοις πρὸς υπεράσπισιν τῶν συμφερόντων αὐτῶν. Ὡστε ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ τάξις τῶν παρὰ τῷ πατριαρχεῖ λογάδων, τῶν Φαναριωτῶν, οὕτω κληθέντων ἐκ τῆς ἐν τῷ Κερατίῳ κόλπῳ συνοικίας Φαναρίου, ὅπου ἐκδιωχθὲν ἐγκατεστάθη τῷ 1603 καὶ ἔκτοτε μένει τὸ πατριαρχεῖον καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ ἀνάγκη, εἰς ἣν περιήλθεν ἡ Τουρζία νὰ συνάψῃ διπλωματικὰς σχέσεις πρὸς τὴν Βενετίαν, ἥτις ἤρχε εἰσέτι πολλῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, υπεχρέωσεν αὐτὴν νὰ προσλαμβάνῃ ἐκάστοτε, χρείας τυχοῦσης, Ἕλληνας ὑπαλλήλους εἰς τὴν ὑπηρεσίαν της,

1) Ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ἐν Ἀλεξιάδι (ΙΕ') λέγει, ὅτι τὰ ἑλληνικὰ ἐμάνθανον καὶ οἱ μὴ Ἕλληνες ὑπήκοοι τοῦ Κράτους ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς κατόπιν καὶ οἱ Ἑσπεριοὶ λαοί, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ΙΣ' αἰῶνος κατ' ἰβιάζουσιν προφορᾶν τοῦ Ὀλανδοῦ Δεξιδερίου Ἐράσμου α)

α) Περὶ τῆς ἐν τοῖς ξένοις σχολείοις χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἰδέτω ὁ ἀναγνώστης τὸ ἔργον τοῦ E. Dregur, Die Schulaussprache der Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart, μέρος α' vom XV bis zum Ende des XVII Jahrhunderts, Paterborn 1930 Ἐν αὐτῷ ἀναγράφονται οἱ ὀρθῶς προφέροντες τὴν Ἑλληνικὴν Ρεουχλιανοί, οἱ ἠτακιοταί, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἰωτακιοτάς Ἐρασμακοῦς.

σίας ἡμῶν διδάσκαλοι, στιχοῦντες τοῖς τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου διδάγμασιν, ὅ τε Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Νιζιανζηνός καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, τοῦ ὁποίου τὰ ἱερὰ συγγράμμα-
τα ἐγένοντο ἀντικείμενον παιδαγωγικῆς μελέτης τῷ **Φ. Ι. Κουκουλέ. 1)**
Ὡστε, ὡς βλέπομεν, ἡ διδασκαλία τῶν τε Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέ-
ρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπρυτάνευεν ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν τέκνων τῶν
Βυζαντινῶν καὶ τὴν τοιαύτην αὐτῶν πορείαν συνίστα ἦτε εἴ τῷ 680
—1 ἐν Κανσταντινουπόλει καὶ ἡ Ζ' οἰκουμένη συνόδος ἡ συνελθού-
σα τὸ β' ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας τῷ 787, διὰ τοῦ Β' Κανόνος καὶ ἡ
ἐπὶ Ἱερεμίου Β' τοῦ μεγαλοπρεποῦς οὗ τὸν βίον ἐγράψαμεν, συνα-
θροισθεῖσα τῷ 1593 τοπικὴ σύνοδος 2). Συνωδῶ λοιπὸν τῇ παραδό-
σει ταύτῃ ἐγένετο ἡ τῶν παιδίων ἀγωγή καὶ ἐκπαίδευσις ἐν τοῖς σχο-
λείοις, τοῖς προσηρτημένοις ταῖς ἱεραῖς Μοναῖς ὑπὸ κληρικῶν διδα-
σκάλων, ὧν αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις οὔσαι ἐκ τῶν προτέρων ἐξε-
ληλεγμένα ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἠδύνατο, ὡς εἰκός, νὰ καρποφορή-
σωσιν ἐν τοῖς δικαιώμασι τοῦ Θεοῦ, συμφώνως τῷ ΡΙΗ' ψαλμῷ τοῦ
προφητὰνακτος Δαυὶδ. (3). Μάλιστα ἡ σύνοδος αὕτη ἀπεφάνητο διὰ
τοῦ Ζ' κανόνος : « *Ἐκπαιδὸν ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φρον-
τιδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ
γράμματα διδάσκεισθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν ταῖς ἐθέλουσι δι-
δάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖ-
αν ἔχωσιν* ». Ἡ διδασκαλία ὅμως, μεθ' ὅλον τὸν χριστιανικὸν χαρα-
κτῆρα, ὡς εἶπομεν, ἠδραζέτο ἐπὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως,
ἦν εὐρόντες ἐτοίμη ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν χρόνων οἱ
Βυζαντινοὶ συνεχρόνισαν πρὸς τὰ καθ' ἑαυτοὺς κοινῇ παραδεδεγμένα,
ὡς λέγει ὁ ἀοίδιμος Κ. Κρουμβάχερ, ὁ πολλὰ τῆς μεσήλικος ἡμῶν ἱ-

1) Δόξαι παιδαγωγικαὶ τοῦ Μ. Βασιλείου Ἀθ. 1907 ὡς ἐναίσιμος διατριβὴ
τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου.

2) Ἐν τῷ ἐν Φαναρίῳ ναφ τῆς Θεοτόκου Παραμυθίας, Βλάχ—Στραί.
Ἰδὲ τὸν βίον τοῦ πατριάρχου ἐν τοῖς «Θρακικοῖς» Ἀθ. 1931 σ. 85—90 καὶ
Σάθα, «σχεδιάσμα περὶ Ἱερεμίου Β' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς σ. 82—92. Τὰ σχο-
λεῖα ἦσαν Ἑλληνικὰ καὶ κοινά.

(3) Ὁ Γεδεών ἐν τόμ. ΚΒ' τῆς Ε. Α. γράφει ἰδίαν μελέτην περὶ τῶν
σχολείων τοῦ μέσου αἰῶνος, ἰδιαιτάτα δὲ τῶν Βυζαντινῶν σ. 188, 201, 297 καὶ
312.

στορίας εἰς φῶς προαγαγὼν 1) καὶ ἐξεπόνησαν πρὸς διδασκαλίαν τῆς
γλώσσης σειράν ἀναγκαίων ἔργων γραμματικῶν καὶ ρητορικῶν ἤδη
ἀπὸ τοῦ Α' αἰῶνος· καὶ πληθὺς αὐτῶν ἐξεδόθη ἤδη ἢ μένει ἐτι ἀνέκ-
δοτος ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις, δημοσίαις, ἰδιωτικαῖς ἢ μοναστηριακαῖς.
Ἄλλὰ σχολεῖα ἐκτὸς τῶν μονῶν, αἱ ὁποῖαι τότε ἦσαν οὐχὶ τόποι αὐ-
τοεξορίας, ἀλλὰ μεγάλοι κοινωνικοὶ ὄργανισμοί, οἵτινες, πλὴν τοῦ θρη-
σκευτικοῦ ἔργου, εἶχον μεγάλην φιλανθρωπικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολι-
τικὴν σημασίαν καὶ διὰ τοῦτο ἀνέλαβον καὶ τὴν λαϊκὴν ἐκπαίδευσιν,
ιδρύοντο καὶ ἐν τοῖς νάρθηξι τῶν ἐνοριακῶν ἐκκλησιῶν ἢ ἐν τοῖς πα-
ραρτήμασιν αὐτῶν, τοῦτο μὲν πρὸς ἐκμάθησιν τῶν ἱερῶν γραμμάτων
διὰ τὸν βίον, τοῦτο δὲ πρὸς παρασκευὴν τῶν ἀναγκαιούτων τοῖς ἱε-
ροῖς ναοῖς ἀναγνωστῶν, ψαλτῶν, νοταρίων (νοτάρειων) καὶ ἀντιγρα-
φέων κωδίκων, τόσων χρησίμων διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν χειρο-
γράφων συγγραφέων καὶ τῶν ποικίλων διδακτικῶν βιβλίων 2).

Ἐπίσης σχολεῖα ὑπῆρχον καὶ παρ' ἰδιώταις, τὰ τῆς συνηθείας
ἔχουσι προσόντα, ἦτοι ἔδει νὰ ᾧσιν καθεστηκυίας ἡλικίας καὶ καλῶς
παιδευμένοι, ἔχοντες τὴν πείραν τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ βίον ἀνεπί-
ληπτον, δηλαδὴ, ὡς καὶ ἡ σημερινὴ παιδαγωγικὴ διδάσκει, νὰ ᾧσι παι-
δαγωγικῆς μορφώσεως καὶ τὴν ἡλικίαν ὄριμοι ἵνα δυνηθῶσιν νὰ ἐπε-
τεργήσωσιν καρποφόρος ἐπὶ τῶν τροφίμων. Πολλάκις δ' ἐπετρέπετο

1) Karl Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Litteratur München
1897 σ. 450, 561, 581, 586, 590. Τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον ἐπεσκεφθήσαν δύο
κληρικοὶ Ἕλληνες Λεόντιος Φιλόπονος καὶ Ἰεζεκιήλ Εωρίχης, οἵτινες ἀνέ-
φερον αὐτῷ, ὅτι αἱ ἐπίσκοποι καὶ ὁ Ἕλληρικὸς κλήρος ἀπαίδευτοι οἱ πλεί-
ους ἀντέστησαν τῷ πατριάρχῃ Ἱερεμίᾳ ὅταν πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἠθέλησε σχο-
λεῖα καὶ παιδείαν καὶ τυπογραφίαν νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα διότι φο-
βοῦνται μήπως παραγκωνιοθῶσιν εἴτα διὰ τὴν ἀπαιδευσίαν (Π. Ζερλέντης,
σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ τῶν τοῦ Μαρτ. Κρούσιου Σουηρικῶν χρόνι-
κῶν σ. 34).

2) Ἰδὲ Krumbacher ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 722. Εἶχον ὡς ἀναγνωστικά βι-
βλία τὰς λεγομένας Χρυσόστομαθίας ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες περιεχού-
σας γνωμικά, ἀποσπάσματα ἐκλεκτὰ ἐξ ἀρχαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων
καὶ χριστιανῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ συντελούσας εἰς τὴν ἀνάπτυξιν
τοῦ ἥθους τοῦ μαθητοῦ καὶ τὴν γύμνασιν τῆς γλώσσης. Διτηρήθησαν δὲ καὶ
κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα (πρβλ τὰς τοῦ Α. Ρ. Ραγκιβεῖ), ἀλλ' εἴτα ἀντεκατεστά-
θησαν διὰ νέων «Ἀναγνωστικῶν» ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας ἐγκρινο-
μένων.

καὶ εἰς νέους τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, ἔχοντας ὁμως φρόνημα γερωντικόν. Πρὸς τοῦτο ὁμως μετὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀπηρεῖτο καὶ ἄδεια τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὡς νῦν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας. Ἐκ τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ (886—911) «ἐπαρχιακοῦ βιβλίου», ἐν ᾧ ἀναγράφονται οἱ Κανονισμοὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει συντεχνιῶν, μανθάνομεν, ὅτι ὑπῆρχον καὶ τοιοῦτοι ἀφορῶντες τὰ τῆς παιδείας ὡς θὰ ἴδωμεν· διότι βλέπομεν ὅτι ὁ δημόσιος διδάσκαλος τῶν μαθηματικῶν Λέων ὁ φιλόσοφος, μάγιστρος, ἀνθύπατος καὶ πατρικίος κατηγορηθεὶς ἐπὶ ἀθεϊστικαῖς τάσεσιν ἠναγκάσθη ν' ἀπολογηθῆ, γράψας, ὅτι «Χριστὸν μὲν σέβει, τὰ τῶν Ἑλλήνων δὲ φραυλίζει» 1) ὡς βραδύτερον βλέπομεν τὴν Ἐκκλησίαν ὑποβάλλουσαν τοὺς ἐξ Ἑσπερίας ἐπανερτομένους λογίους εἰς *δημολογίαν πίστεως*, ἐνώπιον τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιασματος ἀπ' ἄμβωνος (τὸν γνωστὸν λίβελλον).

Ἐὰν κρίνη τις ἐκ τοῦ σχολικοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει *οἰκουμενικῆς* λεγομένης *Σχολῆς*, ταῦτα ἐν μὲν ταῖς μεγάλαις πόλεσιν Ἀλεξανδρεία, Ἀντιοχεια, Θεσσαλονίκη, Ἀδριανουπόλει θὰ ἦσαν ἀνάλογα διὰ τε τοὺς διδάσκοντας καὶ διδασκομένους μετὰ βιβλιοθηκῶν τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ τῶν θύραθεν καὶ ἔσω συγγραφέων, τὰ δὲ ἐν ταῖς πολίχναις καὶ χωρίοις ἦσαν ἱσχυρικῶς μικρότερα, ἐν οἷς διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ ἐκάθητο χαμαί, ἐντεῦθεν καὶ ἡ λέξις «*χαμαιδιδάσκαλος*» παρὰ τε τοῖς ἀρχαίοις καὶ Βυζαντινοῖς. Τὰ ὀνόματα τῶν διδασκόντων ἦσαν: *διδάσκαλος* (καὶ *δάσκαλος* ἐν τοῖς παύροις) *ἐπιστάτης* (ἐν τοῖς Ἐδαγγελίοις), *στοιχεωτής* (διδάσκαλος τῶν πρώτων στοιχείων), *γραμματιστής* (τοῦ ἀπλοῦ λόγου), *γραμματικός*, *δημοδιδάσκαλος* (ἔχι ἀκριβῶς ὡς λέγεται σήμερον), *ἐρμηνεύς*, *παιδογρίβης*, *παιδευτής*, *χαμαιδιδάσκαλος* δ' ἐκαλεῖτο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τῆς μέσης, τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως, *νοτάριος*, *νοτάρις*, *μαγίστωρ*, *μαγίστερος* καὶ *μαίστωρ*, (λέξεις λατινικαὶ κοιναὶ καὶ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ὡς καὶ τὰ «προβέντα» [praebenta—τὰ διδόμενα τοῖς διδασκάλοις κατὰ τὰς ἐξετάσεις ἢ τὰς δορτὰς δῶρα] 2).

1) Λέγει ὁ Εὐάγγελος ὁ Σχολαστικὸς τοῦ Σ' αἰῶνος περὶ ἑαυτοῦ ἐν τῇ *ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ* αὐτοῦ ἐκδ. Migne, Patrologia Graeca τόμ. 86, 2, στήλη 2405—2906 βιβλ. Δ' 26 καὶ 29.

2) Πῶς δ' ἐκαλοῦντο μετὰ τὴν ἄλωσιν θὰ εἴπωμεν ἐν τῷ οἰκίῳ τόπῳ.

Ἐπιθετικῶς δὲ τὰ δῶρα ταῦτα ἦσαν, τρόπον τινά, νόμιμα, ἐμφαίνεται ἐκ συνηθείας τοῦ Σ' αἰῶνος, ὅτε ἀναγινώσκομεν: «*τοῦ μαθητοῦ σύγγραμμα νέον πεπληρωμένον, τὸν παιδευτὴν χερσὸν ἐνα λαμβάνειν*», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰσέτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος γίνεται· ἰδίως ἐγένετο ἐν ταῖς τέως τουρκοκρατουμέναις χώραις καὶ ἐν τοῖς Ἀσθενήσοις.

Εἶναι δὲ γνωστὸν τὸ τυπικὸν παράγγελμα τὸ ἀναγράφον:

«Ὅστις τὸ μάθημα ἀγαπᾷ
καὶ τὴν σπουδὴν γυρεύει
θέλει νὰ ἔχη ὑπομονήν,
ταπεινώσιν μεγάλην
τιμὴ πρὸς τὸν διδάσκαλον
καὶ δῶρα εἰς τὰς χεῖρας» 1)

Καὶ τοῦτο· διότι εἰς τὰ γράμματα ἐνυπῆρχεν ἄληθῶς ἐξανθρωπιστικὴ ἢ ἐνέργεια:

«Νὰ μάθῃ γράμματα πολλὰ τσαὶ φρόνιμο νὰ γίνῃ
γιὰ νὰ τσερδίξῃ χρήματα, παντοῦ καλὰ νὰ κἀνῃ
ἐνα τσαὶ εἴκοσι σκολειὰ μ' ἄληθινούς δασκάλους,
νὰ μάθουν γράμματα' οἱ φτωχοὶ, ἀθρῶποι νὰ γενοῦνε».

(Ἰωάννου Φωκianoῦ (1845—96) ἀναμνηστικὴ ἔκδοσις, Ἀθ. 1926 σ. 11).

Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐξέφραζον τὴν ἑαυτῶν εὐγνωμοσύνην πρὸς τοὺς διδασκάλους καὶ ἔχομεν πολλὰς τε ἄλλας ἀποδείξεις συγγραφέων ἄλλὰ καὶ ψήφισμα τῶν Σαμίον ἐν (Mitteilungen τῆς ἐν Ἀθήναις Γερμανικῆς ἀρχαιολ. Σχολῆς 1919 τόμ. ΚΘ' ἀριθ. 14) ἐν ᾧ λέγεται: «.....ὁπως Ἐπικράτει Δημητρίου Ἡρακλεώτη περιπατητικῶ πλείονα χρόνον

1) Ἐδρεται ἐν τῷ τυπικῷ τῷ ἐκδοθέντι ἐν Βενετίᾳ τῷ 1691 τῆς φιλαρχαίου εταιρείας Ὁδρου. Ἰδὲ Ἀθ. I. Στυριδάκη ἐν «Ἐπετηρίδι Παρνασσού 1901 Ε' σ. 151. Τὸ ἀνωτέρω παράγγελμα ἀπαντᾷ καὶ ὡς ἐξῆς:

Που θε νὰ μαθῇ γράμματα νὰ μαθῇ μὴδόλους
θέλυ πόλες ηπομονες θελυ πολες ημέρες
θέλυ προστὸ διδάσκαλο δυναρού ἡς τας χηρας.

Ἰδὲ Δ. Μ. Σάργου, κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (Ἀθ. 1931 σ. τόμ. Η') 161 τῆς Ἐπετηρίδος τῆς εταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν.

ἐν τῇ πόλει ἡμῶν παρεπιδημηκότι καὶ διὰ τῆς αὐτοῦ παιδείας πολλὰ τοὺς νέους εὐεργετηκότι δοθῆ πολιτεία καθότι ἐν τῇ Βουλῇ καὶ τῷ Δῆμῳ δόξει». (Πορβ. Bulletin de Correspondence Hellenique 1926 σ. 256. Ἐφημερίς Ἀρχαιολογ. 1885 σ. 149, 6 καὶ E. Ziebart (ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ ἐν τέλει τοῦ βιβλίου). Ἐπίσης τοῖς Ροδίοις ὁ βασιλεὺς τῆς Περγάμου Εὐμένης ὁ Β΄ τῷ 591 ἀπὸ κτίσεως Ρώμης, (221—159 π. Χ.) ἀπέστειλε 28 μυριάδας οἴτου, τὸν τόκον τῶν ὀποίων νὰ δίδωσιν ὡς μισθὸν τοῖς Παιδευταῖς καὶ διδασκάλοις τῶν υἱῶν, ἵνα μὴ ἴδωσι τὰ τέκνα ἀπαίδευτα διὰ τὴν ἀπορίαν· διότι, ὡς λέγει ὁ Πολύβιος ἐν τοῖς σωζομένοις τῶν ἱστοριῶν (XXXI, 17): «εὐκαιρῶν δὲ τῷ βίῳ πᾶν ἄν τις ὑπομείναι μᾶλλον ἢ τὸν διδόμενον τοῖς διδασκάλοις μισθὸν ἐρανίζεσθαι παρὰ τῶν φίλων» Μάλιστα ἀναφέρεται ὅτι ἐν Κερκύρᾳ καὶ κτῆμα ὄλον ἐδίδετο τῷ διδασκάλῳ ὡς ὄβγα 1). Τοῦτο δὲ ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Βυζαντινῆς

(1) Φ. Κουκουλέ, ἐνθ' ἄλλαχού σ. 88—9. Ἄλλ' ἐν Ἀραχώβῃ χωρίῳ τῶν περὶ τὰ Καλάβρυτα Χασίων (ἐλευθέρων) συναντῶμεν τὸν φιλόμουσον Ἀνδρουττον Σπανόν, ὅστις γράφει πρὸς τὸν διδάσκαλον Νικηφόρον Παμπούκη νὰ ἔλθῃ διδάσκαλος εἰς Ἀραχώβαν, δηλῶν ὅτι ἀφιερῶνει εἰς τὸ σχολεῖον: «σταφίδα στρέμματα 12 κάρπιμον, 1 ἔλαιοτριβεῖον εἰς τὴν Μπαλκοβίαν, 100 ρίζας ἔλαιας, 1 χωράφι κοντὰ εἰς τὴν σταφίδα, 3 στρέμματα νὰ τὸ βάλωμεν σταφίδα ἢ ἀμπέλι. Τὸ σχολεῖον κτίζεται εἰς μέρος ἐπίπεδον, ἀνατολικὸν πλησίον μιᾶς ἐκκλησίας τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ὑπὸ τὴν παχθεῖαν σκιάν ἐνὸς μεγάλου δένδρου εἰς τὰ πλάγια τοῦ ὁποίου εἶναι ἕνα κεφαλόβρυσον μὲ καθαρότατον νερόν, καὶ μὲ εὐκρατον ἀέρα· ἔχει ἐκεῖ καὶ τόπον ποτιστικόν· ὑπὲρ τὰ 2 στρέμματα διὰ νὰ γένη ἐν ὥραϊον περιβόλι, τὰ ὅποια καὶ ἐτοιμάζονται .. ἀκόμη κατὰ τὸ παρὸν προσφέρεται εἰς τὸν λόγιον κληρικόν, μισθὸς ἡμέτερος, τάλληρα δίστηλα τριακόσια (πρὸς 5, 25 φράγκα=1575) ... τὰ μὲν 200 ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ κλεινοῦ γαιοκτήμονος Σπανοῦ καὶ ἡ φάγνα (διατροφή) τοῦ Σχολείου, τὰ δὲ 100 μέλλοντα νὰ ἐξοικονομηθοῦν ἀπὸ τοὺς εὐκαταστάτους συνεισφορεῖς τοῦ Τμήματος. Δυστυχῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς περὶ τῆς σχολῆς Ἀραχώβης, τὸν φιλόμουσον τοῦτον ἄνδρα, ἐκ κληρονομικῶν λόγων, ἐδολοφόνησαν οἱ συγγενεῖς του, ὡς ἀπαντήσαμεν ἐν τοῖς Γενικοῖς Ἀρχείοις τοῦ Κράτους. (Λαζάρου Βελέλη, ὁ Καποδίστριας ὡς θεμελιωτῆς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι, Ἀθ. 1908, ἐκδ. β' 1925. σ. 96—7.) Ὡστε ὡς βλεπομένη ὁ μισθὸς τοῦ Παμπούκη δὲν ἦτο μικρὸς, ὡς ὁ ὑπὸ τοῦ ἐν Αἰγίῳ προϋχοντος Ἀναστασίου Λόντου παρεχόμενος μισθὸς εἰς διδάσκαλον με ρ ι κ ὸ ν (κοινόν) 3000 γροσιῶν ἑτήσιος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10' αἰῶνος. Πορβ. Σ Π. Λάμπρου, Ν. Ε. 1912 τόμ. Θ' σ. 195 ἐξ. Πολλάκις δὲ καὶ οἱ Πατριάρχαι τῷ

αὐτοκρατορίας καὶ στίχοι φέρονται ἐν τινι μεσαιωνικῷ ποιήματι:

«Τιμὴ εἰς τὸν διδάσκαλον, δουλῆτα εἰς τὰς χεῖρας,
τότε νὰ μάθῃ ὁ μαθητῆς καὶ τέλεις νὰ γένη».

Ἐν τῷ τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ Βιβλίῳ Ἐπαρχιακῷ (ἔκδοσις Jules Nicol, Genève 1893 σ. 18—19) ἀναγινώσκωμεν περὶ τῶν διαφόρων ἐπαρχιακῶν σωματείων τάδε:

13. «Ὁ παιδοδιδάσκαλος 1) νομικὸς καὶ ὁ διδάσκαλος ἐν νομῇ ἀρχαία καθιζέσθω κελύσει τοῦ ἐνδοξοτάτου ἐπάρχου, ἡρότερον φημιζόμενος, παρὰ τοῦ συλλόγου τῶν ταβουλλαρίων καὶ τοῦ πριμμικηρίου καὶ τῶν παιδοδιδασκάλων νομικῶν καὶ διδασκάλων, παρέχων ὑπὲρ συνηθείας ὁ μὲν νομικὸς τῷ πριμμικηρίῳ νομίματα δύο καὶ τῷ συλλόγῳ νομίματα τέσσαρα, ὁ δὲ διδάσκαλος τῷ πριμμικηρίῳ νόμισμα ἐν καὶ τῷ συλλόγῳ νομίματα δύο.

15. Ὁ παιδοδιδάσκαλος νομικὸς, ἐὰν βουλευθῆ συμβόλαια γράψαι ἄνευ προστάξεως τοῦ ἐπάρχου καὶ ψήφου καὶ δοκιμασίας τῶν συμβολαιογράφων, τυπτόμενος, ἐκδιωκέσθω τῆς αὐτοῦ νομῆς.

16. Οἱ νομικοὶ καὶ παιδοδιδάσκαλοι μὴ δεχέσθωσαν ἄφ' ἑτέρας σχολῆς παῖδας, εἰ μὴ ἐὰν πληρώσῃ τὸν μισθὸν τῆς μαθήσεως· εἰ δὲ οἱ γονεῖς ἀναλάβωνται, εἰδήσει τοῦ πριμμικηρίου γενέσθω».

Ἡ ἀνιγραφὴ, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τῶν ἐξετάστρων τῶν διδασκάλων τῶν παρασκευαζόντων τοὺς παῖδας διὰ τὰ νομικὰ καὶ τῶν ἄλλων διδασκάλων καθορίζεται σαφέστατα ἐν ταῖς ἀνω διατάξεσιν, ὡς καὶ αἱ ποιναὶ τῶν παραβαιπόντων αὐτὰς· συ-

1813 συνίστων τοῖς Μητροπολίταις ὅπως ἔχωσιν ὁμοτράπεζον τὸν διδάσκαλον ἢ νὰ χορηγῶσιν, ἐν ἐναντίῳ περιπτώσει, αὐτῷ τὴν τροφήν ἵνα, «τῇ περικουρήσει καὶ περιθάλψει ἐντρεχέστερον καὶ φιλοτιμότερον περὶ τὸ ἔργον παρασκευάζωσιν αὐτούς» Πορβ. C. Chasiotis, L' instruction publique chez les Grecs, Paris 1878 σ. 39—Γεδεῶν κανονικῶν λύσεων διάφοραι γραφαὶ ἐν E. A. 13 Ἰουνίου 1915 σ. 186.

1) Οὕτως καλοῦνται ὡς παρ' ἡμῖν σήμερον, ὁ Γαλλοδιδάσκαλος, ὁ μαθηματικὸς, ὁ Λατίνος κτλ.

Ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ παραβάλλῃ καὶ τὰ ἐν τῷ Byzantinische Archiv τοῦ Μονάχου 1910 τεῦχος Δ' σ. 79 σημ. ὑπὸ τοῦ G. Vitelli γεγραμμένα Ἐχομεν δὲ καὶ παράδοξον ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως διδάσκαλος=δ δ ι δ ο ῦ ε τ ὁ κ α λ ὸ ν (κατὰ τὸ Βυζαντινὸν ἐτυμολογικόν, τὸ ὑπὸ Σ Λάμπρου ἐκδοθὲν ἐν Ν. Ε. τόμ. ΙΑ' 1920 σ. 349)!

νεληρώθησαν δὲ βραδύτερον ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042—54) διὰ τῶν διατάξεων «ἐπὶ τῇ ἀποδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων» (ἐκδ. Paul Lagarde). Ἀρχαιότατον ὑπῆρξε τὸ σωματεῖον διδασκάλων, ὃ δὲ νόμος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ λέγει περὶ αὐτῶν: «μόνοις δ' ἐκείνοις διδάσκειν... ἐφίμεν τοῖς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως οὔσι» (Ἰουστινιάνειος Κώδιξ ΙΧ, 5, 18 4 I 11, 10). Ἀλλὰ καὶ τότε ὡς καὶ νῦν τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα δὲν ἦτο τῶν ἐπιθυμητῶν καὶ ἐθεωρεῖτο «φαῦλόν τι τεχνύδιον καὶ ἀσυντελές».

Φαίνεται δ' ὅτι οἱ νοτάριοι παιδοδιδάσκαλοι, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἁγίων Νοταρίων (τὴν ἑορτὴν δηλαδὴ τῆς ἀδελφότητος αὐτῶν) μετεμφιέννυντο καὶ περιήρχοντο, ὡς οἱ σημερινοὶ προσωπιδόφοροι κατὰ τὰς ἀπόκροας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβαινεν ἀνέκαθεν ἐν Βυζαντίῳ· ἀλλ' εἰσῆχθη ἐπὶ τοῦ βασιλόπαιδος πατριάρχου Θεοφυλάκτου, υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ (933—956) ὅστις νεαρῶτατος, 16 ἐτῶν, εὐνοῦχος ἀνελθὼν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ ἔχων συμπαίστορας ἐπιτρόπους ἄνδρας, τὸν Καννὴν καὶ τὸν Εὐθύμιον ἐπεζήτηε τὰ παιδαριώδη ἐκείνα καὶ ἄσεμα τῆς ἀργοσχολίας ἐπιτηδεύματα, εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀπασχολούμενος εἰμὴ εἰς κυνηγέσια καὶ τρυφὰς καὶ ἵπποδρομίας, ἀγέλας ὄλας τρέφων ἵππους καὶ κυνῶν πλήθη, πολλὰς δὲ μετερχόμενος ἐπαισχύντους πράξεις καὶ τοῖς ἀπλοῖς Χριστιανοῖς ἀπηγορευμένας, ὡς λέγει ὁ Γεώργιος Κεδρηνός. Ἦσαν δὲ οἱ «Ἁγιοι Νοτάριοι» δύο, ὁ Μαρτιανὸς καὶ ὁ Μαρτύριος ἐπὶ τοῦ αἰρετικῆς πατριάρχου Μακεδονίου ἀκμάσαντες (342-348), οἵτινες, ἐναντιούμενοι τῇ ἐκλογῇ αὐτοῦ, ἐγκατεστάσαντες, διὰ στρατιωτικῆς χειρός, ἐν τῷ θρόνῳ, ὅτε καὶ ἐφονεύθησαν τρεῖς χιλιάδες καὶ πεντήκοντα πολῖται καὶ σὺν αὐτοῖς καὶ οἱ δύο Νοτάριοι, γραμματεῖς ὄντες τοῦ μακαρίου πατριάρχου Παύλου τοῦ Α' (340—341), Νοταρίου ὄντος τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως τοῦ τριῶν πατριαρχεύσαντος «τῷ θεῷ Παύλῳ συνόντες, τῷ λαῷ τε τὰς θείας ὑπαναγινώσκοντες βίβλους», ὡς ἀναφέρουσιν ὁ τε Σαζομενός (Δ' 3) ὁ Κάλλιστος (Θ' 30) καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς (ἐν Migne, Ἑλληνικῇ Πατρολογία ΡΙΕ' στήλη 1920). Ἡ ἐκκλησία τιμᾷ τὴν μνήμην αὐτῶν τῇ 25 Ὀκτωβρίου.

Τὴν τέλει τῆς ἑορτῆς τῶν Νοταρίων ἀπαντῶμεν καὶ ὕστερον ἐπὶ καιρὸν πολὺν, ὅτε κατεργήθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ὡς ἀναγράφει ὁ νομοδιδάσκαλος Θεόδωρος ὁ Βαλασαμῶν, ἐρμηνεύων τὸν

ΕΒ' κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου λέγων: «Τὰ μέντοι ποτὲ γινόμενα ἀπρεπῆ παρὰ τῶν Νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἁγίων Νοταρίων μετὰ προσωπίων σκηνικῶν διαρχομένων τὴν ἀγορὰν, πρὸ χρόνων τινῶν κατηγορήθησαν καθ' ὄρισμὸν τοῦ ἁγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά» δηλαδὴ τοῦ Χρυσοβέργου ἐπικαλουμένου, πατριαρχεύσαντος ἀπὸ τοῦ 1156—1169 (J. Leunclavi, Jus Graecoromanum τόμ. Α' σ. 217 127).

Περὶ τὸ 1215 ἐν Νικαίᾳ ὑπῆρχε σχολή, ἧς διδάσκαλος ἦτο ὁ Κωσταμάργης «ὁ τῆς Μ. Ἐκκλησίας διάκονος, πατριαρχικὸς νοτάριος καὶ διδασκαλὸς τῆς γύρας» ὡς λέγει ὁ Ν. Βέης ἐν ἄρθρῳ Κωστομοίρης τοῦ Ἑγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ Ἐλευθερουδάκη.

Ὅτι ἡ Βυζαντινὴ ἐκπαίδευσις ἠκολούθησε τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν παράδοσιν ἐμφαίνεται ἐν τῷ ὕλικῳ, καὶ πνευματικῷ βίῳ καὶ δὲν ἐκαλοῦντο Ἕλληνας διὰ τὸ ἔχειν τὴν λέξιν ταύτην, ἐν σχέσει πρὸς αὐτοὺς Χριστιανούς ὄντας. εἰδωλοκρατικὴν (ἐθνικὴν) σημασίαν, ἀλλὰ Ρωμαῖοι ὡς κληρονόμοι τοῦ διαλυθέντος Ρωμαϊκοῦ κράτους, 1) τὸ ὁποῖον αὐτοὶ ἐκληρονόμησαν καὶ ἀπετέλεσαν ἐνιαῖον Ἑλληνικὸν Κράτος ἐπὶ χιλιετηρίδα ὅλην διατηρηθὲν καὶ παραγαγόν, διὰ τῶν σχολείων αὐτοῦ, πλουσιωτάτην φιλολογίαν, τῆς ἱστορίας τῆς ὁποίας τὴν συγγραφὴν, κατόπιν ἐνδελεχῶν καὶ πολυειῶν μελετῶν, ἐξέδοτο ὁ αἰδιμὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου **Κάρολος Κρούμβαχερ** (Μόναχον 1897. Μετεφράσθη καὶ παρ' ἡμῖν καὶ ἐξεδόθη ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Μαρασλείου Βιβλιοθήκης ἐν 3 τόμοις, Ἀθ. 1897—1901 κατὰ μετάφρασιν Γ. Σωτηριάδου). Ἐκ τῆς ἱστορίας ταύτης ἀριθλήως καταδείκνυται, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ παιδεία ἐτελεῖτο κατὰ τὸν ἀρχαῖον Ἑλ-

1) Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὁ Ρώμης ἐπίσκοπος Γρηγόριος Α', ὁ μέγας ἐπικληθεὶς (590—604), γράφων τὸν ἐπικήδειον, τρόπον τινὰ εἰπεῖν, τῆς ἄλλοτε Κοσμοκρατείρας πόλεως ἀναφωνεῖ: αὕτη ὑπὸ ἀμέτρων φλίψεων πολυειδῶς κατατρυχωμένη, ὑπὸ τῆς ἐξολοθρευσεως τῶν πολιτῶν, ὑπὸ τῆς ἐπιθέσεως τῶν ἐχθρῶν, ὑπὸ τῶν συνεχῶν φθορῶν, κατήνησεν ἐλεεινῆ, ὡς ἄλλοτε ποτε προσφῆτευσεν ὁ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου νῆς Σκιπίων, ἀναφωνήσας τὸ ἄνηρικόν ἐκείνο δίστιχον: «Ἐόδεσται ἡμαρ... Πάλαι ποτε νέοι ἐκ τῶν περῶν τῆς γῆς ἐφοίτων ἐνθάδε μαθητιῶντες, οἴμοι! νῦν πλέον οὐδεὶς ἐρχεται μαθήσεως χάριν εἰς πόλιν, ἐν ἣ οὐδὲν ἄλλο ἀκούεται ἢ θρήνος, εἰς πόλιν ὀλίγον διαφέρουσαν ἐρήμου». Καθ' ὃν χρόνον ἐν τῇ δύσει συνέβαινον ταῦτα ἐν τῇ καθ' ἡμῶν Ἀνατολῇ ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξαπλοῦται καὶ λαμπρύνεται.

ληνικὸν τρόπον 1), δι' οὗ ἐπῆλθεν εὐρυτάτη τῆς ἀρχαίας γλώσσης διάδοσις καὶ ἐνεφανίσθησαν ἔξοχοι προσωπικότητες ἀνδρῶν λογίων καὶ πεπαιδευμένων, αἱ ὁποῖα πληροῦσι τὴν Βυζαντινὴν γραμματολογίαν ἕφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις τοῦ ἐπιστητοῦ: φιλοσοφίαν, φιλολογίαν, ποίησιν, ἱστορίαν, ρητορικὴν, μαθηματικὴν καὶ τὴν λαϊκωτέραν ἀγιολογίαν, αἵτινες εἶναι πλήρεις ἀρχαίων Ἑλληνικῶν παραδόσεων καὶ παραπομπῶν εἰς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ὧν τὰ ἔργα ἀντιγράφοντες διετηρήσαν ἄχρις ἡμῶν ἐν πλήρει συναισθήσει, ὅτι ἐπετέλουν ἐθνικὸν ἔργον χάριν τῶν νεωτέρων γενεῶν.

Ἐχομεν δ' εὐτυχῶς εἶδῃσιν καὶ περὶ τῶν σχολικῶν διδάκτρων κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα ἐκ σημειώσεως τοῦ Κώδικος Β' τῆς Ρικκαρδιακῆς βιβλιοθήκης Φλωρεντίας (φύλ. 256β): «Ἐνθυμοῦ, Δημήτριε σχολάρη, ὅτι ὁπόταν ἐπῆγες εἰς τὸ σχολεῖον ἔδωκας κατ' ἀρχὴν τὸν διδάσκαλον *ἐξ δουκάτα* πληρωμένων δὲ τῶν *Σιχηρῶν* πάλιν ἔδωκας αὐτῷ *ἔτερα ἐξ* αἰτήσας δὲ πάλιν Δουκάτα εἰς τὸ μανθάνειν σοι τοὺς *τετάρτους* ἔδωκας αὐτῷ πάλιν *ἔτερα ἐξ* ὡς ὅσιν ἅπαντα ἅπερ *δέδωκας* αὐτῷ Δουκάτα λ'. Ἐνθυμοῦ δὲ ταῦτα ἀσφαλῶς» 2).

1) Ἡ παρὰ Βυζαντινοῖς παιδεία συνοψίζεται ἐν τοῖς στίχοις εἰς τὸν φιλόσοφον Ἰωσήφ: «πρὸς τινα φίλον ἐπὶ τῇ τελευταίῃ τοῦ φιλοσοφατάτου καὶ δσιωτάτου νέου Ἰωσήφ». Τοὺς στίχους τούτους ἐξέδοτο ὁ Max Tren ἐν Byz. Zeit. 1899 τόμ. Η' σ. 39—45.

2) Παρὰ G. Vittelli Indice dei Codici Greci ἐν Studi Italiani di filologia classica 1894 Β' 475 (Σ. Λάμπρος ἐν Ν. Ε. 1912 Θ' σ. 196—7) ὅπου ὁ καθηγητῆς Κ. Α. Ψάχος ἐξηγεῖ τὰ μουσικὰ ὀνόματα τὰ ἐν τῇ σημειώσει ἀναφερόμενα. Ἡ διδασκαλία ἐν τοῖς Βυζαντινοῖς σχολείοις διέφερε κατὰ τόπους ἀνά τὸ ἀχανὲς Κράτος.

Ἐποία δὲ ἦτο ἡ διδασκαλία καὶ αἱ μαθήσεις κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἐν Νικαίᾳ ἰδέτω ὁ βυολόμος, τὰ προλεγόμενα τοῦ Ἀνδρονίκου Κ. Δημητράκοπούλου εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Βιβλιοθήκην (Λειψία 1866 Α' σ. λβ'. —8'. Ἀνακτιφέντος ὁμοῦ τοῦ Βυζαντίου τῷ 1261 ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων ἐδείχθη προστάτις τῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἡ δὲ παιδεία ἤμασε διὰ τῆς ἰδρύσεως σχολῆς γραμματικευομένων τῷ 1261 (Ν. Ε. ΙΒ'. 437) καὶ τῷ 1266) τριῶν νέων σχολῶν ὑπὸ τὸν ἅγιορα Μανουὴλ Ὀλόβολον τῇ συστάσει τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ. Ὅλοι οἱ Παλαιολόγοι αὐτοκράτορες ἦσαν λόγιοι. ὡς λέγει ὁ Γ. Παχυμέρης IV, 14 Ed de Muralt Chronographie Byzantine Β' 314. Οἱ ἐπ' αὐτῶν ἀμάρσαντες πλείστοι λόγιοι ἄνδρες, φιλόλογοι, ἐρμηνευταί,

Ἄλλ' ὁσηδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ διδασκαλικὴ ἀντιμισθία πάντοτε οἱ διδάσκαλοι ἐπένοντο καὶ παράδειγμα ὁ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος Θεόδωρος ὁ Πτωχοπρόδρομος, ὅστις ἐν τῇ κατατροχούσῃ αὐτὸν ἀφορήτῳ πενίᾳ ἀναφωνεῖ τὸ περιώνυμον:

«ἀνάθεμα τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὅπου τὰ θέλει.»

καὶ ὁ Ἰωάννης Τζέτζης.

Ἄλλὰ κυρίως ἡ πτωχεία τῶν διδασκάλων ἐμφαίνεται πασιδήλως ἐν ταῖς σωζομέναις 93 ἐπιστολαῖς τοῦ λογίου Θεοδώρου τοῦ Ἀρτακηνοῦ (1253—1341;) 1).

Ὁ ἀναγινώσκων τὰς 93 ἐπιστολάς τοῦ Ἀρτακηνοῦ καταλαμβάνεται ὑπὸ συναισθήματος οἴκτου ἅμα καὶ γέλωτος, διὰ τὸν ἐξευτελισμὸν εἰς ὃν κατέρχεται, ζητῶν καὶ αἰωνίως ζητῶν ὅ,τιδήποτε ἐκ μέρους τῶν πλουσίων, τῶν ἀρχόντων, τοῦ αὐτοκράτορος, τῶν τέως μαθητῶν του!

Ὅχι ἦττον ὁμοῦ, ὡς λέγει ἡ Μις Ἐδμονς ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ρήγα (ΙΗ' αἰών): «Δὲν ὑπῆρχεν ἐντιμότερα περιωπὴ εἰς ἣν ἡ φιλοδοξία νέου τινὸς ν' ἀτενίζῃ ἢ ἡ περιωπὴ διδασκάλου τοῦ λαοῦ. Μὴ ὑπάρχοντος πολιτικοῦ σταδίου τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου ὑπισχνεῖτο τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν ἐκείνην ὑπεροχὴν τὴν τόσῳ προσφιλεῖ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ παρέχουσαν πεδῖον ἀσκήσεως μεγάλης εὐεργετιδος ἐπιρροῆς».

Ὁ δὲ βιογραφῆσας τὸν διδάσκαλον Ἀναστάσιον Καραβίαν ἐν «*Ἀνθῶνι*» Ζακύνθου (τοῦ 1877—8 Γ' σ. 80) Δ. Καλλίνικος λέγει περὶ τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας σχολείων: «ὁ εἰσερχόμενος ἐν τῷ σχολείῳ συνησθάνετο ἑαυτὸν ἀπηλλαγμένον, ἔστω καὶ πρὸς στιγμὴν, τῶν δεσμῶν τῆς δουλείας, συμπολίτην ἐλευθέρων πολιτειῶν ἐν ἰδεώδει χώρῳ κινουμένου καὶ εἰσερχόμενον ἐν ἀπορρήτῳ κοινωνίᾳ ἀπωτάτων αἰώνων.....»

Ἄλλ' οἱ διδάσκαλοι τόσον ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν ὅσον καὶ τῶν κα

κριτικοί, ἱστορικοί, μαθηματικοί, ἀστρονόμοι κλπ. εἶναι ἐκεῖνοι οἵτινες, παρεκείσαν τὴν Μεγάλην Ἀναγέννησιν τῶν Γραμμάτων, τῶν Τεχνῶν καὶ τῶν Ἐπιστημῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τῇ λοιπῇ Εὐρώπῃ, ὥστε δικαίως νὰ θεωρῶνται οἱ πρόδρομοι αὐτῆς (Ν. Γιακουμάκη ἐν «*Νέα Σιών*» 1909 σ. 159 ἐξ. 1910 σ. 92 ἐξ. 178 ἐξ. 530 ἐξ. Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως διατριβὴν ἐν Ε. Φ. Σ. Κων) πόλεως 1884 σ. 1—17.

τόπιν χρόνων, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἦσαν ἀπαιτητικοί, συνήθως οἱ ἱεροκήρυκες καὶ ἀπῆτουν *πολλάκις* πράγματα παράλογα καὶ διὰ τοῦτο ἐξηγήθη ἡ γνώμη τοῦ πολλοῦ νομομαθοῦς τοῦ κανονικοῦ δικαίου Θεοδώρου Βαλασαμάτου, ζῶντος κατὰ τὰ τρία τελευταῖα τέταρτα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ ὅστις εἰς τὴν ἐρώτησιν ΜΑ'. *Διδάσκαλοι τινε; ζητοῦσι λαβεῖν ἀπὸ τῶν μαθητῶν αὐτῶν τὸν δεκατισμὸν καὶ τὴν πρωτοτοκίαν; εἰκὸς ἐστὶν ἢ οὐ;*; ἔδωκε τὴν ἐξῆς λύσιν:

«Εἰ μὲν διδάσκαλοι παρὰ τῶν οἰκείων ἐπισκόπων ἐτάχθησαν ἐπ' ἐκκλησίας εὐαγγελίζεσθαι τῷ λαῷ τὰ σωτήρια, οἱ τοιοῦτοι μισθοὺς ἐκ τῶν ἐκκλησιαζόντων οὐ λήφονται, ἵνα μὴ γένωνται καὶ οἱ ἅγιοι οἴκοι τοῦ Θεοῦ ἐμπορίων οἴκοι, φεύγωσι δὲ καὶ οἱ ἀχροαταὶ τὸν κερδοῦρον ραββὶ μὴ εὐαγγελιζόμενον ἄνευ χρυσοῦ, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰσόδων καὶ τῶν ἐπισκοπικῶν πρυτανείων τὰς δαπάνας κομίσονται· γέγραπται γάρ: Ἴδοὺ οἱ δουλεύοντές μοι φάγονται, ἰδοὺ οἱ δουλεύοντές μοι πίνονται· καὶ πάλιν. Τὸ εὐαγγέλιον ἄμισθον μὲν, οὐκ ἀδάπανον δέ. *Εἰ δὲ ἑαυτοὺς ἐν διατριβαῖς ἐπέστησαν καὶ εἰς παιδαγωγίαν ἐτάξαν, πινακογραφοῦντες τὰ ἐκτὸς γράμματα καὶ πανηγύριοι τῇ διδασκίᾳ ἐγκυπτάζοντες, τοῖς τοιοῦτοις τὸ ἀπαιτεῖν μισθὸν ἐκ τῶν μαθητιῶντων οὐκ ἀπηγόρευται, ὅσοι καὶ οἴοι, κατὰ κοινήν ἀρέσκειαν, τῷ τε διδασκάλῳ καὶ τῷ μαθητῇ συμφωνηθήσεται δεκάται δὲ καὶ πρωτοτόκια, ταῦτα τοῦ παλαιοῦ γράμματος· τοῦ δὲ ἡσυχὰ παρήλθε καὶ οὐ χρῆ πάλιν ἐμμένειν αὐτοῦ.*

Ὅπως ποτ' ἂν ἦ φαίνεται ὅτι οἱ μισθοὶ τῶν διδασκάλων κατὰ τὸν Βυζαντινόν, καὶ τοὺς ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρόνους δὲν ἦσαν ἀξιολόγητοι (Ν. Ἑλληνομνήμων Θ' 195, 758 Γ' 199). Οὕτω τῷ μὲν 1691 μισθὸς ἐτήσιος τοῦ σχολάρχου τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἦν 200 γροσίων ἤτοι 800 φράγκων, λαμβανομένων ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἔξ Μαρμάρων, ὡς λέγει ὁ Κωνσταντῖος (περὶ Πατριαρχικῆς Σχολῆς), διδάσκοντος τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μαθήματα, τοῦ τὰ ἐγκύκλια διδάσκοντος γροσίων 150 ἤτοι 600 φράγκων 1). Ὁ μισθὸς τοῦ διδάσκοντος τοῦ ἐν Μυκόνῳ ἑλληνικοῦ σχολείου τῷ 1759 ἦν 100 γροσίων ἤτοι 400 φράγκων. Λέγω δὲ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Μυκόνου μου 2): «1759 Ἰανουαρίου 13. Βαίνω ἐνθύμησι πῶς ἐπεάσενε ὁ διδά-

1) Ἴδὲ Γεδεών, Χρον. Πατριαρχ. Ἀκαδ. σ. 121.

2) Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου, Ἀθ. 1912 σ. 284—289

σκαλος μὲ τὴν κοινότητα νὰ κἀνη τὸ σχολεῖον τὸ ἑλληνικό...» 1) Τῷ 1771 ὁ διδάσκαλος Μεγάλου Ρεύματος τοῦ Βοσπόρου, περὶ οὗ μονογραφίαν ἔγραψεν ὁ Καθηγητὴς Φαίδων Κουκουλές, Ἀμβρόσιος ἐλάβανεν 7 περίπου γρόσια κατὰ μῆνα ἢ 84 γρόσια κατ' ἔτος (336 φρ.). Τώρα ἤθελεν εἶπε τις ὅτι κατόμαι πολλάκις δωρεὰν καὶ ἴσως εἶχε καὶ τυχερὰ ἐκ συντάξεως προικοσυμφώνων, ἀναφορῶν, ἐπιστολῶν κτλ. ἀλλ' ὅλα ταῦτα δὲν καθίστων τὸν βίον τοῦ διδασκάλου ἀξιολόγητον καὶ ἐντεῦθεν, πρὸς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, ἤσκουν καὶ ἄλλα διάφορα κατὰ τόπους, οἷον ἱερεὺς (καὶ ἐντεῦθεν πολλαχοῦ οἱ ἱερεῖς καλοῦνται δάσκαλοι), ἱατρός, ζωγράφος, ῥάπτης, ἐπαγγέλματα τὰ ὅποια καὶ ἐξετέλουν ἐνίοτε κατ' ὄν χρόνον εὐρίσκοντο ἐπὶ τῆς ἑδρας τοῦ Σχολείου, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐν πολλοῖς σχολείοις τῆς Γερμανίας καὶ Γαλλίας ἐγίνετο τότε. (Ν. Ἑλληνομ. Θ' 195). Ἐν τοῖς προηγουμένοις ἔειδομεν ὅτι τὰ σχολεῖα ἦσαν ἐν ταῖς Μοναῖς, μακρὰν τῆς τύρβης τῶν πόλεων, ἀλλὰ τὰ τυπικὰ τῶν Μονῶν—καὶ τοιαῦτα ἱκανὰ μὲχρι τοῦδε ἐξεδόθησαν—ἀπηγόρευον τὴν εἰς αὐτὰ φοίτησιν παιδῶν *λείων ἐχόντων τὸ πρόσωπον*, ἤτοι ἀγενείων 2), ἐπομένως ἐγίνοντο δεκτοὶ ἐκεῖ γενειάζοντες, ἐν δὲ τοῖς νάρθηξι τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἐν ἰδιωτικοῖς οἴκοις ἐπετρέπετο ἡ φοίτησις τῶν παιδῶν διὰ λόγους σκοπιμότητος ἠθικῆς, εἰς ὃν σκοπὸν ἀπέβλεπε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ πρώτου Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος ἐπιδειχθεῖσα μέριμνα, ἀποχωρίσαντος τῷ 1828 ἀπὸ τῶν ἀτάκτων στρατιωτικῶν σωμάτων τοὺς νεαροὺς παῖδας, τοὺς ψυχ-

1) αὐτόθι τῷ 1768 ἡ κοινότης ἐπλήρωσε καὶ τὸ ἐνοίκιον τοῦ διδασκάλου.

2) Μ. Γεδεών, Ἄθως, σ. 24 25, Μιχαὴλ Ἀτταλειώτου, Διάταξις 1076 μ.Χ. ὑπὸ Ν. Nissen Jena 1894 σ. 14, ἀπαγορεύει τὴν εἰς τὰς Μονὰς ἰδρύσιν Σχολῶν διὰ παιδία, ὡς ἐπραττον οἱ Φράγγοι ἀδελφοὶ (Frères):

«Νέοι τῆς Μονῆς ἐντὸς ἑλαττον τῶν εἴκοσι τεσσάρων ἔτων μὴ ἀναστρεφέντων... προφάσει ὑπηρεσίας ἢ διδασκαλίας ἢ ἐπιστήμης τινὸς ἢ τέχνης λογικῆς τε καὶ πρακτικῆς ἢ ἀναγωγῆς καὶ παιδείας». Ἐκ τούτου (Κεφάλαιον 16) συνάγομεν, ὅτι ὑπῆρχε τις σχολὴ ἐν τῇ Μονῇ Κοσμοσωτείρας παρὰ τὴν Αἶνον κατὰ τὸ 1152 ὡς καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις τοῦ Κράτους, οἷον ἐν τῇ τοῦ Στουδίου καὶ ἄλλαχοῦ (Γεδεών ἐν Ε. Α, ΙΗ' 1898 σ. 114), ὡς ἀναγινώσκωμεν ἐν οἷς βίοις ἄσίων ἀνδρῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Γεδεών Γνώσεως τοῦ τυπικοῦ τῶν Μονῶν τοῦ Γαλησίου ὄρους (Κων)πολὶς 1898 σ. 11 ἔξ; μανθάνομεν ὅτι τὰ παιδία ἐφοίτων εἰς τὰ σχολεῖα κατὰ τὸ ὅσον ἔτος (ὡς νῦν συμπληρωμένον) κατὰ τὸ θανάτῳ καὶ 14ον εἰς ἀνώτερον Νοτάριον.

γυιούς καλουμένους, και ιδρύσαντος τὸ ἐν Αἰγίνῃ ὄρφανοτροφεῖον. Τοιοῦτόν τι ἔπραξαν και αἱ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοῦ 1922 Κυβερνήσεις διὰ τῶν λεγομένων *ἰθρυικῶν ὄρφανοτροφείων* ἀμφοτέρων τῶν φύλων, πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος συμπαγόντων, πρὸς περισυλλογὴν τῶν ἐναπομεινάντων ἔρμαιον τῆς τύχης τῶν ὄρφανῶν, εἰς ἃ παρέχεται κατοικία, τροφή και ἐκπαίδευσις δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Κράτους.

Ὁ λόγιος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος Μιχαὴλ Γλυκᾶς (ἐκδ. Σωφρονίου Ἐπιστρατιάδου Ἀθ. 1909) στίχ. 204—16 σ. ρμγ') παραπονούμενος, ὡς ὁ Πτωχοπρόδρομος, ὁ Τζέτζης και ὁ Θεόδωρος Ἀρτακηνός, ἀναφωνεῖ δικαίως:

« Ἐδάργτε, μάθε γράμματα και θάρρει νὰ προκόψῃς,
θάρρει νὰ εὖρης τὴν τύχην σου και νὰ χαρῆς εἰς κόσμον,
πρὶν τὴν εὖρης ἔχασές την, πρὶν τὴν ἰδῆς ὑπάγει·
ἀφῆκέ σε μνημόσυνον πάντοτε νὰ σὲ θλίβῃ
πολλὰ τὸν ἔχω εὐκαιρητὴν ἐκείνον τὸν γονέα,
ὅπου διδάξῃ γράμματα ποτέ του τὸ παιδίον του·
ἔχεις, ἦλιέ μου, παιδίον, ἀγούριν, παλληκάριν,
βάλε σχοινὶν και πνιξέ το και μὴ τὸ γραμματίσης·
Ἄπαξ τὸν πόνον ἔπαρε και ἀπομερίμνησέ το,
μὴ τὸ θεωρῆς και θλίβεσαι πάσας σου τὰς ἡμέρας.
Τὰ γράμματα τιμὴν ἔχουν, ἀλήθεια, μεγάλην,
Ἄλλ' ὡς ἔκατεστάθησαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας
Ὁ Θεὸς ἐλευθερώσῃ σε και ἄς εἶσαι ψωμοζῆτης. »

Και ἐξακολουθεῖ ὁ ταλαίπωρος λόγιος εἰς τὸ αὐτὸ ὕφος, πλέκων τὸ κατηγορητήριον τῶν γραμματισμένων τῆς ἐποχῆς του! Οὕτως ὁ Ἀρτακηνός ἐν τῇ λη' και λθ' ἐπιστολῇ πρὸς τὸν μέγαν λογοθέτην παραπονούμενος διὰ τὴν ἀχαριστίαν τῶν μαθητῶν του λέγει αὐτῷ, ὅτι πρέπει ἕκαστος τῶν νοταρίων τοῦ βασιλέως νὰ δίδῃ κατὰ μῆνα ἐν ἀργύριον. Ὁ αὐτὸς ζητεῖ ἐνδύματα παρὰ τῶν γνωστῶν του. Διὸ διὰ τῆς μζ' ἐπιστολῆς ἀναφέρει, ὅτι Πατσόπουλός τις, εἰς ὃν παρήγγειλεν ὁ Πατρικιώτης νὰ δώσῃ σῖτον αὐτῷ τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν ἔλαβεν, ὡς ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ Πατσόπουλου ζητεῖ αὐτὸν ἀπὸ τὸν Πατρικιώτην. Διὰ τῆς ξ' ἐπιστολῆς ζητεῖ ἀπὸ τὸν μαθητὴν του Φωκᾶν βοήθειαν. Διὰ τῆς ιγ' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον Β' (1282—1338) ζη-

τῶν βοήθειαν λαμβάνει ἀπάντησιν, ὅτι *πρέπει νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν διδασκαλίαν*, ἐν ᾧ αὐτός, ἀπὸ μακροῦ διδάσκων, οὐδὲν μέχρι τοῦδε ὠφελήθη και ζητεῖ διὰ τῆς ξα' νὰ μεταβῇ εἰς Ἅγιον Ὄρος και διὰ τῆς ξζ' Μοῦνην τινα παρὰ τοῦ μαθητοῦ του Βασιλείου, υἱοῦ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Γλυκῆος (1315—1320) και μάλιστα κειμένην παρὰ τὴν πατρίδα του Ἀρτιάκην. Ἀλλὰ δὲν ἐδόθη και παραπονεῖται, ὅτι ὁ θυρωρὸς τῶν πατριαρχείων δὲν ἐπιτρέπει αὐτῷ τὴν εἴσοδον ἐπὶ διαφόροις αἰτίαις, ὅτι ὁ ἐξάδελφος τοῦ αὐτοκράτορος δὲν ἀποστέλλει αὐτῷ τὸν ἀπὸ μακροῦ ὑπεσχημένον ἵππον, ἵνα ἐκτελῇ τὰς ἀνά τὴν πόλιν περιουσίας του και ἀναγκάζεται ἤδη γέρον νὰ μεταβαίνη περὶ διότι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρόνικου δωρηθεὶς ἦτο λιπόσαρκος και ἀχαμνώης! Μὴ περιοριζόμενος δὲ εἰς τοὺς ἐν τῷ Βυζαντίῳ γνωστούς του ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἐν Τραπεζοῦντι, πρὸς τὸν μαθητὴν του και πρωτοβεστιάριον Κωνσταντῖνον Λουκίτην και ἐν γένει ἀπευθύνει ἐπιστολὰς πρὸς 29 διάφορα πρόσωπα!

Ἐἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι βάσις τῆς Ἐκπαιδεύσεως παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἦτο ἡ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγησις, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω σχολείων, ἡ σπουδὴ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν και συγγραφέων. Ἐν τοῖς ἐνοριακοῖς σχολείοις δημοσίοις τε και ἰδιωτικοῖς, τὰ ὁποῖα ἰδρῦθησαν πλέον ἐκτὸς τῶν ἀπομεμακρυσμένων Μονῶν ἀλλ' ἐν ταῖς συνοικίαις τῶν πόλεων και δὴ ἐν τοῖς νάρθηξι τῶν Ἐκκλησιῶν και τῶν παρακειμένων αὐτοῖς οἰκημάτων, οἱ μαθηταὶ ἠκροῶντο τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων, περιλαμβανόντων και ἐθνικοὺς συγγραφεῖς, παρ' ὧν ἀπεμύζων, ὡς μέλισσαι ἐργατικά, τὸ μέλι τῆς σοφίας ἐκ τοῦ ἀνθοβριθοῦς λεμῦνος τῶν σοφῶν διδαγμάτων, πρὸ πάντων ὅμως τόσον πρὸ τῆς ἀλώσεως, ὅσον και μετ' αὐτὴν, ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἀπρὶς ἐχομένη τῆς παραδόσεως κρηπίδα ἀσφαλῆ τῆς παιδείας ἐτίθει τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων, ὡς ἀναγινώσκομεν ἐν τετῇ «Βυζαντίδι» και ἐν τοῖς βίοις τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἀνδρῶν, στοιχοῦσα τοῖς κελεύσμασι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου λέγοντος ἐν τῇ πρὸς Τιμόθεον β' ἐπιστολῇ: *μάθετε, τέκνα, τὰ ἱερά γράμματα, τὰ δυνάμενα ὑμᾶς σοφίαις εἰς σωτηρίαν*. Ἀλλὰ παραπονεῖται ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιάς ἐκδ. Βόννης Α' σ. 265. Β' 349) λέγουσα, ὅτι διῆλθε τὰ πρῶτα ἔτη τῶν σπουδῶν της διὰ τῶν «σχεδῶν», ἦτοι ἀλφαβητικῶς τεταγμένων λεξιλογίων: «τοῦ σχεδους ἡ τέ-

χνη εὐρημα τῶν νεωτέρων ἐστὶ καὶ τῆς ἐφ' ἡμῶν γενεᾶς, περτεία δὲ τὸ σπούδασμα καὶ ἄλλα τε ἔργα ἀθέμιτα. Ταῦτα δὲ λέγω ἀχθομένη διὰ τὴν παντελῆ τῆς ἐγκυκλίου παιδείας ἀμέλειαν. Τοῦτο γάρ μου τὴν ψυχὴν ἀναφλέγει, ὅτι πολὺ περὶ ταῦτα ἐνδιατέτριφα κἄν, ἐπειδὴν ἀπῆλλαγμαί τῆς παιδαγωγίας ταύτης σχολῆς καὶ εἰς ῥητορικὴν παρήγγυελα καὶ φιλοσοφίας ἠψάμην..... εἶτα ἐμοὶ κατέγων τῆς πολυπλόκου τῆς σχεδιογραφίας πλοκῆς». Ἡ αὐτὴ (ΙΕ') προσθέτει, ὅτι ὑπῆρχον «παιδευτήρια τῶν γραμμάτων ἐν ᾧ παιδευτὴς τις προκαθῆται καὶ παῖδες περὶ αὐτὸν ἰστᾶσιν, οἱ μὲν περὶ ἐρωτήσεις ἐπισημένους γραμματικῆς, οἱ δὲ συγγραφεῖς τῶν λεγομένων σχεδῶν καὶ ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατίνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καὶ Σκύθην ἑλληνίζοντα καὶ Ῥωμαῖον τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον καὶ τὸν ἀγράμματον Ἑλληνα ὀρθῶς ἑλληνίζοντα». Ὁ δὲ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἰδοὺ τι λέγει ἐν τῷ «Ἐγκωμίῳ εἰς τὴν μητέρα του»: Εἶχε ἕκτακτα χαρίσματα πνευματικά, καὶ ἡ μήτηρ του ἔσπευσε νὰ στείλῃ εἰς τὸ σχολεῖον μόλις ἔφθασεν εἰς ἡλικίαν πέντε ἐτῶν. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ παιδίου ἦτο ἀξία θαυμασμοῦ, καὶ ὅτε ἐγένετο ὀκτῶ ἐτῶν, μέγα ζήτημα παρουσιάσθη εἰς τὴν οἰκογένειαν: νὰ ἐξακολουθήσῃ τὰς σπουδὰς του, ἢ νὰ διδαχθῆ τέχνην διὰ νὰ ἠμπορέσῃ νὰ ζήσῃ. Οἱ φίλοι καὶ οἱ συγγενεῖς ἀπεφάνθησαν ὅτι προτιμότερον εἶναι νὰ μάθῃ καμμίαν τέχνην «διότι τὰ γράμματα δὲν τρέφουσιν τὸν ἄνθρωπον των». Ἄλλ' ἡ μήτηρ ἀντέστη καὶ οἱ συγγενεῖς ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν. Ἀπεφασίσθη νὰ ἐξακολουθήσῃ τὰς σπουδὰς του.

Ὁ Ψελλὸς ἀντήμειψε τοὺς γονεῖς του: «Ἄς μαρτυρήσωσι, λέγει ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι μοὶ ἔδωκαν τὰ πρῶτα μαθήματα, πόσον γρήγορα ἀνεγίνωσκον, πόσον εὐκόλα ἐμάνθανον, μὲ πόσῃ εὐφροδίᾳ ἀπῆγγελλον αὐτά». Ὁ Ψελλὸς ἔμαθε τὴν ὀρθογραφίαν, ἡδύνατο δὲ ν' ἀπαγγεῖλῃ ἀπὸ στήθους τὴν Ἰλιάδα. Συγκινητικὴ δὲ εἶναι ἡ μέρμηνα καὶ ἡ στοργὴ τῆς μητρὸς ἢ ὁποῖα καθεκάστην ἐσπέραν τὸν ἥρωτα τι ἔμαθεν εἰς τὸ σχολεῖον, τὸν ἐξήταξε τὰ μαθήματά του καὶ ἐκάθητο μέχρι βαθείας νυκτὸς νὰ παρακολουθῆ τὴν μελέτην του. Ὁ δὲ Σάβας (Μεσ. Βιβλ. Ε 428) δημοσιεύει ἐπιστολὴν τοῦ Ψελλοῦ, δι' ἧς φαίνεται ἀποστέλλων χρήματα τῷ διδασκάλῳ Μαῖστορι τῶν Χαλκοπρατείων: «ὅταν ἀπεστάλησαν αὐτῷ τὰ ἀργυρὰ τοῦ κλητουρίου καὶ οὐ παρέλαβεν αὐτὰ διὰ τὸ ζητεῖν πλεῖονα» 1).

1) «Ν. Σιών» Ζ' 1908 σ. 895—898. Καὶ Κ. Krumbacher ἐνθ' ἄλλαχοῦ σ. 433 ἐξ. καὶ 631 ἐξ.

Ἐπειδὴ ὁμοῦ κυρίως σχολεῖα διὰ τὸν πολὺν λαὸν δὲν ὑπῆρχον, ἡ κοινῶς λεγομένη δημοσία ἐκπαίδευσις δὲν ἀνεπτύχθη ὡς ἔδει καὶ διὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν μεθόδου, ὡς λέγει ἀνωτέρω ἡ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ οἱ πλούσιοι γονεῖς ἐφρόντιζον εἶτε ἐν τοῖς γνωστοῖς σχολείοις νὰ ἐκπαιδεύωσι τὰ τέκνα των εἶτε ἰδιωτικῶς κατ' οἶκον διὰ ἱερομονάχων λογίων ἐπὶ προσδοκίᾳ νὰ προαχθῶσιν ἐν τῇ κοινωσίᾳ ἢ ὡς γραμματεῖς ἐν τοῖς ὑστερον χρόνοις παρὰ τοῖς Φαναριώταις ἢ νὰ χειροτονηθῶσιν ἀρχιερεῖς, ὡς οἱ πατέρες οἱ πτωχοὶ ἤρχοντο εἰς τὰ τέκνα των: «**τὰ τοῖς ἀξιώσῃ ὁ Θεὸς νὰ βάλωσι πετραχῆλι**» διότι οἱ ἱερεῖς ἦσαν ἐξηρημένοι δημοσίων φόρων. Πολλοὶ δὲ πτωχοὶ νέοι ἀπερχόμενοι τῆς πατρίδος των μετ' ἐλαχίστων ἐφοδίων εἰς Πάτριον, Χίον, Σμύρνην καὶ ἀλλαχοῦ ὑπέμενον παντὸς εἶδους στερήσεις, ἀποφεύγοντες ἄλλο ἐπάγγελμα, ἵνα διορισθῶσι διδάσκαλοι ἢ νὰ προσκολληθῶσι παρὰ τοῖς διεσμηνεῦσι τοῦ στόλου ἢ τοῖς μεγάλοις τοιούτοις, ἵνα ἀνετώτερον δημιουργήσωσι στάδιον, ἰδίως παρὰ τοῖς ἡγεμόσι τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ἀνερχόμενοι εἰς τὰ ποικιλώνυμα ἀξιώματα, ἅπερ ἀναγράφει ὁ Δ. Φωτεινὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς πάλαι Δακίας (Βιέννη 1818—1819 τόμ. Γ'), τῶν ὁποίων τὰ κέρδη δὲν ἦσαν μικρά. Πολλοὶ προσεκολλῶντο εἰς ἀρχιερεῖς ἵνα μετ' ὀλίγον προστατευόμενοι προαχθῶσιν καὶ αὐτοὶ εἰς τοιούτους.

Πότε ἤρχιζον νὰ στέλλωσι τὰ τέκνα των εἰς τὸ σχολεῖον οἱ πατέρες ἡμῶν ὠρισμένως δὲν ἠξεύρομεν, πάντως ὁμοῦ, ὡς ὁ Ψελλὸς λέγει καὶ ἐκ μελέτης, συνάγομεν ὅτι καθ' ἦν ἡλικίαν καὶ σήμερον ἀπαιτεῖ ὁ νόμος ἦτοι τῶν παίδων συμπληρωσάντων ἤδη τὸ βον ἔτος. Ἡ ἔναρξις τῶν μαθημάτων ἐγένετο κατὰ τὴν πρωίαν καὶ ἡ διδασκαλία ἐτελεῖτο, πλὴν τῆς μεσημβρινῆς διακοπῆς διὰ τὸ γεῦμα, μέχρι ἐσπέρας διὰ τῆς φυλλάδας 1).

Τὸ δὲ πασιγῶστον σχολικὸν ἄσματιον:

Φεγγαράκι μου λαμπρό,
φέγγε με νὰ περπατῶ.

1) Φυλλάδας ὑπόδειγμα ἔχει ὁ Κοραῖς ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐν Βενετίᾳ τῷ 1783 ἐκδοθείσης συνόψεως τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ κατηχέσεως ὡς καὶ ὑποδείγματα εἰς 5 σελίδας τοῦ ἀλφαβήτου καὶ συλλαβισμοῦ καὶ εἰς 3 σελίδας, τὰς κοινωτέρας προσευχὰς μὲ παλαιὰ γράμματα (ταῦτα ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Μανδακᾶσι τοῦ Μακεδόνα ἱατροφιλοσόφου καὶ φίλου τοῦ Κοραῖ).

νά πηγαίνω στο σχολειό
νά μαθαίνω γράμματα
του Θεού τὰ πράγματα
καὶ τὰ λογαριάσματα.

δεικνύει ἡμῖν προδήλως ὅτι καὶ τὴν νύκτα, ἰδίως μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ φόβου πιθανῶς τῶν Τούρκων, ἐγένετο διδασκαλία, τοῦτ' ὅπερ προσεπικυροῖ καὶ τὸ ἄλλο δίστιχον ἐν ᾧ ὁ μαθητὴς εἰκονίζεται ὅτι:

βαστῆ εἰκόνα καὶ χαρτί, κερί καὶ καλαμάρι 1)
κι' ἤξεφυγέ του τὸ κερί κι' ἤκαψε τὸ χαρτί του

Ὡς βοηθοὶ τῶν διδασκάλων ἐτάττοντο οἱ *μειζονες*, (*seniores*) οἷτινες, λόγῳ τῆς ἡλικίας καὶ λόγῳ τῆς μαθήσεως, ἦσαν ἱκανοὶ νὰ διδάξωσι τοὺς μικροτέρους τῶν κατωτέρων τάξεων μαθητὰς 2). Οὗτοι βραδύτερον ἐκαλοῦντο *πρωτόσχοιοι* 3) (πρόσχοιοι) καὶ τοῦ διδασκάλου ἐν ἄλλῃ τάξει ἀπησχολημένου, ἐνώπιον αὐτῶν *ἔλεγον τὸ μάθημά των* οἱ μικροὶ μαθηταί' ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ φύσει ὑπάρχον μαθητικὸν ἐνστικτὸν τῶν παιδῶν ἐδημιούργει μεταξὺ τούτων καὶ τὸ πρῶτον σχολίου συμπαιδείας καὶ ἀντιπαιδείας, ἐντεῦθεν βλέπομεν, ὅτι ἄλλους μὲν ἐκακομεταχειρίζοντο καὶ ἄλλους προὑστάτεον, διὰ τοῦτο μῖσος ἀνεπτύσσετο μέγα πρὸς τὸν πρωτόσχολον, ὡς λέγει καὶ τὸ περιαδόμενον ἐπτάστιχον:

«Καὶ σύ, καλὲ διδάσκαλε, ἔχε τὴν καλὴ νύκτα
καὶ τὸ ταχὺ ὁποῦ δὲν ἐλθῆ
τὰ μικρὰ ἀπὸ δώδεκα 3)

1) Τὰ Κάλαντα τοῦ ἁγίου Βασιλείου οὕτω περιστῶσι τὸν ἅγιον «ὅτι βαστῆ εἰκόνα καὶ κερί, χαρτί καὶ καλαμάρι».

2) Τῶν περὶ σχολείων γραφάντων τινὲς ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ἐγένοντο τὸ ἐσπέρας μαθήματα, ἀλλὰ περὶ ὄρθρον βαθύν, ὅτι οἱ παῖδες ἐγειρόμενοι μετέβαινον εἰς τὸ σχολεῖον δι' ὀρχόμενοι δὲ πρὸ τῆς Ἐκκλησίας εἰσῆρχοντο καὶ ἐβοήθουν ψάλλοντες τὸν ἱερεῖα διδάσκαλόν των. Τοιοῦτόν τι δὲ ἀναφέρεται ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου. Ὁ μακαρίτης Ν. Γκάζης ἐπιλοτέγησεν ἐκλαμπρὸν εἰκόνα τοῦ «κρυφοῦ σχολείου» ἣν ἰδὲ παρὰ τῷ Παράμυθι Ἀθηναγόρῃ· αἱ ἱεραὶ Μοναὶ τῆς Ἡπειροῦ Ἀθ. 1927, ἐνθα καὶ τὸ ποίημα τοῦ Παλαμᾶ εἰς τὸ κρυφὸν σχολεῖον.

3) Ἐπὶ Καποδιστρίου, (1828—31) κατὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σύστημα τοῦ Σαραζίνου, ὅπερ τῷ 1819 εἰσήγαγε παρ' ἡμῖν ὁ ἐκ Φιλίππουπόλεως Γ. Κλεόβουλος ὑπάρχων καὶ οἱ εὐταξίαι κτλ.

καὶ τὰ τρανὰ εἰκοσιτέσσερες
καὶ τὸν πρωτόσχολον σαράνταοχτὼ
καὶ δύο διὰ τὴν εὐχὴν 1)

πενήντα. Ἀμήν, ἀμήν, ἀμήν, ἀμήν!

Ἦδη ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος π. Χ. ἅπαντὰ ἐν τοῖς παπύροις ὁ τύπος «γραμματίζεται» (=ὁ μαθητὴς πηγαίνει εἰς τὸ σχολεῖον διὰ νὰ μάθῃ γράμματα) ἐφ' ᾧ καὶ ἐλέγετο «γραμματιζόμενος», αὐτῶς ἔλεγον καὶ οἱ Βυζαντινοί, ἐπίσης ἔλεγον «ἀναγινώσκει» ἢ «διάβάζει» καὶ ὡς παρ' ἡμῖν ἢ «μαθητεύεται» ἢ «μαθητεύεται γράμματα» ἢ «ἔρχεται ἐν τῷ σχολείῳ» (=πάει στὸ σχολεῖο) ἢ «μανθάνει» ἀπλῶς ἢ «πράττει ἢ διδάσκαλον» =διδάσκειται (Ε. Κυριακίδου βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος... λογίων Ἀθ. 1897 σ. 83). Εἶναι δὲ πασίγνωστος ὁ Πτωχοπρόδρομος, ὅστις καταράται τὸ σχολεῖον, ὅπερ ἐστέρησεν αὐτὸν τοῦ νὰ γίνῃ πλούσιος καὶ νὰ διαιτᾶται πολυτελῶς ὡς ἠθέλει:

«Ἀφοῦ δὲ τάχα γέγονα γραμματικὸς τεχνίτης
ἐπιθυμῶ καὶ τὸ ψωμί καὶ τοῦ ψωμοῦ τὴν μάνναν
Ἐβρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρῶν:
ἀνάθεμα τὰ γράμματα, Χριστέ, κι' ὅπου τὰ θέλει,
ἀνάθεμα καὶ τὸν καιρὸν κ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν,
καθ' ἣν μ' ἐπαρადώκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον
πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα τάχα νὰ ζῶ ἀπ' ἐκεῖνα»

ἐν ᾧ ὁ γείτων του ἀγροίκος καὶ πτωχὸς ὢν κατέστη πλούσιος καὶ σιτίζεται ἀρχοντικῶς:

«αὐτός, ὅταν ἐμάνθανεν, ὑπόδησιν οὐκ εἶχεν».

Ὁ μαθητὴς μεταβαίνων εἰς τὸ σχολεῖον ὄφειλε νὰ φέρῃ μετ' ἑαυτοῦ μαρσίπιον (= τσάνταν), ἢ δερμάτινον σάκκον (δέριν), ὅστις εἶτα ἐλέγετο θύλακος ἢ φύλακας ἢ πέτσα, ἐν ᾧ ἐναπέθετε τὸ πινακίδιον, τὸ ἀβάκιον (ἀβάκιον=πλάκα) καὶ τὸ καλαμάριον (καλαμαρέαν) ἐκ σωλῆνος μεταλλικοῦ, ἐν ᾧ ἐτίθεντο οἱ κάλαμοι, ἧτοι αἱ γραφίδες (κονδύλια), οὕτω κληθέντα ὡς κατασκευαζόμενα ἐκ τεμαχίου καλάμου λαμβανόμενου μεταξὺ δύο κονδύλων 2), καὶ ὁ κανὼν (ρίγα) καὶ ἐκ δοχείου κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον ἐν ᾧ ἦν τὸ μελάνιν ἢ μελανίτιν (ἄλαβα μετὰ

1) Ἐνοεῖται ἔυλιες.

2) Ἴδὲ τὸ ἐν Ἀνθολογίᾳ Παλατινᾷ Θ' 162 ἐπίγραμμα. Πρβλ. V. Gardthausen, Griechische Paläographie εκδ. α' σ. 70 ἐξῆς.

τεμαχίου σπόγγου ἢ νηματίων μετάξης ἢ στυπείου ἵνα μὴ χύνεται ἢ μελάνη ἢ νὰ μὴ ἐμβυθίζεται ὁ κάλαμος καὶ εἶτα κατὰ τὴν γραφὴν ἐκφευγὴ καὶ σπιλῶνται τὰ χαρτιά, τὰς περγαμηνάς. Τὴν μελάνην κατασκευάζον οἱ παῖδες ἢ ἐκ τοῦ μέλανος ὕγρου τῆς σηπίας ἢ καλαμαρίου ἢ ἐκ κηκίδων 1) ἀλλ' οἱ συγγραφεῖς ἐπρομηθεύοντο αὐτὴν, ποικιλόχρωμον οὖσαν καὶ ὅμως πάλιν «μελάνην» καλουμένην παρὰ τῶν εἰδικῶν μελανοποιῶν, ὧν αἱ κατασκευασαῖαι ἦσαν θανμασίαι ἢ κατασκευάζον οἱ ἴδιοι 2). Πολλάκις δ' εἰς τὸ σχολεῖον ἀπερχόμενος μαθητῆς, πλὴν τῶν ἄνω ἐφοδίων, ἔπρεπε νὰ κομίσῃ καὶ ἐν ἡ δύο ξύλα, ὡς πολλαχοῦ μέχρι σήμερον γίνεται ἐν τοῖς χωρίοις, πρὸς θέρημασιν τῆς παραδόσεως, καὶ ἐνίοτε καὶ προβέαν (προβιάν), ὅπως καθίσῃ ἐπ' αὐτῆς ἐν τῇ τάξει, ὡς λέγει ὁ Νικῆτας ὁ Χωνιάτης. Ἔχομεν μαοτρίας ὅτι ὁ μαθητῆς ἐκάθητο ὀκλαδὸν ἐπὶ ψάθης ἢ προβέας, ἐν τῇ θέσει του. ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ σχολεῖα, ὧν οἱ μαθηταὶ ἐκάθητο ἐπὶ θρανίων (βάθρων). Εἰσερχόμενοι προσηγόρευον τὸν διδάσκαλον, εἶτα, τῆς προσευχῆς ἀναπεμφθεῖσιν πρὸς τὸν φωτοδότην Θεόν, ἐκάθητο πάντες καὶ ἤρχετο ἡ διδασκαλία, τοῦ διδασκάλου καθημένου ἐφ' ὑψηλῆς ἑδρας, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, συμπληροῦντες τὸ γενεὴν τὰ ἀφορῶντα τὸν μαθητὴν ἐν τῷ σχολείῳ.

Ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν κωδικῶν Ἀλεξίου Κολουβᾶ τοῦ δημοσιευθέντος ἐν Ν. Ε. (Γ' 1916 σ. 468) παραλαμβάνομεν τὴν δετὴν προσευχὴν παιδός, γραφεῖσάν χειρὶ τοῦ ΙΣ' αἰῶνος (ἐν φ. 208β τοῦ κώδικος 108), μετὰ τῶν ἀνορθογραφιῶν αὐτῆς:

«Θεέ μου παντοδύναμε καὶ ποιητὰ καὶ πλάστη
βόθθησε τὸν δοῦλόν σου ἐμένα τὸ παιδάκι
νὰ μιᾶζῃ σοις ταγαπο τὸ θέλη ἢ καρδιά μου
νὰ ἔρητ ὁ δηδ' ἀσκαλὸ ἐδῶ στη τοπῆκά μου
νὰ μάθω γὼ ὀληγοστοῦς τὴν φωνὴν τῆς Ἑλλάδος
διὰ νὰ ξέρω τὰ χαρτιά ἐκ τὴν φωνὴν Ἑλλάδος».

Ἐν ἄλλοις ὅμως σχολείοις ἄλλως ἢ προσευχὴ ἐγένετο:

«Κύριε ὁ Θεός μου, δὴνγέ τῆς ἀληθινῆς σοφίας καὶ φρονήσεως,

1) Περὶ μελάνης, χάρτου, εἰδῶν γραφικῆς ἔγραψεν ὁ ἀοιδίμος Ν. Πολίτης, Ἀθ. 1892.

2) Ὁ Δημοσθένης κατηγορῶν τοῦ Ἀισχίνου λέγει: «ἅμα τῷ πατρὶ (γραμματοδιδασκάλῳ ὄντι) πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων, τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάρβαρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν» (περὶ τοῦ στεφάνου σ. 313).

φώτισόν με μετὰ τὸ φῶς τῆς θεογνωσίας σου, διὰ νὰ δυνηθῶ εὐκόλως καὶ ἀνεμποδίστως νὰ ἐπιδώσω εἰς τὰ καλὰ μαθήματα καὶ νὰ προκόψω διὰ νὰ δοξάζω τὸ ἅγιόν σου ὄνομα εἰς ὅλην μου τὴν ζωὴν καὶ νὰ ζῶ, κατὰ τὸ θέλημα σοῦ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος Ἀμήν».

Ὁ μαθητῆς ἐπιμελῶς ἐργαζόμενος καὶ προκόπτων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ μαθήμασιν ἐπηρεῖτο καὶ ἱβραβεύετο ἀλλ' ἀμελῆς καὶ σκληροτράχηλος ὧν ἐπαιδεύετο ὑπὸ τοῦ διδασκάλου 1) καὶ δι' ἄλλων μὲν φρικαλέων ποινῶν ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ἀπαισίας μνήμης φάλαγγα 2). Διὰ τοῦτο ἐν πλείστοις τετραδίοις μαθητῶν εὐρίσκομεν ἀναγεγραμμένον τὸ ἑξῆς δίστιχον:

«Ἄρξον χεῖρ μου ἀγαθῆ, γράψον γράμματα καλὰ
μὴ δαρθῆς, μὴ παιδευθῆς, μὴ εἰς φάλαγγα βαλθῆς
Τὰ γὰρ καλὰ μαθήματα φέρουσι τὰ χρήματα».

Ὅθεν βλέπομεν, ὅτι ἐπὶ τῶν αὐτῶν τετραδίων συχνάκις ἔγραψον τὰδε δοκιμαστικά, πρὸ πάσης ἐνάρξεως γραφῆς τοῦ καλάμου καὶ τῆς μελάνης: «δοκιμὴ καλάμου καὶ μελάνης» φοβούμενοι μήπως τιμωρηθῶσι· διότι αἱ τιμωρίαι τῶν μαθητῶν ἦσαν τότε αὐστηρόταται. Καὶ ἔχομεν διδακτικὸν ποίημα περὶ αὐτοῦ. Ὁ ἐν Ciuj (Κλάουζεμπουργ) καθηγητῆς τῆς Βυζαντινολογίας Ν. Banescu ἐξέδοτο *Deux poëtes Byzantins inédits du XIII siècle*, Bucarest 1913 (Μακαρίου τοῦ Καλορείτου καὶ Κωνσταντίνου Ἀναγνώστου (ἐκ τοῦ Βατικανοῦ Κώδ. 387 φύλ. 135β καὶ 138 α).

Ἐκ τούτου ἀποσπᾶσαντες δημοσιεύομεν ὧδε στίχους πολιτικούς διδασκάλου πρὸς μαθητὴν (σ. 17—8):

1) Μὴ λησμονῶμεν ὅτι τὸ ῥῆμα παιδεύω ἐσήμαινε τὸ ἐκπαιδεύω καὶ ἡ παιδεία—ἐκπαιδευσις—ἀλλ', ὡς ἐκ τῶν αὐστηρῶν ποινῶν τῶν ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τῶν διδασκάλων τοῖς ἀμελέσι καὶ ἀτάκτοις μαθηταῖς, κατήνησε σήμερον νὰ σημαίνει τιμωρῶ, βασανίζω κτλ.

2) Ἡ ἐκπαιδευσις δὲν ἐγένετο δι' ἐπαίνων καὶ φόγων τῶν ἐπὶ τὰ καλὰ παρορμώντων καὶ τὰ αἰσχυρὰ ἀπειργόντων, ὡς ἔλεγεν ὁ Χαιρωνεὺς φιλόσοφος, ἀλλὰ διὰ μαστιγώσεων τῶν σωμάτων καὶ δὴ διὰ ῥάβδου ἀστραγαλωτῆς. Ἡ μαστιγώσις ἐν τοῖς σχολείοις ἦτο συνήθης μέθοδος διαπαιδαγωγήσεως καταλήγουσα εἰς τὸν ὑπὸ τῶν Τούρκων πρὸς τιμωρίαν τῶν ἁγιαδῶν ἐξευρεθέντα «φαλάκα», τὸν κοινῶς λεγόμενον φάλαγγαν παρ' ἡμῶν.

Στίχοι πολιτικοί

«Παιδί μου, κι' ἂν σέ ἐλύπησα, παιδί μου κι' ἂν ἐθλίβης,
 παιδί μου, κι' ἂν σέ ἐπαίδευσα, κι' ἂν σέ ἐθλίψα πρὸς ὥραν,
 οὐκ ἔδει σε νὰ λυπηθῆς, οὐδὲ νὰ θλιβῆς τόσον,
 οὐδὲ θήσεις εἰς τὴν σὴν καρδίαν τόσην θλίψιν,
 νὰ μὲ ποιῆς νὰ θλίβωμαι καὶ νὰ κακοκαρδίξω.
 καὶ νὰ συνθλίβωμαι καὶ γὰρ μετὰ σοῦ καὶ δι' ἐσέναν·
 ἀλλ' ἔδει σε, κἂν πρὸς μικρὸν ἐθλίβης κ' [ἐ]λυπήθης
 κ' ἐπόνεσες, ὡς ἄνθρωπος, τὴν σὴν καρδίαν πρὸς ὥραν,
 παραύτα νὰ μεταστραφῆς καὶ νὰ ἔλθης εἰς μετάνοιαν
 καὶ νὰ εἴπης· «μαῖστορ, ἔπταισα καὶ πλεῖον οὐ μὴ τὸ ποιήσω,
 ὡς νέος παρεξέβηκα καὶ ὡς ἄνθρωπος ὠργίσθην,
 πρὸς ὥραν ἐθυμώθηκα καὶ ἀπὸ αὔρας τῆς καρδιάς μου
 ἐλάλησα θυμούμενος ἀπρεπεῖς τινὰς λόγους.
 Ἴπει δὲ εἰς νοῦν ἐλήλυθα κ' ἤλθον εἰς λογισμόν μου
 κ' ἐμνήσθην ὅτι ἡ παιδείσις καλὴ ἐνὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους,
 μᾶλλον δὲ λίαν ὠφέλιμος ὑπάρχει εἰς τοὺς νέους,
 —ἐπεὶ καὶ ἡ διάνοια ἐπιμελῶς τῶν νέων
 ἔγκνεται πρὸς τὰ πονηρὰ καὶ χρηθεῖ τῆς παιδείας—
 ἰδοὺ ποιῶ μετάνοιαν καὶ πίπτω σου εἰς τοὺς πόδας
 κ' εἴ τι κελεύεις ποιήσον, ὡς θέλεις παιδευσόν με
 πολλάκις, κι' ἂν οὐκ ἔπταισα καὶ ἂν οὐκ ἔχω σφάλμα,
 μεγάλως νὰ τὸ ἀποδεχθῶ, εἴ τι δ' ἂν μοι ποιήσης»·
 διότι καὶ ἂν σέ ὕβρισα, κι' ἂν σέ ἔτυψα πολλάκις,
 οὐκ ἦτον ὅτι ἐμίσησόν σε, ἢ ὅτι ἠθέλα σου βλάβος,
 ἢ διὰ καταφρόνησιν κ' εὐτέλειαν τὸ εἰργάσθην,
 —οἶδα γὰρ ὅτι ἐξ εὐγενῶν ὑπάρχεις γεννητόρων,
 πλοῦτον καὶ περηφάνειαν τοῦ βίου κεκτημένων
 καὶ δόξην καὶ λαμπρότητι κατακεκοσμημένων
 ἀλλ' ἵνα μήπως ὁ θυμὸς συνήθειαν ἐκλάβῃ
 ἔλκειν καὶ κατασύρειν σε τοῦ πράττειν ἃ μὴ θέλεις
 —ὁ θυμὸς γὰρ ἀπόλλυσι τοὺς δουλουμένους τούτω,
 ὡσπερ ἰὸς τὸν σίδηρον, ὁ σκώληξ δὲ τὸ ξύλον
 ὁ σῆς τε τὸ ἱμάτιον, ἡ φθεῖρ τε τὰς ἀμπέλους—
 καὶ διὰ τοῦτο ἔσπευσα τὴν ῥοπήν τοῦ θυμοῦ σου

ἀναχαιτίσαι, ὡς χαλινὸς σφοδρὰν δρμὴν τοῦ ἵππου,
 διὰ δαρμοῦ καὶ ὕβρεως καὶ ὄνειδιων λόγων,
 ὅπως, δουλαγωγήσας σοῦ τὸν θυμὸν δι' αἰσχύνης,
 καθυποτάξῃς τῷ νοῦ, ὡς πενιχρὰν δουλίδα
 καὶ ἂν ἴσως καὶ ὡς ἄνθρωπος πολλάκις θυμωθῆσθαι,
 διὰ τε φόβον καὶ αἰδοῦς ὡσπερ τινῶν θετόρων
 καταπραΰνης τὴν δρμὴν εὐθέτως τοῦ θυμοῦ σου,
 καὶ τότε νὰ ἐξῆς ἔπαινον καὶ τιμὴν παρὰ πάντων
 καὶ πρὸς Θεοῦ καὶ πρὸς βροτῶν μικρῶν τε καὶ μεγίστων,
 μέγας ὀφθήσῃ καὶ μακρὰν ζήσῃ ζῶν ἀλύπτος.
 Ταῦτά σοι, νέε, προσφωνῶ σὸς μῆστορ Κωνσταντῖνος
 τῆς ἀμνηστίας φάρμακον τῆς ἐμῆς σῆς καρδίας»

Ἐπεὶ πᾶσαν δ' ἄλλην ποιήν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ἐπιβαλλομένην
 ἦτο, κατὰ τὸ παιδαγωγικόν!; πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ὁ **φάλαγγας**. Οὗτος
 ἦτο ὄργανον φοικαλέον σχολικῶν τιμωριῶν, δι' οὗ οἱ πόδες τοῦ παι-
 στοῦ μαθητοῦ συνεσφίγγοντο ἐντὸς δύο ξύλων ὀδυνηρῶς δρθίου μέ-
 νοντος ἐφ' ὅσον χρόνον ὠρίζεν ἡ ἐπανορθωτικὴ δῆθεν κακεντρέχεια
 καὶ ἐφευρετικότης τοῦ διδασκάλου 1). Τοῦ Φάλαγγα ἦσαν διάφορα εἶδη
 τὸ ἐν χειρότερον τοῦ ἄλλου· ἐγὼ δὲ ἐνθυμοῦμαι ἐν τῇ γενετείρᾳ Τρι-
 γλείᾳ τῆς Βιθυνίας, ὅτι τοῦ μαθητοῦ οἱ πόδες ἐδέοντο εἰς τὰς βαθμί-
 δας τῆς φορητῆς κλίμακος, δι' ἧς ἀνήρχετο ὁ παιδονόμος νὰ κανονίσῃ
 τὸ μέγα καὶ ἠχηρὸν ἔκρεμας τοῦ Σχολείου ὠρολόγιον, ἔχοντος τὴν κε-
 φαλήν πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐρραβδίζοντο τοσάκις ὅσον εἶχε διατάξῃ ὁ
 διδάσκαλος. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ πόδες τοῦ μαθητοῦ ἐπρήσκοντο, τὸ αἷμα
 συνεσωρεύετο εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ σχεδὸν πῶμα κατεβιβάζετο τοῦ
 φάλαγγα ὁ μαθητής! Ταῦτα συνέβαινον περὶ τὸ 1874, εἶτα τῷ 1878
 κατηγορήθησαν ὡς καὶ τὰ ἡμικύκλια τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου,
 περὶ τῆς ὁποίας θὰ εἴπωμεν κατόπιν, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς ἐπὶ Καπο-
 διστροῦ σχολικῆς κινήσεως, καὶ εἰσήχθη ἡ νέα διδασκαλία.

Ἐἶδομεν ἐν τοῖς προηγουμένοις ὅτι **θηρονομία** καὶ **διδάσκαλοι**
 ἦσαν οἱ πρῶτοι παράγοντες τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως· διὰ τοῦτο
 καὶ ἡ δρθόδοξος ἐκκλησία γεραίρει τὴν μνήμην τῶν **τριῶν** μεγάλων
 διδασκάλων καὶ **λεραρχῶν** τῆς χριστιανικῆς πίστεως: Βασιλείου τοῦ

1) Ἴδὲ περὶ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπομένοις.

μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τῆ 30ῆ Ἰανουαρίου καὶ τὰ Σχολεῖα παντὸς βαθμοῦ ἀργοῦσιν 1) ἐν αὐτοῖς δὲ λέγονται καὶ λόγοι ἐγκωμιαστικοὶ εἰς τοὺς διαπρέψαντας διδασκάλους τοῦ γένους «ἴνα», ὡς λέγει ὁ ἀοίδιμος καθηγητὴς Φίλιππος Ἰωάννου ἐν τῷ εἰς Γρηγόριον Κωνσταντῶν, διδάσκαλον Μηλεῶν τοῦ Πηλίου, οὗ βίον ἐξέδοτο ἐν Ἀθήναις τῷ 1897 ὁ καθηγητὴς Ρήγας Καμίλαρις, λόγῳ: «προτιθῆται ἡ ἀρετὴ ἐκείνων καὶ ὁ πρὸς φωτισμὸν τῶν ὁμογενῶν των ζῆλος παράδειγμα μιμήσεως εἰς τοὺς νεωτέρους καὶ ἀρμόζει νὰ ἀπονέμηται εἰς αὐτοὺς δημοσίως ὁ προσήκων ἔπαινος», ὡς εἶπε καὶ ὁ πολὺς Θουκυδίδης ἐν τῷ ἀθανάτῳ ἐπιταφίῳ του. Καὶ ἐγὼ δὲ ἔγραψα τὴν παροῦσαν περὶ Παιδείας πραγματείαν ἵνα ἀποδείξω ὅτι τὸ ἑλληνικὸν Γένος καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐκαλλιέργει τὰ γράμματα ὡς ὄργωνε καὶ τοὺς ἀγρούς, ἵνα διὰ τοῦ ἰδρώτος, ὃν ἐξεμεταλλεύοντο οἱ Τούρκοι δεσπότηται, πορίζηται τὰ πρὸς ζωάργειαν καὶ δύναται, ἐν κινδύνῳ εὐρισκόμενος, νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν τιμὴν ἢ τὴν ζωὴν ἑαυτοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας του. Οἱ χρόνοι ἦσαν σκοτεινοὶ καὶ ζοφεροὶ διὰ τὸ Γένος, ἡ δὲ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων, ἐπικίνδυνόν τι ἐγχείρημα.

1) Καὶ οἱ ἀρχαῖοι εἶχον τὰς σχολικὰς ἐορτὰς **παιδιμούδια** καλουμένας κατὰ Θεόφραστον καὶ τὰς σχολικὰς ἐπιγραφὰς παρὰ Ziebart ἔλθ' ἄλλαχοῦ. Ἀναγινώσκουμεν δὲ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς λογίοις: «τοῖς μαθηταῖς ἐνδιδόναι μικρὰν ἔχειν ραστώνην, εἴτε πανδήμου τινὸς ἐορτῆς ἀγομένης, εἴτε σύγγραμμα νέον τοῦ παιδὸς πεπληρωκότος νενομοθέτηται, καὶ μιᾶς ἡμέρας ἀνάπαυλαν αὐτῷ διδόναι τῷ νέῳ καὶ τοῖς ἐκ τῆς αὐτῆς ὠρημένοις παλαίστρας». Τοιαῦται δὲ σχολικαὶ ἐορταί, ὡς καὶ νῦν, ἦσαν ἐκτὸς τῶν Κυριακῶν, αἱ δεσποτικαὶ καὶ θεομητορικαὶ ἐορταί, τῶν μεγάλων ἀγίων, τῶν Καλανδῶν, τῶν Φώτων καὶ τοῦ Λαζάρου, ὅτε οἱ μικροὶ μαθηταὶ περιερχόμενοι τὰς συνοικίας των συνέλεγον διὰ τὸ προσεχὲς Πάσχα ὡά, καρπούς καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὑπὲρ τοῦ χάριν αὐτῶν κοπιῶντος διδασκάλου. Ἐπίσης ἐώρταζον οἱ μαθηταὶ καὶ ὁσάκις ἐτελεῖτο ἡ **ἀξίωδις** ἣτοι ἐτελείωνε τὸν ἕνα συγγραφεὰ καὶ εἰσέρχετο εἰς ἄλλον, ὡς θὰ εἴπωμεν, καὶ τὴν μεταμεσημβρίαν ἐκάστον Σαββάτου, ἵνα λουσθῶσι καὶ ἑτοιμασθῶσι νὰ μεταβῶσι τὴν ἑπαύριον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ἐορτὴ τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν δὲν εἶχεν εἰσαχθῆ εἰσέτι. Κατὰ δὲ τὸ 1818 ἀπαντῶμεν ἐν Σμύρνῃ ἐορτάζοντας οὐχὶ τοὺς μαθητάς, ἀλλὰ τοὺς πυροσβέστιας, ὡς ἀνέγνωμεν ἐν τινὶ ἀρθρῳ τοῦ Μ. Γεδεῶν ἐν Ἐ. Ἀ. Ἀλλ' ὁ Μ. Παράνικας ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς (Ἀθ. 1885 σ. 29) λέγει ὅτι πρὸ τοῦ 1821 ἐτελεῖτο ἐορτὴ τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν ἐν τῷ φιλολογικῷ Φροντιστηρίῳ μετ' ἀρχιερατικῆς λειτουργίας.

καὶ ὁμως, παρ' ὄλους τοὺς ἀπαγορευτικοὺς νόμους τῶν Τούρκων, εἰς ἐν καὶ μόνον ἀποβλεπόντων, πῶς νὰ θίψωσιν εἰς τὴν λήθην τὴν πάλαι δόξαν τῶν Ἑλλήνων, διὰ τῆς καταργήσεως τῶν Σχολείων καὶ καταστήσωσι τοὺς ἤδη ὑπὸ τὸν ζυγὸν αὐτῶν στενάζοντας Ρωμηοὺς (Ροῦμ), διότι τὸ Ἑλλην δὲν ἤκουετο πλέον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἢ ἀκαδημαϊκῶς, ἀνικάνους, διὰ τὴν ἔλλειψιν σχολείων, εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐνδόξων συγγραφέων παρ' ὧν, ὡς ἀπὸ ἀνεξαντλήτου πηγῆς, θὰ ἤρρουντο τὴν ἱστορίαν τῶν προγόνων των καὶ θὰ ἤντιλουν τὰ δικαιώματα τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ θὰ καθίσταντο εὐεπίφοροι πρὸς στασιαστικὰ κινήματα, οἱ Ἕλληνες κρύφα καὶ ἐν παραβύστῳ ἐκαλλίεργουν τὰς Μούσας. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ὡς διδασκῆρια ἐχρησίμευσαν, ὡς εἶπομεν, τὰ Μοναστήρια, εἴτα δὲ μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὰ ἀρχόμενα νὰ συμπηγνύωνται σχολεῖα in parvula et misera casa 1), ὡς λέγει ὁ Gerlach παρὰ Μαρτίνῳ Κρουσίῳ (Turcogaecia σ. 185) ἐν διαφόροις πόλεσι τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῇ ἀνελπίστῳ, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, ἀνοχῇ τῶν κρατούντων, πρὸς τοῦτο προδιατιθεμένων ὑπὸ ἰσχυόντων Ἑλλήνων, ἀνωτέρων τοῦ Κράτους λειτουργῶν, οἷον μεγάλων διεργμηθέν, ἢ διεργμηθέν τοῦ στόλου καὶ ἡγεμόνων εἴτα τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ἤρχισαν νὰ διαλύωσι τὸ παχυλὸν τῆς ἀμαθείας σκότος τὸ ἐπὶ τῆς ἑλληνίδος γῆς ἐξαπλωθὲν, μετὰ τὸ κοσμοϊστορικὸν γεγονός τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453.

Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο πῶς νὰ σωθῶσι καὶ πῶς νὰ ζήσωσι πολλῶ μᾶλλον ἢ νὰ τολμήσωσι νὰ συναθροισθῶσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ νὰ συγκαλέσωσι τοὺς παῖδας εἰς ἴδια μέρη πρὸς διδασκαλίαν διὰ τοῦτο πάντως ἀποδοτέον τὸ πρᾶγμα εἰς θεῖαν τινὰ οἰκονομίαν, ἀποτυφλώσασαν τοὺς Τούρκους πρὸ τῆς δειλῆς τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ εἴτε θαρραλεωτέρας ἐμφανίσεως σχολείων τινῶν, ἐξ ὧν ἐπέλαμψεν ἡ πρώτη φαινή ἀκτίς τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἑλληνισμοῦ, ὅστις, ἀποσβεσθεὶς ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι, ἔλαμψε φαινὸς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ, δημιουργήσας τὴν ἀποκληθεῖσαν **τρίτην Ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων καὶ**

1) Τοιαύτῃ ἦτο καὶ ἡ οἰκία ἣτοι ἡ ἀθλία καὶ πενιχρὰ ἐν ἣ ἐδίδασκε τῷ 1577 ὁ Μανουὴλ Μαλαξός. Ἰδὲ Μ. Γεδεῶν Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ, Κωνσταντινουπόλις 1884 σ. 64. Ἴδρβλ, καὶ ἐμὸν Μαλαξὸν ἐν «Πανελληνίῳ Λευκώματι» τόμ. Ε' σ. 215.

τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων Οἰκουμενικὴ Σχολὴ ἢ οἰκουμένικόν Φροντιστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μετενομασθεῖσα Μεγάλῃ Σχολῇ τοῦ Γένους, ἀνιδρύθη καὶ αὐτὴς ὑπὸ Ματθαῖον τὸν Καμαριώτην ἐπὶ τοῦ πρώτου μετὰ τὴν ἄλωσιν Πατριάρχου Γενναδίου Β' 2) καὶ αἱ καρποὶ αὐτῆς: δαφιλεῖς ἐγένοντο, καὶ ἐκ τῶν ἀποφοίτων αὐτῆς ἐλαμβάνοντο οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἄλλοι πατριαρχικοὶ ὀφφικιοῦχοι καὶ βραδύτερον καὶ λειτουργοὶ τῆς ὑψηλῆς Πύλης. Οἱ τοιοῦτοι δ' ἄνδρες ἐν τῇ συνοικίᾳ Φαναρίῳ τοῦ Βυζαντίου διαμένοντες ἀπὸ τοῦ 1603, ὡς εἴπομεν, περὶ τὸ Πατριαρχεῖον, ὡς περὶ τὴν ἔθνικόν, πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον, ὠνομάσθησαν **Φαναριῶται**. Μετ' αὐτὴν, πολλῶ ὕστερον, ἰδρύθησαν αἱ σχολαὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Πάτμου, τῆς Ἄρτης, τῆς Δημητσάνης, τῆς Βεροίας, τῆς Σμύρνης, τῆς Χίου, τῆς Κύπρου, τῆς Τραπεζούντος, τῆς Ἀδριανουπόλεως, τῆς Κοζάνης, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ρόδου, καὶ εἰ τις ἄλλη ὡς θὰ ἴδωμεν.

Τὰ συστάνα τότε σχολεῖα ἦσαν τὸ μὲν **κοινά**, τὸ δὲ **ἀνώτερα**. φέροντα διάφορα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρόσφορα ὀνόματα: **Ἀκαδημία, Δύκειον, Μουσεῖον, Ἑλληνομουσεῖον, Παιδαγωγεῖον, Φροντιστήριον, Ὀμακοῖον Γυμνάσιον, Σχολεῖον, Σχολή.** (2)

Καὶ τὰ μὲν πρώτα ἦσαν μικρὰ καὶ ταπεινά· ἐν μὲν ταῖς μεγάλοις πόλεσι παρὰ τοῖς μητροπολιτικοῖς μεγάροις, ὡς εἴπομεν, ἐν δὲ ταῖς κωμοπόλεσι καὶ τοῖς χωρίοις παρὰ τοῖς ἱεροῖς ναοῖς καὶ ταῖς παρακειμέναις Μοναῖς, ὡς εἶδομεν, καὶ ὡς ἀναφέρεται ἐν τοῖς σωζομένοις ἐγγράφοις παρὰ τῷ Μαρτίνῳ Κρούσιῳ καὶ Γεωλαχίῳ, οἵτινες ἐν τῇ «**Τουρκογραφίᾳ**» πλείστας ὄσας καλὰς πληροφορίας περὶ τῶν σχολείων παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἔχουσιν, οἶον, ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ σχολεῖα ταῦτα διευθύνοντο ὑπὸ ἱερέων ἢ μοναχῶν, διδασκόντων μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς πινακίδος καὶ τῆς φυλλάδας διδασκαλίαν τῆς ἀλφαβήτου καὶ τοῦ συλλαβισμού, ἐκκλησιαστικὰ τινὰ βιβλία ὡς ἀναγνωστικά: **Ὀκτώηχον, Ἀπόστολον, Ψαλτήριον Ὁρολόγιον καὶ ἀρεθμῶν, λογαριθμητικὴν καὶ γραφὴν ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν (δειγμὴ, ἐπιδειγμὴ)** τοῦ διδασκάλου.

1) Ἴδὲ τὴν ἐμὴν μονογραφίαν περὶ αὐτοῦ. Ἀθ. 1896.

2) Ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Σωκρατικοῦ Βιέννη 1814 ἐν σελίδι 166 ἔχει πραγματεῖαν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν **Μογγολικός ἐν ἡ συμβουλεύει.. ὅπως ἂν οὐσταίεν τὰ τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα**.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἤρχισαν τυπούμενα καὶ τὰ πρώτα ἀλφαβητάρια, Παιδαγωγία (1). Οὕτως ἔχομεν τῷ 1795 τυπωθὲν ἐν Βενετίᾳ εἰς 8ον μικρὸν σ. 15: «Χρήσιμος παιδαγωγία πρὸς τοὺς νέους ἐπιθυμοῦντας μαθεῖν τὰ ἱερά γράμματα μετὰ ἐπανορθώσεως καὶ προσθήκης. Τούτου β' καὶ γ' ἔκδ. ἐγένετο τῷ 1822 καὶ 1830. Ἄλλὰ καὶ ἐν Βιέννῃ τῷ 1803 ἐξεδόθη Ἀλφαβητάριον εὐμαθείας ὑπὸ Πολυζῶν Κοττοῦ, ἔκδ. β. τῷ 1818 (ἰδὲ Γ. Ζαβεῖρα, ἑλληνικὸν θέατρον, ἔκδ. Γ. Κρέμου σ. 516—21). Ἐπίσης καὶ πολλὰ χρήσιμα βιβλία διὰ τὴν σπουδάζουσαν νεότητα ἐξέδωκαν οἱ ἀδελφοὶ Δαρβάρεις, ἐν οἷς καὶ Ἀλφαβητάριον ἑλληνικόν, Βιέννη 1816 καὶ τῷ 1804 Ἐκλογάριον καὶ ἀπλοελληνικὴν Χρηστομάθειαν τῷ 1820. Ἐπίσης ἐξέδωκεν εἰς 4 τόμους τὴν Ἑγκυκλοπαιδείαν Ἑλληνικὴν ὁ Ι. Πατούσας ἐν Βενετίᾳ 1780 εἰς 8ον (ἔκτοτε πολλάκις τυπωθεῖσαν: τῷ 1795, 1802, 1805.

Ὁ συνήθης εἰς τὰς διδασκαλίας τρόπος ἦν ὁ διὰ τῆς πινακίδος (πινακίδα), ἐφ' ἧς, προηγουμένου τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, ὅπερ ἐπεκαλοῦντο οἱ μαθηταὶ εἰς βοήθειαν πρὸς ἐκμάθησιν: «**Σταυρὸ βοήθει μοι**», ἦτο ἀναγεγραμμένον τὸ ἀλφάβητον καὶ οἱ συλλαβισμοί, ποικίλοντες κατὰ τὰ γράμματα, ὡς ἡ εὐρεθεῖσα ἀρχαία πλᾶξ τοῦ συλλαβισμού ἀπέδειξεν, ἦτο ἀρχαιότατος, πλὴν ἐννοεῖται, τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ 2). Ἡ ἐκφώνησις τοῦ ἀλφαβήτου ἐγένετο ἐν χορῶ ὑφ' ἀπάσης τῆς τάξεως, ἧς οἱ μαθηταὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὴν πινακίδα καὶ διὰ τοῦ δείκτου τῆς δεξιᾶς δεικνύοντες τὰ ἐκφωνούμενα γράμματα, ἢ συλλαβὰς **συλλαβιστὰ** ἢ **Καπαμιστὰ**, τοῦ διδασκάλου καθημένου ἐπὶ τοῦ **σκαμνίου** του (ἔδρας ἐκ **σκαμινέας**) ἢ ἐπὶ τινος ἄλλου ἀντικειμένου ἐν καταστάσει ἀνθρώπου διατελοῦντος, ὡς λέγουσιν οἱ περιηγηταί, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ὀπίου καὶ μετερχομένου τὸ ἴδιον

1) Οὕτως ὀνομάζονται καὶ τὰ ὑπὸ τῶν Ρώσων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλώφ (1769—1774) ἐπὶ πλοίου ἐχθρικοῦ εὐρεθέντα βιβλία πρὸς διδασκαλίαν τῶν παιδίων.

2) Εὐρέθη παρὰ τὸ Ψυχικὸ (Δ. Μαυροφρύδης ἐν «Φιλίστορι» Δ' 327). Ἴδὲ V. Gardthausen, Griechische Paläographie καὶ παρὰ Θόμῳφον—Λάμπρῳ Ἑλλ. Παλαιογραφία σ. 34. Πρβλ. E. Ziebart, Aus dem Griechischen Schulwesen Leipzig 1909 καὶ 1914 καὶ Aus der antiken Schule, Sammlung Griechischer Texte etc. Bonn 1910—Bernhard, Launstiftungen in der griechischen und Römische Antike, Berlin 1914 τόμ. Β' Πρβλ. I. E. Καλιτσονάκη ἐν «Ἀθηνᾶς» ΕΠ' τόμ. σ. 478 καὶ ἐξῆς, Σ. Κουγέα ἐν «Ἀγωγῇ», Ἀθ. 1915 σ. 83 ἐξῆς καὶ X. N. Δαμπράκη, αὐτόθι σ. 17—28.

ἐπάγγελμα, ραπτικήν ἢ πλεκτικήν (1). Δύναται τις νὰ φαντασθῆ τι βοή ἐγένετο. Παρ' αὐτὸν ἔκειτο μικρὰ ῥάβδος, ἣτις, κατὰ τὴν Γραφήν: «ὁ μὴ θαρεῖς οὐ παιδεύεται» καὶ «ὁ φειδόμενος ῥάβδου τὸν ἑαυτοῦ υἶὸν ἀπώλεσεν» καὶ «ἄνευ πληγῶν οὐκ ἂν εἴη τῆς ὀρθῆς γενέσθαι τὸν εἰς ἀτραπὸν παιδείσεως ἀναγόμενον», ἐμελλε νὰ σωφρονίσῃ τοὺς ἀτακτοῦντας τῶν μαθητῶν ἢ νὰ πλήξῃ τὸ ἔδαφος ἢ τὴν τράπεζαν πρὸς ἐπιβολὴν τῆς σιωπῆς καὶ τῆς ἡσυχίας.

Τὸ ἀλφάβητον ἐδιδάσκετο ἢ διὰ τῆς ἀναφωνήσεως τῶν γραμμάτων κατὰ σειρὰν: α, β, γ ἢ τοῦ πρώτου, καὶ τελευταίου ψηφίου οὕτω: α—ω β—ψ γ—χ, ἢ δὲ ὀρθογραφία διὰ τῆς ἀναφωνήσεως ὄλων τῶν γραμμάτων μιάς λέξεως λ.χ. τῆς εἰς ὡς ἐξῆς: ε ψιλόν, ι ἰῶτα, σ σίγμα εἰς δασεῖα περισπωμένη εἰ, οἱ δὲ ἀριθμοὶ διὰ συσχετήσεως ἀριθμοῦ καὶ φράσεως ἐχούσης τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν ὡς ἐξῆς: 1—εἰς μόνος Θεός 2—Δύο τὰ μ'ματάκια 3—Ἁγία Τριάς κτλ. ἢ καὶ ἐκφωνήσεως ῥητοῦ ἐκκλησιαστικοῦ οὕτω: Ἄλφα—ἀρχηγὸς τῶν ἀπάντων, Βῆτα—βασιλεύει Κύριος—Γάμμα—Γεννᾶται ὁ Χριστὸς κτλ.

Ταῦτα ἐν ἐκτάσει δύναται νὰ ἴδῃ τις ἐν Λαογραφίας τόμ. Δ' 43 ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Στίλπωνος Κυριακίδου ἀναγραφέντα.

Ἐπίσης ἐν χρήσει ἦσαν καὶ ἐναλφάβητοι στίχοι περιλαμβάνοντες ἐν ἑκάστῳ στίχῳ καὶ τὰ 24 γράμματα τοῦ Ἀλφαβήτου ὅστινες ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνθολογίᾳ Θ' 538—9 καὶ 547.

(1) Ἄλλὰ μῆπως τότε καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἑσπερίας δὲν ἦσαν τέκτονες ἢ ὑποδηματοποιοὶ ἢ κρεοπῶλαι ἢ σκευοφύλακες ἐκκλησιῶν; Ἴδὲ Ἡροκλέους Βασιάδου, Ἱστορία τῆς δημοτ. παιδείσεως τῶν Γερμανῶν. Ἀθ. 1899 σ. 48. Καὶ δὲν εἶναι μόνον οἱ ὑπῆρχον τοιοῦτοι διδάσκαλοι, μετερχόμενοι καὶ ἄλλα ἐπαγγέλματα πρὸς ἐπάργειαν, ἀλλὰ καὶ ἦσαν σπάνιοι καὶ ἔχομεν καὶ πρόχειρον παράδειγμα: ὁ Χριστόφορος Ἄγγελος τῷ 1607 λέγει ἐν τῷ ἔργῳ «Πόνησις κτλ.», (*Ὁξφορντ 1617): «διὰ τὴν τῶν διδασκάλων ἀπορίαν πολλοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος διήλθον κατὰ καιροὺς σπουδάζων καὶ ποῦ μὲν πολὺ ποῦ δὲ ὀλίγον ἐγευόμην τῆς παιδείας». Ὡς γνωστὸν οὗτος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας καὶ ἐκληφθεὶς ὡς κατάσκοπος Ἰσπανὸς συλληφθεὶς ἐβασανίσθη καὶ μόλις ἐσώθη.

Ὁ Ἄ. Μηλιαράκης ἐν τῇ περὶ τῆς Γεωγραφίας Φιλιππίδου βιβλιογραφίᾳ ἀναφέρει ὅλους τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς τοὺς ταλανίζοντας τὴν μητέρα Ἑλλάδα ὡς ἐστερημένην σχολείων καὶ ἐλευθερίας (ἐν Ἑστία 1885 10' σ. 115, 131, 147 καὶ 163) διὰ μακρῶν.

Ἄβροχίτων δ' φύλαξ θυροζυγοκαμψιμέτωπος
Ἄβροδ δ' ἐν προχοαῖς Κύκλωψ φθογγάζετο μόρμιξ.
Τραχὺν δ' ὑπερβάς φραγμὸν ἐξήνθιζε κλώψ.
Φθέγγετο δὴ βάτραχος ὑπόθι Κλώπα
Ζεὺς ὑπιβρομέτης κτύπε μὲν χθών, ἔγρατο δὲ φλόξ
Ζευχθεὶς πτεροῖς ἐκλαγξε βομβώδη ψόφον.
Στρωμνὴν βδεγθεὶς ζακτύπων ξύλων ψόφω.
Τζέτζης ἄγρουπος μὲς κλάδων ψύχθη φόβη. (1)

Τῶν 5 τελευταίων στίχων εἶναι ὁ I. Τζέτζης ποιητῆς τῶν χιλιῶδων (18 αἰών). Οἱ ἄνω στίχοι πιθανῶς ἦσαν ὡς τὰ sesquipedalia verba καὶ ἐχρησίμευον ὡς ὑποδείγματα γραφῆς (ἐπιτηδειμῆ) τῶν πρωτοπείρων παιδῶν ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων καὶ εἶτα ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας (2, ὅτε ἦσαν ἐν χρήσει καὶ τὰ ἐξῆς:

Μάρπτε, σφίγξ, κλώψ, Νυχθηδόν.
Κνάξ, βίς, χθύπτῆς, φλεγμῶ, δρόψ.
Βέδου, ζάμπ, χθών, πλῆκτρον σφίγξ (3)

λέξεις σπάνιαι περιέχουσαι ὅλα τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, ἄνευ μέτρου τινὸς καὶ ἐννοίας, πρὸς ἀπομνημόνευσιν καὶ ἄσκησιν ἐν τῇ προφορᾷ (πρβλ. τὸ «Ἐκκλησιὰ μολυβωτῆ» κτλ). (4)

Ἐκτὸς τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, ὅστις, διὰ τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά, παρέχει ἡμῖν πληθὺν πληροφοριῶν περὶ τῶν σχολείων, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, ἔχομεν πολλοὺς ἄλλους περιηγητὰς οἵτινες ἐπισκεψάμενοι, κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους τοῦ Γένους ἡμῶν, τὴν Ἑλλάδα, ἀναφέρουσιν ἐν ταῖς περιηγήσεσιν αὐτῶν πολλὰ περὶ τε τῶν σχολείων καὶ τῆς διδακτικῆς μεθόδου. Ἄλλ'

1) Ἴδὲ Παΐσιου μικροῦ, Γνώμαι ἠθικαὶ καὶ πολιτικά, Βενετία 1778 σ. 53—N. Πολίτου, Στιχοῦργικὰ Παίγνια ἐν «Ἑστία» 1885 σ. 233.

2) «Σὺ μὲν, ὦ παῖ, τὰ χαράγματα τέλεια ποιεῖς καὶ τοὺς «τύπους ἀκολούθως καταστήτεις» ἐν γὰρ μικρᾷ πλάνῃ πολὺς ἡμῖν ἰρτῆται λόγος, τῇ δ' ἐπιμελείᾳ τοῦ γράφοντος κατορθοῦται τὸ λεγόμενον».

3) Καὶ ἡ σύγχρονος παιδαγωγικὴ ποιεῖται χρῆσιν τοιούτων ἀνάρθρων φθόγγων πρὸς διαπίστωσιν τῆς διανοητικότητος τῶν μαθητῶν, εἶναι τὰ λεγόμενα Tasi.

4) Πολλὰ τοιαῦτα νεοελληνικὰ περιέχει τὸ ἡμερολόγιον τοῦ βιβλιοπάλου Γ. Πάσχα τοῦ ἔτους 1930.

οἱ πλείους αὐτῶν δὲν λέγουσιν τὴν ἀλήθειαν ὡς καθολικοὶ ὄντες ἢ διαμαρτυρούμενοι περὶ πραγμάτων ἀναγομένων εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν· καὶ διὰ τοῦτο ὁ μελετῶν τὰ τῆς ἐποχῆς ταύτης πρέπει νὰ εἶναι λίαν ἐπιφυλακτικὸς εἰς τὰ ὑπ' ἐκείνων γραφόμενα. Εἷς τῶν ἀληθῶς ὄντων τὰ πράγματα περιγραφάντων εἶναι ὁ Γκιλλετιέ, ὅστις ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας τῷ 1673 ἐπεσκέψατο τὴν σχολὴν τῆς πόλεως (1) ἐν ἣ ὑπῆρχον, λέγει 30 μαθηταὶ ἐπὶ θρανίων καθήμενοι καὶ πρὸ αὐτῶν ὁ διδάσκαλος διδάσκων αὐτοὺς τὴν ἀνάγνωσιν. Ἐκαστος τῶν μαθητῶν ἔκράτει ὁμοίμορφον βιβλίον, καὶ τοῦ ἐνὸς μαθητοῦ ἀναγινώσκοντος οἱ ἄλλοι προσεῖχον ἐπιμελῶς· διότι ἔμελλον νὰ ἀναγνώσῃ καὶ αὐτοὶ κατὰ σειρὰν μίαν λέξιν ἐκ τῶν 30 διδαχθεῶν, ταυτοπόσων πρὸς τοὺς μαθητὰς ὑπὸ τοῦ διδασκάλου· ἀλλ' ἐπειδὴ, ἐὰν ἔμενον εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν καθ' ἑκάστην, θὰ ἀπεστήθιζον τὴν εἰς αὐτοὺς δοθεῖσα, λέξιν, ἵνα μὴ συμβαίνειν τὸ τοιοῦτον, ἤλλασον θέσεις καθ' ἑκάστην ἡμέραν. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ μαθηταὶ ἐμάνθανον τὰ μαθήματά των· διότι ἄλλως ἐπέκειντο ὁ γνωστὸς «φάλαγγας» (2), καὶ ἄλλα εἶδη τιμωρίας ὅποια ἦσαν: νὰ κρατῶσιν ὑπερθεὶν τῶν ὄμων διὰ τῶν τεταμένων χειρῶν βάσιν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον βαρέα· ἐπίσης ἐφημερίζετο ὁ κατὰ πρόσωπον ἐμπτυσμός, ἢ ἐπασβόλωσις τοῦ προσώπου, ὁ ῥαβδιϊσμός καὶ ἢ ἐπὶ ὀξέων ἀντικαιμένων γονυκλίσια μετὰ βάρους ἐπὶ τῶν τεταμένων χειρῶν ὑπερθεὶν τῆς κεφαλῆς.

Ἄλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ τιμωρίαι ἦσαν ἀντιγραφὴ τῶν ὑπὸ τῶν κοινοτήτων ἐπιβαλλομένων ποινῶν, τῆς διαπομπεύσεως λ.χ. ἐπιβαλλομένης τοῖς ἠθικῶς ἀμαρτήσασιν, ὡς καὶ ὁ ῥαβδιϊσμός «μετὰ τὸ βεργὶν ἢ τὸν λῶρον». Ἐπίσης ὁ μαθητὴς ἐτύπτετο διὰ τοῦ περιεστριμμένου σχοινοῦ (στρόβου) εἴτε ἐπὶ τῆς χειρὸς ἢ τῶν νώτων εἴτε ἐπὶ τῶν γλουτῶν τοῦ μαθητοῦ, ὃν ἔφερεν ἐπὶ τῶν νώτων του ἄλλος συμμαθητῆς (Κατωμισμός, κατὰ Λιβάνιον ὃ ἐν τοῖς διδασκάλοις νόμος) Τὸν

1) Ἴδὲ Α. Μιλιάρη μετὰφρασιν ἐν «Ἐστία» Γ' 73

2) Σχέδιον φυλλάδας παρέχει ὡς εἶπομεν ὁ Κορμῆς καὶ φάλαγγα παρέχει ὁ κ. Φαίδων Κουλουῆς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, ἐκ τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, Ἀθ. 1920 ἐνθά περὶ τοῦ σχολικοῦ βίου κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους Περβλ. Δ. Π. Πασχάλη, Ἱστορία τῆς Ἀνδρου, Ἀθ. 1927 Β' σ' 2125—Χρυσάλλης 1866 τόμ. Δ' σ. 316—7, Δ, Γ. Καμπούρογλου (ἐν Δελφῶν) Ἀθ. 91) Α' σ. 10—12 καὶ ἐν ἁ' Ἀθήναις κατὰ τὰ ἔτη 1775—95 Ἀθ. 1981 σ. 28—9

κλαυθμὸν καὶ ὄδυρμὸν τῶν μαθητῶν ἀναφέρει καὶ ὁ Αἰλιανὸς (Π' 1) καὶ ὁ Κῶφος Ἡρώνδας ἐν τοῖς «Μιμιάμβοις» (ἐκδ. F. Kenyon) ἐν οἷς καὶ «ὁ διδάσκαλος» μεταφρασθεὶς ὑπὸ Ν. Πολίτου ἐν «Ἐστία» 1892 τόμ. Α' σ. 89 Περβλ. τὰ καὶ ἐν ἐβδομαδιαίᾳ ἐπιθεωρήσει Νεολόγου Κων/πόλεως 1892, τὸ ἐθνικὸν Μουσεῖον Μπάρι—Μπέρ, τόμ. Β' σ. 305—8.

Ἄλλ' ἐὰν αἱ τιμωρίαι αὗται ἐπεφυλάσσοντο τοῖς ἀμέλει καὶ τοῖς ἐπιμελείσιν ἐδίδοντο τιμαὶ καὶ βραβεῖα. Ὁ αἰσίως ἀποπερατῶν τὸ βιβλίον του ὠδηγεῖτο αὐθημερὸν ἐν πομπῇ καὶ παρατάξει (ἀξίως) ὑπὸ τῶν συμμαθητῶν ἐκ τοῦ σχολείου εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον, ὅπου ὁ «πρωτόσχιλος», περὶ οὗ θὰ εἴπωμεν, ἐκάθιζεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ «μυνητρίου» καὶ ἀνυψῶν αὐτὸν τρις ἀνεκέρυσσεν ἄξιον. προσήρχοντο δὲ οἱ γονεῖς καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ συνέχαιρον κομίζοντες δῶρα, δι' ὧν καὶ τὸν διδάσκαλον ἐφιλοδώρουσαν διὰ μεταξωτοῦ μανδυλίου ἢ νομισμάτων καὶ ἐτελεῖτο ἐστίασις καὶ ἄσματα καὶ χοροὶ καὶ ἀσκήσεις παιδικαί. Συμπληρωθείσης τῆς ἐν τῷ κοινῷ σχολεῖῳ διδασκαλίας (προπαιδείας) ἤρχετο ἢ ἐγκύκλιος παιδεύσις ἀπὸ τοῦ 1) ἔτους ἐντεῦθεν ἐξακολουθοῦσα πολλάκις, ἀναλόγως τῆς ἀντιληπτικῆς δυνάμεως τοῦ μαθητοῦ μέχρι τοῦ 20 καὶ 2) ἔτους καὶ πολλάκις ἔτι πρὸς 7. Τότε οἱ μαθηταὶ ὑπερχεοῦντο νὰ ἀποστηθίζωσιν ἢ ἐχτηθίζωσιν 1) ἀποστοματίζωσι τὸ μάθημα, ἢ ὡς βραδύτερον ἐλέγετο, «νὰ λέγωσιν ἀπ' ἔξω» ἢ «ξεστόχου», ὃ δὲ διδάσκαλος παρηκολούθει τὴν ἀποστήθισιν ἀπὸ τοῦ ἐν χειρὶ βιβλίου, Ἄξιον παρατηρήσεως δὲ εἶναι ὅτι οἱ δεῖς διδάσκαλος ἐδέχετο μαθητὴν εἰς διδασκαλίαν ἐὰν δὲν προσεκόμιζεν ἀπόδειξιν ὅτι ἐπλήρωσε τὴν ἀνταμοιβὴν τοῦ προτέρου του διδασκάλου 2) ὡς, ἐγένετο κατὰ τὸ τοῦ Λέ-

1) Ὁ Θεόδωρος Πτωχοπρόδρομος καυχᾶται λέγων:

«Ὅππια ὃν ἐχτήθηνα πεῖναν οὐδὲ φοβοῦμαι»

2) Πολλάκις οἱ μαθηταὶ ἀπεσύροντο, λόγω πενίας ἐκ τινος σχολῆς καὶ τότε ὁ διδάσκαλος ἐξέδιδεν ἀπόδειξιν ὅτι ὁ μαθητὴς ἐκ ἴσως ἦν εὐτακτο. Οὕτως ἀπαντῶμεν ἐν κώδικι 342 τῶν χειρογράφων τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, οὗς περιέγραψεν ὁ καθηγητῆς Κ. Ι. Δουβουινιάτης ἐν τῷ τοῦ Σ. Λάμπρου (Νε. Ἑλλην. τόμ. Η' σ. 393) ὡς ἑξῆς:

«Ὁ μαθητὴς Δανιὴλ Ἱερομόναχος μὴ ὢν τῶν καταγεγραμμένων δεῖσαν αὐτῷ ἀναχωρῆσαι ἐπ' ἀναζητήσει πόρου ζωῆς, ἀπελύθη μηδεμίαν πρὸς μηδὲνα τῶν μαθητῶν· σὺν ὅλῳ διαφορᾷ ἔφυγε Νεόφυτος ἱεροδιάκονος· ὁ Κωνσταντῆσις, περὶ οὗ μονογραφίαν ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ Ἑβδομαδιαίᾳ Ἐπιθεωρήσει I. Χατζηγιάννου ἀρ. 3. τῆς 25 Ἰουνίου 1933.

οντος του Σοφοῦ *ἐπαρχικὸν βιβλίον* (σ.34). Ἔχομεν ὁμοίως παράδειγματα διδασκαλικῶν ραδιοργαίων ἀναμεταξύ των, ὑποσκαπτόντων τοὺς συναδέλφους ἵνα αὐτοὶ ποιοσθῶσιν ἀργυρίδιον καὶ πολλάκις κινούνται τοὺς μαθητὰς κατὰ τῶν διδασκάλων των, ὡς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος συνέβη με τοὺς διδασκάλους τοῦ γένους Κ. Κούμαν καὶ Βενιαμὴν τὸν Λέσβιον τῷ 1813 καὶ βραδύτερον ἐν Βουκουρεστίῳ μετὸν Νεόφυτον Δούκαν τῷ 1818 καὶ τῷ 1852 μετὰ ἐν τῇ Μεγάλῃ Σχολῇ τοῦ γένους *«Πιτσιπιακά»*, περὶ ὧν ἱκανὰ γράφει ὁ ἐκδότης τῆς ἱστορίας τῆς Σχολῆς ταύτης Μ. Γεδεῶν (Κων. πολίς 1883).

Ὁ αὐτὸς Γκιλλετιὲ διηγεῖται, ὅτι ἐν τῷ σχολείῳ συνήνησε καὶ καλογήρους ἐκ τῶν πρώτων λόγων αὐτῶν κρίνων ὁ Γκιλλετιὲ λέγει *ἀπέβαλον τὴν καλὴν δόξαν, ἣν εἶχον περὶ Ἑλλήνων δὲν ἠδυνήθημεν νὰ μὴ γελᾶσωμεν καὶ νὰ εἴπωμεν πολλὰ μεταξὺ ἡμῶν λατινιστὶ περὶ τῆς ἀμαθείας τῶν νεωτέρων Ἀθηναίων ἀλλ' ὅταν κατόπιν ὁ ἕτερος τῶν καλογήρων (Δαμασκηνός), ἀποβαλὼν τὸ προσωπεῖον τῆς ἐπιτετειδευμένης βλακειᾶς, φοβερὸν ἀπήγγειλε φιλιππικὸν κατὰ τῶν Εὐρωπαίων καὶ ὑπὲρ τῶν συμπατριωτῶν του, τότε ἡ ἐκπληξίς, ἣν παρήγαγεν ἡ ἀπολογία αὐτῆ τῶν Ἑλλήνων εἰς ἡμᾶς ἦτο μεγίστη, τοσοῦτον μᾶλλον, διότι ὑπελάβομεν ἐκ τῶν προτέρων τὸν ἀνθρώπον αὐτὸν ὡς ἀγαλμα ἑταπεινώσε τὴν σοφὴν ἡμῶν δμήγυριν, ζητήσασαν παρ' αὐτοῦ συγγνώμην ἐπὶ τῇ ἀδίκῳ ἐκτιμήσει τῆς ἀξίας τῆς νέας Ἑλλάδος: «est etiam sub pallio sordito sapientia». Τὸ ἔργον τοῦ Γκιλλετιὲ μετεφράσθη ἐν μέρει μὲν ὑπὸ Α. Μηλιαράκη ἐν τῇ Ἑστία, ἐν τῷ συνόλῳ δὲ ὑπὸ τοῦ Σ. Λάμπρου (Ἄθ. 1878).*

Καὶ ὁ φιλέλληνας Φ. Πουκβίλ *«ἐν τῷ εἰς Πελοπόννησον ταξιδίῳ»* περιγράφει διὰ μακρῶν τὴν κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ἀναφέρων καὶ τὸ περιώνυμον ἐκεῖνο δυσπρόφερτον λογοπαίγνιον, ὡς εἶπομεν sequipedalia verba τοῦ Ὁρατίου (1) πρὸς ἐξάσκησιν τῶν μαθητῶν εἰς τὴν προφορὰν τῶν τραχειῶν λέξεων καὶ τὴν συγκρότησιν τῆς ἀναπνοῆς *«Ἐκκλησιαὶ μολυβωτῆ μολυβοκαγκελλοπελεκητῆ κ.τ.λ.»* Ἐκ τῶν σχολείων τούτων ἐξήρχοντο οἱ ἱερεῖς τῶν χωρίων καὶ οἱ πρωτόγεροι ἢ

1) Γλωσσοδέτης: λέξεις πλαστὰι ἅς ὀφείλει τις ἐπαναλαμβάνειν ἀπαγγέλλων ταχέως.

δημογέροντες. Καὶ τοῦτα μὲν τὰ κοιτὰ σχολεῖα, τὰ ὅποια σὺν τῷ χρόνῳ ἐπολλαπλασιάσθησαν ἀνά τὰς ἐπαρχίας τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους καὶ ὀνομαστὶ ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Ματθαίου Παρανίκου ἐν τῷ *Σχεδιάσματι*. Ἀπὸ δὲ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, ἐμορφώθη τελειότερον ἡ τάξις τῶν *ἀνωτέρων σχολείων* τῶν Γυμνασίων, εἰς δὲ ἐφοίτων οὐ μόνον οἱ διὰ τὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ὄφρεια προσαλειφόμενοι, ἀλλ' καὶ οἱ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν παρὰ τῇ ὑψηλῇ Πύλῃ προπονούμενοι· πολλοὶ δὲ ἀποφαιτῶντες αὐτῶν ἢ κατ' ἰδίαν διδασκόμενοι, ἐὰν ἦσαν πλούσιοι, ὑπὸ σοφῶν διδασκάλων, ἀπήρχοντο εἴτα εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ἰδίως εἰς Βενετίαν, Πατάβιον, Ρώμην, Νεάπολιν, Βιέννην, Βολωνίαν καὶ ἀλλαχόσε καὶ ἐσπούδαζον ἐπιστήμης, ἰδίως νομικῆν καὶ ἰατρικὴν καὶ ξένας γλώσσας, εἵκαδε δὲ ἐπανερχόμενοι ἢ ἐχειροτονοῦντο μητροπολίται καὶ ἐπίσκοποι ἢ μετῆρχοντο τὴν ἰατρικὴν καὶ τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα ἢ προσελαμβάνοντο ὡς ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἣτις ἀπετελεῖτο, ὡς λέγει ὁ πολὺς Χάμμερ ἐν τῇ *ἱστορίᾳ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους*, ὑπὸ ἀγρομμάτων μὲν, ἀλλὰ μεγάλην ἐπιτηδειότητα ἐχόντων Τούρκων, ἕνεκα τῆς ὁποίας εἴτα καὶ μέχρι Βιέννης ἠδυνήθησαν νὰ βαδίσωσι. Πολλοὶ δὲ ἐπεδίδοντο καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικευσιν τῶν ἑαυτῶν γνωμῶν συγγράφοντες· καὶ αὐτῶς ἤρξατο ἀναβλαστάνουσα ἡ ἐθνικὴ φιλολογία, ἣτις, δυστυχῶς, κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, φέρει ἱερατικὸν χαρακτῆρα, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐν τοῖς τοῦ Ἀνδ. Παπαδοπούλου Βροτοῦ, Κ. Ν. Σάθα, Ε. Legrand, R. Nicolai, Κ. Krumbacher, Κ. Ditrich, Η. Βουτιερίδη, Α. Καμπάνη κτλ. βιβλίοις περὶ τῆς *Νεοελληνικῆς φιλολογίας*, ἐν οἷς ἐκ τῶν 2000 ἑλληνικῶν βιβλίων τὰ 3)4 εἶναι θερησκευτικῆς ἕλης· διότι οἱ Ἕλληνες τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν ἀπολέσαντες μετὰ τὴν ὄλωσην, ἐζήτησαν καταφύγιον εἰς τὴν θερησκίαν, ἐξ ἧς ἠλπιζον τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς· ἀφοῦ ἡ σωτηρία τοῦ σώματος ἐξηρητάτο ἐκ τῆς διαθέσεως τοῦ κατακτητοῦ!

Πολλοὶ τῶν ἐκ τῆς Ἑσπερίας ἐπανερχομένων διδασκάλων ἔσχον μαθητὰς, οἵτινες ἐγίνοντο διδάσκαλοι, εἰς τὰς ἐπαρχίας, μεταλαμπαδεύοντες τὰ φῶτα τοῦ ἑλληνισμοῦ δι' ὧν καὶ μόνον ἐκρατήθη ἡ πίστις τῶν πατέρων καὶ ἡ γλῶσσα τῶν προγόνων ἡμῶν ἐσώθη, μεθ' ὧν τοὺς ἐκάστοτε διωγμοὺς τῶν Τούρκων. «Οἱ ἄνδρες οὗτοι καίπερ ζήσαντες εἰς καιροὺς ἀτυχεῖς, λέγει ὁ Κ. Ἀσώπιος ἐν τοῖς περὶ ἑλ-

ληνικῆς συντάξεως (Περίοδος Β' ἐκδ. β' σ. 70), οὓς τινες μετὰ φρίκης θέλομεν ἀναπολεῖ. οἱ καταπιεσθέντες ὑπὸ τῆς βαρείας πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀτμοσφαιρας εἶναι φαινόμενα πολλῆς προσοχῆς ἀξία εἰς παριστῶντα ὑπὸ μίαν μὲν ἔποψιν τὰς γηραιὰς δοῦς, οἷτινες ἀντέχουσαι εἰς λαίλαπας σεισμούς, πλημύρας καὶ εἰς ὅλα τὰ δεινὰ τῶν δορυμμάτων χειμώνων περιμένουσι τὸ ἔαρ, ἵνα δώσωσι πάλιν νέα σημεῖα ζωῆς, ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν εἰκονίζοντα ἱερεῖς σεβασμίους, οἷτινες ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην φυλάσσοντες καὶ περιποιούμενοι τοὺς σπινθῆρας τῆς προγονικῆς παιδείας θρησκευτικῶς καὶ οἷον διὰ πιστοκληρίας καὶ διαπιστώσεως παρέδιδον αὐτοὺς εἰς τοὺς διαδόχους των, ἔα' ἐλπίδι πάντοτε, ὅτι θέλουσι γένη προϋόντος τοῦ χρόνου, ζώπυρον φωτεινοῦ λαμπτήροξικανοῦ καὶ τὴν περικυκλοῦσαν δμίχλην ν διασκεδάση καὶ τὰ ἐπικεκαλυμμένα προγονικὰ πλεονεκτήματα λαμπρότερα νὰ καταστήσῃ. Ἐὰν δὲ συλλογισθῶμεν τὴν ἔνδειαν καὶ τὰς κακουχίας αὐτῶν ἔτι μᾶλλον θέλομεν τοὺς ἐκτιμήσειν.

Ὁ ἀναγνώστης δύναται εὐκόλως νὰ φαντασθῇ τὴν ἐγένετο μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ σχολείου· πῶς φαιδρὰ ἢ αἰχμάλωτος ἐν τῷ σχολείῳ νεότης ἐξεχύνετο ἀνὰ τὰς ρύμας τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου· δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀναγνώσῃ χαριέστατον χρονογράφημα τοῦ Παύλου Νισβάνου ἐν τῇ «Ἔστις» περὶ τῆ ἐκ τῶν δημοτικῶν σχολείων Πειραιῶς ἐξόδου τῶν μαθητῶν καὶ θὰ λάβῃ τελείαν εἰκόνα τοῦ πράγματος.

Ἡ μέθοδος τῶν κοινῶν σχολείων διετηρήθη μέχρι τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς λεγομένης μεθόδου, ἣν εἰσήγαγεν εἰς Εὐρώπην ἐξ Ἰνδιῶν τῷ 1790 ὁ Ἄγγλος Ἀνδρέας Βελλ, ἢ αὐτῇ, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω. **Ἐν δὲ τοῖς ἀνωτέροις τοῦ γένους σχολείοις—ἐλληνομενσείοις ἢ Γυμνασίοις—ἀναφέσει ὁ ἐκ Λαρίσης λόγιος Ἀλέξανδρος Ἐλλάδος ἐν κεφαλαίῳ δ' (1) ἐδιδάσκοντο τάδε τὰ μαθήματα: ἐν τοῖς Γυμνασίοις, τὰ ὅποια, χάριτι θεῆς ἐν πάσαις ταῖς πόλεσι τῆς Ἑλλάδος μετρίως ἀνθοῦσι, φοιτῶσιν οἱ μαθηταί, οἷτινες ἀπεπεράτωσαν τὰ ἑαυτῶν μαθήματα, ἐν τοῖς κεινοῖς σχολείοις. Καὶ πρῶτον διδάσκονται τὰ 8 μέρη τοῦ λόγου ἐκ τῆς τοῦ Κ. Δασκάρους Γραμματικῆς ἐν διαστήματι τριῶν μηνῶν διότι παρ' αὐτοῖς ἰσχύει τὸ**

1) Τοῦ ἔργου λατινιστὶ γεγραμμένου καλὸν θὰ ἦτο ἢ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν νὰ προεκλήρυσσε τὴν μετάφρασιν.

δίστιχον: *«Οὐκ ἔδοξε χωρὶς θεοῦ πόνος ἐστὶ μάταιος—νόσοι δὲ γραμματικῆς ἀνεμώλων ἐστὶ μαθήσαι»*. **Ἐἴτα ἐδιδάσκοντο αἱ ὑπὸ τοῦ Χρυσολωρᾶ γενόμεναι ἐκλογαὶ γνωμῶν, κατόπιν οἱ τρεῖς λόγοι τοῦ Ἰσοκράτους, μεθ' ὃ Ὀμήρου Βατραχομυθεμαχία καὶ Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου καὶ ὁ τοῦ Κέβητος Θηβαίου Πίναξ. Μετὰ ταῦτα ἐδιδάσκοντο Ἰσοκράτους ὁ πανηγυρικός, ὁ τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς νέους καὶ οἱ δύο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ λόγοι πρὸς Ἰουλιανόν. Ἐπειτα ὁ παῖς ἐδιδάσκετο τὴν περᾶξιν καὶ τὴν Ρητορικὴν ἐκ τῶν τοῦ Ἀφθονίου προγυμνασμάτων πρὸς μίμησιν (1) Μεθ' ὃ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Συνεσίου, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Φαλάριδος καὶ ἄλλων ἐνδόξων ἀνδρῶν, διδόμεναι τοῖς μαθηταῖς πρὸς μίμησιν μᾶλλον ἢ πρὸς ἐρμηνείαν. Τοῦ κύκλου τούτου τῆς μαθήσεως περαιοθέντος, δίδεται ὁ Ἀριστοφάνης, Ἐὐριπίδης, Σοφοκλῆς, Πίνδαρος, Θεόκριτος καὶ οἱ ἄλλοι τῆς αὐτῆς φύσεως ποιηταὶ χάριν τῆς μίμησεως τῶν ὁποίων παρέχεται τὸ Ἐργασίδιον τοῦ Ἡφαιστίου. Κατόπιν διδάσκεται ἢ Ὀμήρου Ἰλιάς καὶ οὕτω περαιοῦνται ἢ τριετῆς διδασκαλία τῶν γυμνασίων. Διδάσκονται καὶ τὴν λογικὴν τοῦ Ἰωαννίτου Σουγδουρῆ καὶ τὴν τοῦ Ἀθηναίου Κορυθαλέως καὶ αὐτὴν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐπίσης τὴν ὀρθορικὴν τοῦ Ἐρμογένους καὶ τὴν τοῦ Σκαύφου καὶ Κορυθαλέως ἠθικὴν, πολιτικὴν, τὴν ἀριθμητικὴν τοῦ Νικομάχου Γερασηνοῦ μετὰ τῶν σχολίων τοῦ φιλοσόφου Πρόκλου. Ἐπίσης καὶ Μαθηματικὰ τοῦ Ἐὐκλείδου καὶ τοῦ Ἀρχιμήδους Φυσικὰ, ἐξ καὶ μεταφυσικὰ καὶ θεολογίαν (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ) καὶ ἱστορίαν: Ἐδοξέσιον, Ζωναρᾶν Σωκράτην, Ματθαῖον Χρονογράφον, Θεοκυδίδην, Πολύβιον, Ἀππιανόν, Ζώσιμον κτλ.**

Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Ἑλλάδιος τῷ 1714 τῷ δὲ 1757 ὁ Μακεδὼν λόγιος Γεώργιος Κωνσταντίνου ἐν τοῖς Προλεγόμενοις τοῦ πολλακίς ἐκδοθέντος λεξικοῦ (σ. 8,) ἀπαριθμῶν τὰ σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος ἐπιπροσ-

1) Περὶ τῶν Ἀφθονίου προγυμνασμάτων ἔχομεν τὴν νεοτάτην ἔκδοσιν τοῦ H. Rabe, Lipsiae 1926, ὁ αὐτὸς ἐξέδετο τοῦ Ἐρμογένους τὰ ἔργα ἐν Λιψίᾳ 1931 καὶ τὴν τῶν προλεγομένων συλλογὴν αὐτόθι τῷ 1931.

2) Ἴδε Μιχαὴλ Κ. Στεφανίδου, Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, Ἀθ. 1926.

θέτει: *Εἰς τὰ ἄνω ρηθέντα κοινὰ (1) σχολεῖα διδάσκονται τὰ συγγραμματα τῶν συγγραφέων τῆς Ἑλλάδος, ρητόρων, ποιητῶν, ἱστορικῶν καὶ τῶν ἁγίων πατέρων ὅσα συντείνουσιν εἰς τὴν γραμματικὴν, ποιητικὴν καὶ ρητορικὴν τῆς ἐγκυκλοπαιδείας. Εἰς δὲ τὰ φιλοσοφικὰ σπουδάζουσι καὶ διδάσκουσι κοινῶς τὰ τοῦ Κορυθαλέως εἰς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ Ἀλεξάνδρου (Μαυρογορδάτου) τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, μελετῶντες κατὰ μέρος οἱ μαθηταὶ τὸν Ἀφροδισέα, τὸν Σιμπλίκιον, τὸν Φιλόπονον καὶ τὸν Θεμιστιον. Εἰς δὲ τὰ μαθηματικὰ διδάσκουσι τὴν μαθηματικὴν δόξαν, φιλοπόνημα τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἀρχιεπισβυτέρου Ἰωαννίνων Κ. Μπαλάνου, μελετῶντες κατ' ἴδιαν τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαιοτέρων μαθηματικῶν Ἑλλήνων, ὡς φαίνονται τὰ ἑαυτὰ συγγράμματα ἐν τῷ προοίμιῳ τῆς ῥηθείσης ὁδοῦ μαθηματικῆς, τυπωθείσης ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ ἀρμὴ εἰς δὲ τὴν Θεολογίαν διδάσκουσι τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ Θεολογίαν καὶ τὴν τοῦ Κορκεσίου καὶ τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τῶν Ἀνατολικῶν πατέρων Ἰδοῦ λοιπὸν τὰ σπουδαστήρια καὶ αἱ σπουδαί, ὅπου σήμερον γυμνάζονται οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες».*

Ἡ μέθοδος, ἣν μετεχειρίζονται οἱ διδάσκαλοι κατὰ τὴν ἑαυτῶν διδασκαλίαν, βεβαίως δὲν ἦτο ἡ προσφυστέρα· οὐχ ἦττον ὅμως ἐπέφερεν, ὡς πρὸς τὰ ἑλληνικά, ἀγαθὰ ἀποτελέσματα ἐκαλεῖτο δὲ ἦδη ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων «ψυχαγωγία» καὶ ἦτο κοινὴ ἐν πᾶσι τοῖς Ἑλληνικοῖς Σχολείοις, ἀπὸ τῶν αὐτῶν χρόνων. Ἐν τῇ ἱερᾷ δὲ Μονῇ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» τῆς νήσου Σκιάθου, ἥς τὴν ἱστορίαν ἐξέδωκα ἐν Ἀθήναις τῷ 1913 καὶ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ, ἀπόκεινται ἑκατοντάδες χειρογράφων ἐκ τετραδίων μαθητῶν τῆς Πατριάρχης σχολῆς, ἐν τοῖς ἑποίοις φαίνεται ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ χωρίου τινὸς συγγραφέως ἢ ποιητοῦ Ἑλλήνος ἢ Χριστιανοῦ, πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας ἐγράφετο τὸ μὲν ἀρχαῖον κείμενον ἀραιοῖς γράμμασιν ἢ ἐρυθροῦ μελάνη, ὡς εἶδον παλλαχοῦ ἐν ταῖς μοναστηριακαῖς βιβλιοθήκαις καὶ δὴ ἐν Πάτμῳ κατὰ τὸ 1916 (8-18 Αὐγούστου), ἡ δ' ἐρμηνεία ἄνωθεν αὐτοῦ μικροτέροις γράμμασι κιονιδόν, ἦτοι ἀντιστοίχως ἄνω-

1) Ἐννοεῖ τὰ ὑπὸ τοῦ κοινοῦ τῆς πόλεως πληρωνόμενα.

θεν ἐκάστης λέξεως Παράδειγμα δ' ἔστω τὸ κοινὸν τοῦ ποιητοῦ Φακυλίδου (Ψευδοφακυλίδου):

«Ἄκουσον, παιδί μου, τὴν ἰδικήν μου συμβουλήν
Ἄκροάσθητι, ὦ τέκνον μου, τὴν ἰδικήν μου παραίνεσιν
Ἐνωτίσθητι, ὦ μαθητά μου, τὴν ἰδικήν μου ἐρμηνείαν.

Ἄκουσον, ὦ πατ, τῆς ἐμῆς συμβουλῆς».(1)

Καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ὅτι δ' ἡ μέθοδος αὕτη δὲν ἦτο ἡ ἀρίστη τοῦτο πᾶς-τις καὶ ὁ ἄκροισ δακτύλοις ἀφάμενος γραμμάτων, δύναται νὰ συνομολογήσῃ διότι ἡ ἐξήγησις τῶν κειμένων ἐγένετο ἐμπειρικῶς καὶ μηχανικῶς μᾶλλον καθ' ὄρισμένον τύπον τῆς ἐσχάτης διδασκαλίας τριβῆς τῆς ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων ἐν χρήσει καὶ διὰ τῆς παραδόσεως περιωθεισῆς καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτο ἐνασχόλησις τις περὶ ὄρισμένας γνώσεις, ἐξ ὧν, τῇ ἀληθείᾳ, πολλάκις μεγάλα τινὰ πνεύματα ἠδύναντο νὰ ἐπιπλεύσωσι καὶ νὰ καταστῶσιν ὄντως γραμματικοὶ καὶ ἐρμηνευταὶ πρώτης τάξεως. Τὰ σχολεῖα ἡμῶν τότε ἐν κρύπταις κατακείμενα ἄνευ ἐπιχορίσματος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιδείξεως, ἦσαν ἀληθοῦς παιδείας φυτώρια. Σήμερον τὰ γράμματα ἐκλαμβάνονται ὡς ἐμπόρευμα, τὰ δὲ σχολεῖα ἡμῶν, μεθ' ὅλην τὴν περὶ ἡμᾶς ἀνάπτυξιν τῆς παιδαγωγικῆς τηλαυγῆς τιθέμενα πρόσωπον τὴν ψευδῆ λάμπριν τῆς ἐπιδείξεως καὶ τοῦ στόμφου τῶν καταφόρτων προγραμμάτων καὶ πανσοφίαν ἐπαγγελλόμενα, ὡς μοι συνέβη κατὰ τὴν ὑπὲρ δεκαετῆ μου γυμνασιαρχικὴν ζωὴν, ἐγένοντο πρατήρια ἡμιμαθείας καὶ ἐπιπολαιότητος, τύφου, καὶ πτωχαλαζωνίας. Ἄλλ' ἐκ τῶν παλαιῶν ἐκείνων παιδευτηρίων τῆς Τουρκοκρατίας ἐξεπήδησαν οἱ τῶν γραμμάτων λέοντες, οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι, οἱ δαινοὶ γραμματικοὶ, οἱ θαυμάσιοι

1) Σάζονται καὶ ἐπὶ παύρων παραδείγματα ψυχαγωγίας μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀριστερὰ φέρουσι τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέως, δεξιὰ δὲ τὴν ἐρμηνείαν. Συνήθως οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων τούτων ἐχειροτονοῦντο ἀναγνώδεται βοηθοὶ τῶν ἱερέων ἐντεῦθεν δὲ τὸ συνηθέστατον τότε κύριον ὄνομα Ἀναγνώστης Ἐν σημειώσει ἀνορθογράφου ἐκκλησιαστικοῦ (Σολομωνικῆς) ἐν φύλλοις ἀποκειμένου ἐν τῇ Μονῇ Τομπλοῦ ἀνέγνω. «1800 Ἀπριλίου ἀρχιμηνία ὅπου ἐγέννηκα ἀνεγνώστης καὶ ὁ θεὸς νὰ μᾶς ἀξιώσῃ ἀ[ρ]χιερωσύνην»—1810 Ἀπριλίου 25 ἀποῦ ἐπῆκα στὰ διδασκαλικά καὶ ὁ θεὸς νὰ μου ἀξιώσῃ νὰ τὰ τελειώσω». Ταῦτα καὶ εἰς τέλος λέγει. Ὁ Σπανέας δὲ, τὸ γνωστὸν διδακτικὸν ποίημα συμβουλεῖ τὸν υἱόν· πῶς νὰ μανθάνῃ παιδεύσιν ἰὰ βρῆ τιμὴν εἰς τέλος».

Θεολόγοι, οἱ ἀμίμητοι ρήτορες, ὁ Ἄνθιμος Γαζής, ὁ Ν. Δούκας, ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, ὁ Θεόφιλος Καίρης, ὁ Μακάριος ὁ Πάτμος, ὁ Ν. Θεοτόκης, ὁ Ε. Βούλγαρις, ὁ Κ. Οἰκονόμος, ὁ Γ. Γεννάδιος καὶ ἡ ἄλλη χορία τῶν παρελθουσῶν γενεῶν.

Τὸ τοιοῦτον βεβαίως ἦτο ἐξαιρέσις καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν, ὅτι μόνις καὶ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ—διότι καὶ ἐκεῖ ἡ μέθοδος δὲν ἦτο παλὴ καλυτέρα πρὸ τοῦ Πεσταλότση (1741—1827 1)— ἐγένετο ἀπόπειρα μεταβολῆς μεθόδου διδασκαλίας, ἐμφανίζονται καὶ παρ' ἡμῶν ἄνδρες φιλογενεῖς καὶ φιλόανθρωποι, οἵτινες βλέποντες, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ νεολαία κατέτριβε καιρὸν πολυτίμον χωρὶς νὰ δυνηθῆ νὰ καρπωθῆ μεγάλα πράγματα, προέβησαν εἰς διατύπωσιν νέας μεθόδου περὶ παιδῶν ἀγωγῆς· τοιοῦτοι ἄνδρες εἶναι ὁ *Μεθοδῖος Ἀνθρακίτης* (1715) καὶ ὁ *Ἰωάννης Πατούσας*, οἵτινες ἐσκέφθησαν, ὅτι τὰ τετριμμένα τετράδια τῆς *«ψυχαγωγίας»* ἀφέντες. ἔπρεπε νὰ διδάξωσι τὴν *ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν*, ἣτις ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπεκράτησε, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων φιλοσοφικῶν συστημάτων τοῦ Καρτεσίου καὶ Μαλεβραγγίου καὶ νὰ ἐκδώσωσι σύστημα ἐγκυκλίου παιδείσεως, ἱκανοποιοῦν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς τῶν καὶ πρὸς τοῦτο ὁ Πατούσας 2) ἐξέδοτο εἰς 4 τόμους ἐν Βενετίᾳ, ἣς διηύθυνε τὸ Ἑλληνομουσεῖον, *Ἐγκυκλοπαιδείαν φιλολογικὴν πρὸς χρῆσιν τῶν φιλολόγων καὶ φιλομαθῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (Βενετία 1710), ἣτις ὑπῆρξε μέχρι τῆς εἰσαγωγῆς τῆς νέας ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ὑπὸ τοῦ ἐκ Φιλιππουπόλεως *Γεωργίου Κλοβοῦλου* († 29 Ἰουλίου 1828) ἐν χρῆσει ἀπανταχοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν ἢ μὲν *«ψυχαγωγία»* περιορίσθη μόνον ἐν ταῖς κατωτέραις τάξεσι τῶν Γυμνασίων, ἐν δὲ ταῖς ἀνωτέραις οἱ τρόφιμοι φέροντες ἕκαστος τὴν *Ἐγκυκλοπαιδείαν* ἠκροῶντο τοῦ

1) Περὶ Πεσταλότση ἰδὲ Ν. Ἐξαρχοπούλου. ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα τοῦ Πεσταλότση, Ἀθ. 1927 καὶ Gabriel Compaygé κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Σπύρου Μελά, ὁ Πεσταλότσης, Ἀθ. 1913, τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Μ. Παπαμαύρου Ἀθ. 1929—Ι. Διαμαντοπούλου τὸ ἔργον ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Ὁφελίμων Βιβλίων ἀριθ. 73.

2) Εἶχε καὶ ἀδελφὸν λόγιον ἐπίσης τὸν Γεώργιον. Τελευταῖον Πατούσων γνῶρισα τὸν φιλάργυρον γέροντα ἰδιοκτῆτην πολλῶν οἰκιῶν τῆς ὁδοῦ Ἀρστέιδου.

διδασκάλου καὶ τοιοῦτοι ἐμφανίζονται πολλοὶ τε καὶ ἀγαθοί, ὡς ἀναφέρει ὁ Μ. Παρανίκας (ἐνθ' ἄλλαχού). καὶ ὁ Μανουὴλ Ι. Γεδεών *«ἐν τοῖς Χ. Π. Α.»*. Τὸ ἔργον τῶν διδασκάλων τούτων ἐξῆρξεν ὁ καθηγητῆς Ε. Καστόρχης ἐν τῇ *«Σχολῇ Δημητσάνης»* (Ἀθ. 1847), ἐν Ἐθαγγελικῷ Κήρυκι. (Ἀθ. 1865 καὶ ἐν Ἀσωπίου Ἡμερολογίου τοῦ 1868). καὶ πλείστοι ἄλλοι.

Διὰ τῆς νέας ταύτης μεθόδου τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου ἡ *ψυχαγωγία*, ἢ *ψυχοκοιλία* ἐκάλεσέ τις τῶν νεωτέρων, περιορίσθη πλέον· ὁ δὲ διδάσκαλος ἐδίδασκε δι' ὀλιγολεξίας τὰς λέξεις καὶ τὰς φράσεις τοῦ καιμένου τῶν πρὸς διδασκαλίαν ἀρχαίων καὶ χριστιανικῶν συγγραφέων. Ἐδόθησαν τοῖς μαθηταῖς πλέον τὰ ἴδια *«τετράδια»*, ἐν οἷς ἐγράφετο ἡ ἐξήγησις τοῦ καιμένου, ἢ θεματογραφία, εἰς ἣν ἐδίδοτο μέγιστη προσοχὴ ὑπὸ τε τῶν διδασκόντων καὶ διδασκομένων, ἢ ἐπιστολογραφία, διὰ τῶν ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ *Θεοφίλου Κορυθαλέως* καὶ ἄλλων, οὓς ἐμιμοῦντο θαυμασίως, ἢ ἐρμηνευτικὴ ἐργασία περὶ τοῦ τύπου, τὰ μέτρα καὶ τὴν ἄλλην ἐπεξεργασίαν τῶν ποιητῶν περὶ οὓς ἠσχολοῦντο οἱ διδάσκαλοι, διεξερχόμενοι μετὰ τῶν μαθητῶν ἀπὸ κοινοῦ, τὸν ὅλον Ὅμηρον, τὰς πλείστας τῶν τραγωδιῶν τῶν δραματικῶν, τὰς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τὸν Πίνδαρον. Ἐκ δὲ τῆς διδασκομένης γραμματικῆς τοῦ *Θεοδώρου Γαζῆ* (Παρίσιαι 1516) ἢ τοῦ *Κωνσταντίνου Λατκίρεως* (Μεδιόλινα 1476) 1) οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ μαθηταὶ ἐκαλοῦντο *Γαζῖται* ἢ *Λατκίρειται* καὶ ἤριζον πρὸς ἀλλήλους περὶ τῆς εἰς 4 ἢ 3 διαιρέσεως τῆς γραμματικῆς, πολλὰ δὲ τῶν κατ' ἀλλήλων λεχθέντων σώζονται ἐν τοῖς χειρογράφοις διαφόρων Μονῶν, ὧν τρόφιμοι ἦσαν τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης γραμματικῆς Σχολῆς. Καὶ ἐν τούτοις ἡ μέθοδος δὲν ἦτο ἔτι κατάλληλος. Διὰ τοῦτο

1) Κατὰ τὸν γραμματικὸν Κωνσταντῖνον Λατκίρειν ἡ διδασκαλία ἔπρεπε νὰ γίνετο δι' ἐπιτομῶν: «ἄμεινον γὰρ ἐλογίζετο ὀλιγομαθεῖς γενέσθαι ἢ ἀμαθεῖς ἀπ' ἐπιτομῶν ἀρξασθαι δεῖ οἷον ἂν τύχοιεν» (πρόλογος τῶν ἢ τοῦ λόγου μερῶν, τῆς Γραμματικῆς δηλαδὴ (ἐν Ἑλληνικῆς Πατρολογίας τόμ. ΡΕΑ' στήλῃ 933—946). Κατὰ τὸν αὐτὸν γραμματικόν: «Ἐν Ἰταλίᾳ ὁ ἑλληνικὸς ἦν ἦθησε λόγος οὐ μόνον Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ Ἰταλῶν διδασκόντων αἰσχύνῃ τὸ τὰ ἡμέτερα ἀγνοεῖν καὶ μᾶλλον λόγος αὐτῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο διὰ τὰς συνεχεῖς δυστυχίας τοῦ Γένους. Καὶ εἰ μὴ φθόνος τῶν ὀλίγα εἰδόντων καὶ φειδωλῆ τῶν κρατούντων ἐκάλυε πάντα μετὰ λόγων Ἑλληνικῶν ἐφ' ἡμῶν ἐγγόνων, ὡς περὶ ἐπὶ τῶν παλαιῶν ἐκείνων θαυμαστῶν Ρωμαίων».

βλέπομεν τὸν ἐν Βουλγαρίᾳ ἐκ Βλάχων γεννηθέντα **Ἰώσηπον**, τὸν διὰ τοῦτο **Μοισιόδακα** ἀποκληθέντα, λέγοντα ἐν τῇ περὶ παιδῶν ἀγωγῆς ἔργῳ, (Βενετία 1779) τάδε:

«Ἐνα ἀπὸ τὰ κεφαλαιώδη μέρη τῆς ἐπιβόλου διδακτικῆς παιδαγωγίας πρέπει νὰ λογιζέται καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐξηγήσεως — καὶ πρὸς τοῦτο ὡς ὑπόδειγμα τῶν ἐν Ἰασίῳ μαθητῶν, παρέφρασε τὸν πρὸς τὸν Νικοκλέα λόγον τοῦ Ἰσοκράτους (Βενετία 1779) μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως κεφαλαίων τινῶν). — Πράγματα ἀσυνήθη ἔρχομαι νὰ εἰπῶ καὶ περὶ τούτου. Πρῶτον λέγω, ὅτι νὰ παύσῃ ἐντελῶς τόσον ἡ **ψυχαγωγία** ὅσον ἡ **πολυλεξία**. Καὶ τῇ ἀληθείᾳ ἡ πρώτη μῆτε μὲ φαίνεται, παρὰ μία χασομερία αἰσθητῆ καὶ ἡ δευτέρα ἓνα περισσάρωμα περιττόν, τὸ ὁποῖον ἀφαιρεῖ τὴν εὐκινησίαν τοῦ μαθητοῦ καὶ μία τέχνη τῆς διδασκαλίας; Τὶ βασανίζεις, ὦ λογιώτατε, τὸν μαθητὴν σου μὲ αὐτὴν τὴν λεπτογραμμίαν, τὸν καιρὸν τῆς πράξεως τῆς ὁποίας δύναται νὰ καταβάλλῃ εἰς ἀσκησιν, ἣτις τῷ ὄντι, νὰ χρησιμεύσῃ αὐτῷ; Τὶ ἐπισηρεύεις αὐτῷ 15 λέξεις εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ὅρον, ἐκάστη ἀπὸ τὰς ὁποίας ἔχει ἴσως δύναμιν ἰδιαιτέραν, ὅμως διότι δὲν διακρίνεις αὐτῷ αὐτάς, συνηθίζεις αὐτὸν μὲ τὴν ἀκυρολογίαν ἢ νὰ λέγῃ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα πολλάκις; Ἐξήγησις προσφυῆς, εὐεπήβολος κυρίως εἶναι, καὶ πρέπει ἀναγκαίως νὰ εἶναι, μία κυριολεξία, ἣτις ἀναγκαίως πάντοτε εἶναι μία λέξις. **Μία λέξις πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται τὸ λοιπὸν ἢ τὸ πολὺ, ὁσάκις ἡ κυριολεξία ἐπιλείπει, μία περιφρασις, μία ἐπεξήγησις σύντομος. Πᾶσα διάλεκτος ἀδιαφύρως ἐκφράζει τὰ αὐτὰ πράγματα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μὲ λέξεις πολλὰς, πᾶσα διάλεκτος ὅμως, ἡ λατινικὴ αὐτῆ, ὅταν ἐρμηνεύεται, ἐρμηνεύεται μὲ τὴν μονολεξίαν.** Ἐγὼ μῆτε βλέπω τὸν λόγον τὸ λοιπὸν, πῶς ἡ Ἑλληνικὴ, ἂν καλὰ μία διάλεκτος ἀπλήρῳ ὅμως μόνῃ αὐτῇ νὰ ἐρμηνεύεται μὲ **πολυλεξίαν**». Τὰ αὐτὰ ἐφήρμοσε καὶ ὁ Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης.

Καὶ ἐπειδὴ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ οἱ διδάσκαλοι μετεχειρίζοντο καὶ ξέναις λέξεσι, ἰταλικαῖς, τουρκικαῖς, καὶ Βλαχικαῖς, ὡς ἐκ τῆς ἐν τοῖς παραδουναβίοις ἡγεμονίαις φαναριωτοκρατίας, ψέγει καὶ τὸ τοιοῦτον, συνιστῶν τοῖς διδασκάλοις νὰ μετεχειρίζωνται λέξεις **«αἰτινες πηγάζουσιν ἀπὸ τὴν πατρίδα τῆς ἑλληνικῆς»**.

Ἔτη τινά, μετὰ ταῦτα, τῷ 1792 καὶ ὁ ἡπειρώτης **Δάμπρος Φωτιάδης** († 1805) διδασκὼν ἐν Βλαχίᾳ μετεχειρίσθη τὴν ὑπὸ τοῦ

Μοισιόδακος ὑποδειχθεῖσαν μέθοδον ἐκαλλιέργησεν αὐτὴν ἐπιστημονικώτερον καὶ ἐδίδαξε τὰ Ἑλληνικὰ ὡς περίπου καὶ σήμερον διδάσκονται μετ' ἀναλύσεως τοῦ κειμένου, συμπληρώσεως διὰ τῶν πραγματικῶν, ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν, ἀρχαιολογικῶν παρατηρήσεων ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν Ἑσπερίων Εὐρωπαϊῶν λατινιστῶν γραφεισῶν ἐν ταῖς ἐκδόσεσι Ἑλλήνων συγγραφέων. Ἐκδοσὴν τῆς **«Ἐκάβης»** τοῦ Εὐριπίδου ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἐξέδοτο ὁ ἐντῷ τοῦ Ἰασίου Πανεπιστημίου καθηγητῆς Νικόλαος Δόσιος (Ἰάσιον 1884), ὁ καὶ περὶ τῶν ἐν Ρουμανίᾳ Ἑλληνικῶν σχολείων γράψας.

Καὶ ἦτο πλέον καιρὸς πρὸς ἀποβολὴν τοῦ συστήματος τῆς ψυχαγωγίας, ἀφοῦ ἤδη ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἡ χορία τῶν φιλολόγων, διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, τρόπον τινά, ἐπέβαλλον τὸ πρᾶγμα. Ἄλλ' ἐκεῖνος, ὅστις τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς μεθόδου, ἦν ὁ σοφὸς **Χίος Ἀδαμάντιος Κοραῆς**, (1758 — 1833), ὅστις ἐν Ἑσπερίᾳ βίων καὶ τὰ ἐκεῖ διδάγματα τοῦ **Πεσσελόζη** καὶ τοῦ **Ρουσσώ** καὶ βραδύτερον τοῦ Fichte καὶ τοῦ Herbart ὑπ' ὄψει λαβῶν καὶ πεισθεὶς περὶ τοῦ λογικοῦ τῆς νέας παιδαγωγικῆς μεθόδου, ἐπεδόθη, ὅλη τῇ ψυχῇ, καίπερ μὴ διδάσκαλος, ἀλλ' ἰατρός, εἰς τὴν καὶ παρ' ἡμῶν εἰσαγωγὴν αὐτῆς, καταπολεμήσας «τὰ κ α λ ἄ γ ρ α μ μ α τ ι κ ἄ» ὡς ἐλέγετο ἐν τῇ «ψυχαγωγίᾳ» ἡ ξηρά, ἄγονος, καὶ ἀφιλόκαλος μέθοδος(1) καὶ ὑποδείξας, ὅτι μόνον διὰ τῆς καλλιέργειας τῆς νέας ἑλληνικῆς, θὰ μεταβληθῇ ἡ τετριμμένη πλέον διδασκαλία καὶ τεχνολογία. Γράφει δὲ

1) Ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους Βενετινὸν ὁ Λέσβιος ἐν λόγῳ ἐκφωνηθέντι τῷ 1818 ἐν Βουκουρεστίῳ λεγεί: «βλέπομεν τὸ ἡμέτερον γένος νὰ δαπανᾷ ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του εἰς οὐδὲν ἄλλο ἢ εἰς μίαν διάλεκτον (Ἀττικὴν;) τοῦτέστιν εἰς τὰ σημεῖα τῶν ὑμετέρων ἰδεῶν καὶ ἅπανα ἡ ἀγωγή αὐτοῦ καὶ παιδεία νὰ ἐπιεντροῦται εἰς μόνην τὴν γραμματικὴν. Ὡ ἀθλιότης!» Τοῦτο αὐτὸ γράφει ἐν τῷ ἐν Ἑπειρωτικοῖς Χρονικοῖς (1931 σ. 66) ὑπὸ τοῦ Γ. Χαριτάκη ἐκδοθέν χειρόγραφον τοῦ 1818 τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα: «Περὶ (σχολείων) Ἀθηνῶν, Λεβαδαίας ὅτι σώζονται ἀπὸ ἓνα σχολετον μικρὸν καὶ τί παραδίδονται σ' αὐτά; τῆ Γραμματικῆ Λασκάρως ἢ τοῦ Γαζῆ καὶ κατήγησαν οἱ παντεπιστήμονες Ἀθηνῶν νὰ μὴ μανθάνουν τὴν σήμερον ἄλλο τίποτα παρὰ τὴν Ἑπειρωτικὴν διάλεκτον τοῦ Λασκάρως καὶ τοῦ Γαζῆ καὶ νὰ στοχάζονται τοὺς Ἀττικοὺς συγγραφεῖς τόσοις χρησιμοῦσι καὶ ψελλίζοντας τὸν Λάσκαριν καὶ τὸν Γαζῆν νὰ εὐχαριστοῦνται μὲ αὐτοὺς ἂν βᾶνουν ἓνα φονῆρι καλπάκι!»

ἐν τινι τῶν πολλῶν αὐτοῦ στυγραμμάτων, ἐν τοῖς «*Ἄντιστοιχοῖς στοχασμοῖς*» (Παρίσιος 1805; τάδε: Θρυσλλεῖται σήμερον εἰς τὴν φωτισμένην Εὐρώπην ἡ νέα μέθοδος τῆς παιδαγωγίας, εὖρημα τινὸς ὀνομαζομένου Πισταλότζη, ὅστις ἐμαθῆτευσε παιδαγωγοὺς ἄλλους πολλοὺς, οἱ ὅποιοι ἔσπειραν εἰς πολλὰ μέρη τὴν διδασκαλίαν του... Τὶ βλάπτει νὰ σταλῶσι δύο νέοι μὲ δαπάνην τοῦ κοινοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ μόνον αὐτὸ τοῦτο, νὰ μαθητευθῶσι τὴν μέθοδον τοῦ Πισταλότζη καὶ νὰ ἐμβάσωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα;..»

«Ἐπειτα ἡ συνήθης ἡμῶν μέθοδος τῆς παραδόσεως καὶ τῶν λεγομένων κοινῶν γραμμάτων καὶ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ ἀπλῶς ἡ παιδαγωγία εἶναι τόσον διεστραμμένη, ὥστε χειρότερον αὐτῆς νὰ δεχθῶμεν κίνδυνον κανένα δὲν τρέχομεν. Ἀπὸ τὸν νεωτερισμὸν τοῦτον, ἐδὲν ἄλλο δὲν κερδίζωσιν οἱ διδάσκαλοι, θέλουσι κἄν μάθειν νὰ προσφέρωνται μὲ πατρικὴν ἡμερότητα πρὸς τὰ παῖδιά καὶ νὰ ἐξορίσωσιν ἀπὸ τὰ σχολεῖα τὴν συνθηκὴν ἀγριότητα καὶ βίαν εἰς τὴν ὁποίαν πολλὰ δυστυχέστατα ἀνθρωπάκια χρεωστοῦν καὶ τὴν ἀπαιδευσίαν καὶ τὰ δουλοπρεπῆ των φρονήματα».

Ὁ Κοραΐς λοιπὸν ἀφ' ἐνός, λόγοι ἱερεῖς τῶν ἐν Βιέννῃ δύο Ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν, καὶ διδάσκαλοι τῆς ἐν Τεργεστη, Βενετίᾳ, Λιβόρνῳ Λειψίᾳ, Σχολῆς ἀφ' ἑτέρου, αἱ σχολαὶ Βουκουρεστίου καὶ Ἰασίου καὶ ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία τοῦ Γκίλφορντ, ὧν οἱ διδάσκαλοι ἐν Ἑσπερίᾳ ἐβίωσαν καὶ τὴν ἐκεῖ παιδαγωγικὴν ἐδιδάχθησαν, ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγηταὶ τῆς παρ' ἡμῖν καθαιρέσεως τῶν παλαιῶν τῆς ψυχαγωγίας εἰδώλων καὶ οἱ ἀναστηλωταὶ τῆς λεγομένης παιδαγωγικῆς μεθόδου, ἥτις τόσα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα ἐπήνεγκε κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, ἐπὶ τοῦ Κυβερνήτου Καποδιστρίου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας δυναστείας τῆς τοῦ Γεωργίου Α', ἥτις ἐξελιχθεῖσα νομοθετικῶς καὶ παιδαγωγικῶς συγχρονισθεῖσα θεωρεῖται νῦν ὡς ἀρίστη.

Δυστυχῶς ὁμως ἡ πρὸς ἴδρυσιν σχολείων τάσις ἡ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀρξαμένη ἤρχισε χαλαρομένη καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν πολλοὺς τῶν λογίων διδασκάλων γράφοντας φιλιππικὸς κατὰ τῆς ναρκωτικῆς ταύτης τῶν ὁμογενῶν τάσεως, ὃ δὲ σοφὸς διδάσκαλος τῆς ἐν Ἰασίῳ ἡγεμονικῆς (αὐθεντικῆς) Σχολῆς Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδας, περὶ οὗ εἶ-

πομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἐν τῇ ἐν Βιέννῃ τῷ 1780 ἐκδοθείσῃ ἀπολογίᾳ του λέγει:

«Ἡμεῖς πρὸς ταῖς λοιπαῖς ἀτυχίαις, καθὼς λέγω καὶ ἀλλαχοῦ, ἔχομεν καὶ ταύτην, ὅτι νὰ μὴ ἔχωμεν τὰ βιβλία τὰ ἀναγκαίως συντείνοντα τῇ καλλιέργειᾳ τῶν ἡμετέρων νέων. Ἐνῶ τὰ περιττὰ ἱερὰ σήπονται ἐν τοῖς βηματαρίοις, ὡς λέγουσι, τῶν μοναστηρίων, ἐνῶ τὰ βουναὶ τοῦ Ἄθινοιο ἐγέμισαν πάντα ἀπὸ παλατίων πελυτελῶν, τὰ δύστηνα ἡμέτερα σχολεῖα σπανίζουσι καὶ ἀπὸ αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων βιβλίων. Οὔτε λέγω ἐγὼ πῶς εἶναι ἀμελητέα τὰ ἱερὰ μοναστήρια, ὅπου ἐκτενῶς ἐντείνονται αἱ δεήσεις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ὑπὲρ παντὸς τοῦ κόσμου ἀπλῶς. Ἐγὼ λέγω πῶς, ἐπειδὴ τὸ γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεές, καὶ δὲν δύναται, ἐπίσης λαμπρῶς νὰ προνοῇ καὶ ταῦτα, νὰ οἰκονομῇ ὀπωσοῦν διακριτικῶς τὴν δύναμιν αὐτοῦ, καὶ ἐνῶ φροντίζει περὶ τῶν κατὰ τόπους προσκυνημάτων αὐτοῦ, νὰ μὴ ἀμελῇ μήτε τὰ σχολεῖα αὐτοῦ 1). Ἀποθνήσκει ὁ δεῖνα, φερ' εἰτεῖν, καὶ ἀφίνει διὰ τὰ ψυχικὰ αὐτοῦ δέκα τάλαντα (πουγγία), τοῖς κατὰ τόπους προσκυνήμασιν. Ἀλλὰ δὲν ἦτο καλὸν ἴσως, ὅτι ὁ τοιοῦτος νὰ ἀφίση τὰ ἡμίσεια τοῖς προσκυνήμασι, καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἡμίσεια τοῖς σχολείοις, 2) ἢ νὰ ἀφήση τὰ δύο τρίτα ἐκείνοις, καὶ τὸ ἐν τρίτον τὸ ἐλάχιστον τούτοις; Πόσοι ἱερεῖς βοηθοῦμενοι ἐν τῷ καλῷ ἀγῶνι τῆς σπουδῆς αὐτῶν, δὲν ἔμελλον νὰ μνημονεύσωσιν ἐν ταῖς πρὸς τὸν Κύριον λιταῖς αὐτῶν, καὶ νὰ συγχωρῶσιν ἐκ βάθους καρδίας τὸν τοιοῦτον; Πόσοι νέοι σπουδασταί, μετέχοντες τῆς καλῆς προαιρέσεως αὐτοῦ, δὲν ἔμελλον νὰ εὐφη-

1) Ἐπιθι Μ. Γεδεῶν Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' Ἑλλήσι· Κων)πολις 1892.

2) Πράγματι δὲ ἐν τοῖς ἀπὸ τοῦ 1593 καὶ ἐντεῦθεν χρόνοις, ἐνῶ ἐν ταῖς κηλίαις τῶν δημοσιευθέντων ἐγγράφων ἀπαντῶμεν ἀφισρώματα εἰς Μονὰς καὶ ἐκκλησίας, οὐδὲν ἀπαντῶμεν κληροδότημα ὑπὲρ σχολείων καὶ μόλις κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα εὐρίσκομεν τοιαῦτα σπανιάκις.

Κατὰ τὸν Λουδοβίκον Μάουερ (μέλος τῆς ἀντιβασιλείας ἐπὶ Ὀθωνος μέχρη τοῦ 1835) τὸ 1/4 τῆς ἐλληνίδος γῆς ἀνήκεν εἰς τὰς Μονὰς καὶ ἐκκλησίας καὶ Μετόχια Μονῶν, (Das Griechisches Volk, Heidelberg Α' § 15. Ἐπίσης ὁ Δημήτριος Τσοποτὸς ἀναγράφει ὅτι οὐδὲν ἐδίδοτο διὰ σχολεῖα καὶ ὅτι τὸ 1/3 τῆς περιουσίας τῶν Χριστιανῶν ἀπερρόφων οἱ Τοῦρκοι (Γῆ καὶ Γεωργία σ. 71

Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁμως ὡς εἶπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, τὰ πλεῖω τῶν σχολείων ἦσαν ἰδρυμένα ἐν Μοναῖς ἐξηγγεῖται ὅπωςδὴποτε ὅτι τὰ κληροδοτήματα τῶν Χριστιανῶν ἐδίδοτο εἰς Μονὰς.

μῶσι καὶ αὐτοί, καὶ νὰ συγχωρῶσι πάντοτε καὶ πανταχοῦ διατρίβοντες αὐτόν. Πόσας εὐφημίας εἶτα, πόσα ἐγκώμια δὲν ἔμελλον οἱ διδασκάλοι νὰ πλέκωσι τῷ τοιοῦτῳ συχνάκις ὑπὲρ τῆς ἐν καιρῷ, ὑπὲρ τῆς ἀναγκαιῆς συνεργείας αὐτοῦ τοῖς σχολείοις αὐτῶν; Ποῖος εἶναι ὁ σκοπὸς ὁ καθ' αὐτὸ τῆς ἐλεημοσύνης; εἶναι ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν, εἶναι τὸ μνημόσυνον πάντως. Αὐτὰ ταῦτα εἶναι ἐν τῇ συνδρομῇ τῶν σχολείων καὶ ἐπὶ τούτοις εἶτα εἶναι ἡ τιμὴ τῆς πατρίδος, εἶναι ἡ καλλονὴ τῶν ἱερέων, εἶναι ἡ παιδείσις τῶν νέων, εἶναι ἡ ἀξιότης τῶν προσεστώτων ἐν βραχυλογίᾳ, μία ἀπὸ τῶν εὐποιϊκῶν, εἴτε τῶν ἐπιμονωτέρων, εἴτε τῶν ἀναγκαιοτέρων, εἴτε τῶν σωτηριαωδεστέρων, τὰς ὁποίας οἱ εὐπορώτεροι ὁμοεθνεῖς ἡμῶν δύνανται τὴν σήμερον νὰ ποιῶσιν ἐν ἡμῖν, εἶναι κυρίως τὸ νὰ συνεργῶνται, καθ' ὅσον τὸ δυνατόν, καὶ τὰ κατὰ τόπους πτωχὰ σχολεῖα ἡμῶν. Πόσα σχολεῖα δὲν ἔμελλον νὰ εὐρίσκωνται κατὰ τόπους προμεμηθευμένα ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων προσόδων αὐτῶν, καὶ ἐπομένως ἀνθοῦντα ἐν διδασκάλοις καὶ ἐν μαθηταῖς, ἃν τὸ ἡμέτερον γένος εἶχε τὴν πρόνοιαν, ὅπως τῶν προσκυνημάτων αὐτοῦ, οὕτω καὶ τῶν σχολείων αὐτοῦ;» Καὶ περαιτέρω ἐν ὑποσημειώσει (σ. 167—8): «Οὔτε ἄς ἀντιλέγει ἐνταῦθα ἐκεῖνος, τὸ γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεές καὶ ὅτι δὲν δύναται νὰ δαπανήσῃ ἐν τῇ προμηθειᾷ τῶν γηίνων βιβλίων, διότι μήτε ἐγὼ ἀρνοῦμαι πῶς τὸ γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεές. Πλὴν ἐγὼ βλέπω πῶς αὐτὸ τὸ ἐνδεές γένος καταδαπανᾶται ἐνίοτε πενταπλασίως ἢ δέκαπλασίως ἐν πράγμασι τυχόν καθ' ἑαυτὰ καλοῖς, πρακτέοις ὅμως τῷ κοινῷ εἶτα παντάπασιν ἄχρηστος. Πέρυσιν ἐν τῇ... καὶ ἐν τῷ ...1) ἐφάνη ἀγιορείτης τις ζητῶν ἐλεημοσύνην, ὥστε νὰ μεταχύσῃ ἓνα κώδινα (καμπάναν) συντετριμμένον, καὶ συνήχθη αὐτῷ ἐλεημοσύνη οὐχὶ διὰ ἓνα ἀλλὰ διὰ δύο κώδωνας παμμεγίστους. Ἐφάνη κατὰ τὸ αὐτὸ ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις διὰ τὰς πολλὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ πεπαιδευμένος τις, ὅστις τυπώσας βιβλιόριόν τι, καὶ περιπεσὼν ἐν ἐνδεῖ ἐσχάτῃ ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τῶν ἐκεῖσε ὁμογενῶν. Πῶς ἐβοήθησαν αὐτῷ; Ἐν ὄνειδεσιν ἀπλῶς. Οὔτε λέγω ἐγὼ πῶς τὰ πράγματα τῶν μοναστηρίων εἶναι ποσῶς ἀμελητέα ἄπαγε! Ἐγὼ λέγω πῶς καὶ τοῦτο δεῖ ποιῆσαι, καὶ ἐκεῖνο μὴ ἀφίεναι κατὰ τὸ εὐαγγελικόν. Δὲν εἶναι, ὑπόθεσις τὸ βιβλιόριον ἐκεῖνο πλὴν ὁποιονδήποτε ἢ ὁποσονδήποτε

1) Δὲν ἀναφέρει τὰ ὀνόματα ἵνα μὴ προσκρούσῃ.

τείνει πρὸς τὸ ὄφελος τοῦ κοινοῦ. Καὶ νὰ μὴ τιμηθῇ ὅσον τὸ τρίτον, ὅσον τὸ τέταρτον, τί λέγω; ὅσον τὸ δέκατον κἂν τοῦ κώδωνος ἐκεῖνου, τοῦ ὁποίου ὅμως οὔτε ὁ βόμβος κἂν δὲν εἶναι κοινωνητὸς τῷ κοινῷ; Πόθεν προέρχεται αὕτη ἡ τηλικαύτη ἀδιακρισία τῶν ἡμετέρων; Οὔτε ἐκθέτω αὐτήν, διότι εἶναι ἀισθητὴ παντὶ τῷ βουλομένῳ ἐπομένως οὔτε ἔχει χρεῖαν νὰ ἐκτεθῇ τώρα ὑπ' ἐμοῦ. Ὁ αὐτὸς ἐν τῷ προομίῳ τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* τῷ 1761 διηγεῖ περὶ τῆς ἀμαθείας ὡδε: «... ἐνῷ νέα ἐκκλησία ἐγείρονται καθ' ἡμέραν χωρὶς μηδεμίαν ἀνάγκην. Ἄλλαι πλημμυροῦν ἀπὸ ὀλόχρυσα ἱερὰ καὶ ἀργυρὰ σκεύη. Εἰς πολλοὺς τόπους δὲν βλέπεις παρὰ ἐκκλησίας, ἐνίοτε μάλιστα ὑπερτεροῦν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἱερέων καὶ διὰ τοῦτο μένουσιν ἀργαί. Ἄλλαι δὲ πάλιν ἔχουσιν ἱερὰ πλειότερα τῶν ἀναγκαίων καὶ σήπονται ἐνῷ διὰ τῶν προσφερομένων συνδρομῶν ἔπρεπε νὰ κτίζωνται καὶ *σχολεῖα*. Τοῦτ' αὐτὸ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης ἐν τῷ «Ἐορμῆ» καὶ ἐν τῇ «Προδοικῆσει» Βιέννη 1814.

Ἄλλ' εὐτυχῶς τὸ κατὰ τῶν ἀδιαφόρων πρὸς ἴδρυσιν σχολείων ὁμογενῶν παράπονον, δίκαιον ἄλλως, ἔρχεται νὰ διαφεύσῃ ἢ ἐπιδειχθεῖσα εἶτα ὁμαδικῇ καὶ μεγάλῃ σχολικῇ κίνησις. Ἐφ' ὅσον δὲ προχωρεῖ ὁ III' αἰὼν, ἡ Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, ὡς ἐκ τῆς ἐπελευθέρσεως ἀναπτύξεως, μετὰ τὴν γενομένην ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Ὁρλῶφ (1769—1774) 1), δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καὶ

1) Τὸ Ἑλληνικὸν γένος εἰς τὸ ἀφόρητον τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ μὴ δυνάμενον νὰ ἀντίσχη πολλάκις ἐπανεστάτησε, τοπικῶς δυστυχῶς, πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας του διαβουκολούμενον ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἀλλὰ αἱ ἀπόπειραι αὐταὶ ἀστόχως γινόμεναι καταπνίγοντο ἐν τῷ αἵματι τῶν Ἑλλήνων (ἰδὲ Κ. Ν. Σάββα, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, Ἀθ. 1869). Μέχρι τοῦδε θύματα πίπτοντες οἱ ὁμογενεῖς ἡμῶν τῆς πρὸς τοὺς Φράγκους εὐπιστίας, μετ' ἀλληλουχίαν πικρῶν μαθημάτων, ἰδίως τῶν κατεχόντων ἑλληνικὴς χώρας Βενετῶν, ἀπέβηλον πλέον τὰς δι' αὐτῶν περὶ ἀπελευθερώσεως ἐκ τῶν Τούρκων χερμαρικὰς ἰδέας καὶ ἐστράφησαν πρὸς τοὺς ὁμοδόξους Ῥώσους, οἵτινες ὡς ἐκ τοῦ μετὰ τῆς ἀνεψίας Σοφίας τοῦ τελευταίου Ἑλλήνος αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, μετὰ τοῦ Τσάρου αὐτῶν Ἰβάν, διέδιδον καταλλήλως καὶ ἐπιστεῖτεσιν τῷ ἑλληνικῷ λαῷ καιαὐτεκρηύχθησαν κληρονόμοι τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας! «Πολλὰ περιστάσεις ξέναι καὶ οἰκεῖαι μᾶς ἐδίδαξαν, ὅτι ποτέ-ξένος δὲν θέλει μᾶς χορηγήσῃ ἐτοίμην εὐδαιμονίαν. Ποτέ οἱ Γραικοὶ δὲν ἔπει νὰ ἐλπίσουν ἐ ευθερίαν ἀπὸ ξένους» διὰ τοῦτο ἀναγκαιῶς ἔπεται, ἀπορριπτοντες πᾶσαν ἐλπίδα, νὰ ἐλπίσουν, μετὰ Θεόν, εἰς μόνην τὴν ἰδίαν ἀνδρείαν

ναρτζή (1774) μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, ἀναλαμβάνει πνευματικῶς, ἡ παιδεία πληθύνεται, λόγιοι διδάσκαλοι καὶ συγγραφεῖς ἐμφανίζονται, καὶ μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἤρχισε νὰ προκαλεῖται ἡ τῶν ἑσπερίων λαῶν προσοχὴ ἐπὶ τὴν δουλεύουσαν Ἑλλάδα.

Ἄλλ' εἰ καὶ αἱ πρὸς τὴν ὁμόδοξον Ρωσίαν ἐλπίδες τοῦ Γένους, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς λεγομένης ἐπαναστάσεως τοῦ Ὁρλώφ, διεψεύσθησαν οὐκ ἦτον ὁμως ἢ, ἀπὸ τῶν μέσων ἰδίως τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀρξαμένη πνευματικὴ ἀναγέννησις τοῦ ἑλληνισμοῦ ὄλονεν προήγετο, συνεπικουρησάσης εἰς τοῦτο καὶ τῆς μετ' οὐ πολὺ ἐκραγείσης Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἧς αἱ φιλελεύθεραι ἀρχαὶ ἤχησαν καλῶς εἰς τὰ ὄντα τῶν ὑπὸ τῆς δουλείας τεταπεινωμένων Ἑλλήνων. Τότε ἐμφανίζεται ὁ ταπεινὸν μὲν τριβώνιον μοναχοῦ φέρων Κοσμάς ὁ Ἐσωμερίτης, ὁ ἐκ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου χωρίου τῆς Αἰτωλίας καταγόμενος, μεγάλην δὲ καρδίαν ἀγνοῦ πατριώτου ἔχων, ὅστις περιορχόμενος τὰς ἐπαρχίας τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου πελάγους, κατάρθωσεν ἐν διαστήματι εἴκοσι περίπου ἐτῶν (1760—1779) νὰ ἰδρῶση 10 ἑλληνικὰς σχολὰς καὶ 200 κοινὰς καὶ νὰ ἐγκαταστήσῃ ἐφορίαν ἐπ' αὐτῶν εἰς τὸ διηνεκὲς καὶ νὰ ἀναζωπυρώσῃ τὸ καταπεσὸν ἐθνικὸν φρόνημα καὶ νὰ ἐνισχύσῃ ἐν τῇ χριστιανικῇ πίστει τοὺς βίᾳ ἐκμουσουλμανιζομένου; Χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου. Συνεπικουρὸς αὐτοῦ παρίσταται μετ' ὀλίγον καὶ ὁ Ῥήγας ὁ Βελεστινλῆς, ὅστις ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συνταγέντι «Πολιτεύματι» 1) καὶ ἐν ἄρθρῳ 22 ἀνέγραψεν: «*Ολοι χωρις ἐξαίρεσιν ἔχουν χρέος νὰ ἤξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρις ἐκεὶ νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ τὰ θηλικὰ παιδία. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μετ' ἐν τὴν ὁποίαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη. Νὰ ἐξηγουῦνται οἱ παλαιοὶ ἱστορικὸὶ συγγραφεῖς εἰς*

καὶ δύναμιν». Γ. Κατακουζηνὸς πρὸς Ε. Εἰάνθον καὶ Π. Ἀναγνωστόπουλον, 2 Μαρτίου 1821 ἐκ Τίργου—Φορμὸς τῆς Βλαχίας [παρὰ Ε. Εἰάνθου, Ἐπομνημογεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, Ἀθ. 1845 σ. 163].

1) Ἐκδ. ἑερ. Π. Βολίδου: Τὰ δύο πρῶτα δημοκρατικὰ πολιτεύματα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος Α' τὸ πολίτευμα τοῦ Ῥήγα μετὰ προλόγου γραφέντος ὑπὸ Γ. Ν. Φιλαρέτου, Ἀθ. 1924 σ. 36.—Τοῦ αὐτοῦ: Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους, Ἀθ. 1923 Εἰς 8ον σ. λβ' † 174.

τὰς μεγάλας πόλεις νὰ παραδίδεται ἡ Γαλλικὴ καὶ ἡ Ἰταλικὴ γλῶσσα ἢ δὲ ἑλληνικὴ νὰ εἶναι ἀπαραίτητος».

Τὸ ἔργον τοῦ τε Κοσμά καὶ τοῦ Ῥήγα, ὡς ἐν τοῖς προγενεστέροις χρόνοις ἐν Κύπρῳ τοῦ Νεοφύτου Ἐγκλείστου, τοῦ Μελετίου τοῦ ἐν Μουσπόλει τοῦ Νίκωνος, τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, συνέχισεν ὁ σοφωτάτος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων Ἀδαμάντιος Κοραῆς, πρὸς οὗς ἡ πατρις ἰδρῶσεν ἐν τοῖς Προπυλαίοις τοῦ Πανεπιστημίου ἀνδριάντας· ὑπολείπεται ὁμως ἔτι ἡ αὐτὴ ἔντιμος προᾶξις καὶ πρὸς τὸν ἀπλοῦν ἐκεῖνον μοναχόν, τὸν Κοσμά τὸν Αἰτωλόν, λέγω, ἄνευ τοῦ κηρύγματος τοῦ ὁποίου ἴσως νὰ μὴ ὑπῆρχον ἤδη Χριστιανοὶ καὶ Ἑλληνες οἱ τὴν Μακεδονίαν, Ἡπειρον καὶ Ἀλβανίαν οἰκοῦντες 1), ὡς ὀλίγοι, λέγει, οἱ ὑπῆρχον Ἑλληνες ἐν Μακεδονίᾳ, τῷ 1818, ὁ διδάσκαλος Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἐν τῷ ἐκδοθέντι χειρογράφῳ ὑπὸ τοῦ Γ. Χαριτάκη ἐν τοῖς «Ἡπειρωτικοῖς Χρονικοῖς» (1931 σ. 55).

Ἦδη ἡ Ἑλλὰς ἐφαίνετο εἰς τὰ ὄμματα τῶν Ἑσπερίων λαῶν ἔχουσα ἰσχυρὰν ζωτικότητα, διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας—προστατευομένης ὑπὸ τῆς Ρωσικῆς σημαίας—εἶδον οἱ τέως ἀμαθεῖς ναυτικοὶ Ἑλληνες, οἱ ἀθάνατοι Ὑδραῖοι, Σπεισιῶται καὶ Ψαριανοί, τὸ τρίπτυχον τοῦτο τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, νέας χώρας ὅπου ἴσχυεν ἡ ἐλευθερία, τῆς ὁποίας ἀπολαύσαντες καὶ δόντες προσοχὴν εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν καὶ παραβαλόντες πρὸς τὴν ἰδίαν γυμνότητα, ἐζήτησαν νὰ ἀντιδράσωσιν, ἰδίως διὰ τῶν ἐπαναστατικῶν κηρυγμάτων τῆς Γαλλίας καὶ τῶν γραφομένων τοῦ σοφοῦ Χίου Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τοῦ ὁποίου τὴν 100ετηρίδα ἐωρτάσαμεν πρὸς μνηροῦ, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Πράγματι δὲ αἱ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διδασκαλαὶ αὐτοῦ ὑπεξέκαλον τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἐκ ταύτης προσελθοῦσαν φιλοπατρίαν. Οὕτω δὲ συνιστῶνται ἐν μὲν Ἀθήναις «*ἡ Φιλόμουσος ἔταιρεία*» ἐν δὲ ταῖς παραδουναβίαις ἡγεμονίαις τὸ «*Ἑλληνικὸν Δύκειον τῆς Παιδείας*», πλούσιοι Ἑλληνες συνεισφέρουσι διὰ σχολεῖα, χρυσόβουλλα Ἑλλήνων Ἡγεμόνων καθιεροῦσι μεγάλα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην χρηματικὰ ποσά, πρὸς ταῦτα πόλεις καὶ χωρία ἀμιλλῶνται πρὸς ἰδρῶσιν τοιούτων, ὑπότροφοι ἀπο-

1) Ἐπιθι τὸν βίον αὐτοῦ ὑπ' ἐμοῦ ἐκδομένον ἐν Ἀθήναις τῷ 1896 καὶ ἐν δευτέρῳ ἐκδόσει ἐν Βόλῳ τῷ 1912 εἰς 32ον σ. 32.

στέλλονται εἰς τὴν Ἑσπερίαν 1) ἰδίως εἰς Γοττίγγην 2) λόγιοι προστατεύονται καὶ ἑλληνικαὶ ἐκδόσεις ἐνισχύονται, ἀρχιερεῖς μνημονες τῶν καθηκόντων των διακηρύττουσι τὴν ἀνάγκην τῆς παιδείας τοῦ Γένους, ὡς ὁ Δέρκων Γρηγόριος, ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος, ὁ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος, ὁ Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος, ὁ Ἐφέσου Διονύσιος Κυλλιάρχης καὶ πρὸ πρὸ πάντων ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ἔργον αὐτῆς πρῶτιστον θεωρεῖ νὰ προστατεύῃ τὰ γράμματα θαυραλέως. Ὁ Γρηγόριος Ε' κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ πατριαρχεῖαν ἰδρύει τὸ πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον τῷ 1798 καὶ ἀνανεοῖ τῷ 1807, καὶ ἐκδίδει ἐγκύκλιον περὶ ἰδρύσεως σχολείων, ἡ δὲ γηραιά Εὐρώπη ἤρχισε νὰ βλέπῃ κάλλιον, νὰ γινώσκῃ κάλλιον, νὰ ἐννοῇ κάλλιον ὅτι συνέβαινε ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ, ἐν τῇ Τουρκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι Πληθὺς περιηγητῶν ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν γίνεται εὖφημος μνεῖα, οὐκ ὀλίγοι δὲ θεωροῦσι αὐτὴν νεκρὰν πλέον ἀστόχως. Ἦδη δ' ἡγεμὼν Δημήτριος Καντεμύρης, μαθητῆς γεροντῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, Ρουμουνοσ αὐτὸς καὶ ἀντίπλος τοῦ πολλοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, εἶχε διακηρύξει ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας* τῷ 1780 τάδε:

«Παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ μὴ θεωρήσῃ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, καθὼς τὸ πλεῖστον τῶν χριστιανῶν, μετὰ τινος καταφρονήσεως, Ἄντι νὰ εἶναι ἐστία βαρβαρότητος, δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι κατὰ τὸν τελευταῖον τοῦτον αἰῶνα, παρήγαγε πνεύματα ἐφάμιλλα πρὸς τὰ τῶν ἀρχαίων σοφῶν της. Καὶ διὰ νὰ μὴ ἀνατρέχῃ τις ἀρχαιότερον, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, εἶδομεν τρεῖς Πατριάρχας, τὸν ἕνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοὺς δύο τῶν Ἱεροσολύμων, περιβαλλομένους μεγάλην φήμην δικαίαν ἀνταμοιβῆν τῆς ἀξίας των». 3)

1) Ἰδὲ Σωκράτους Κουγέα ἢ πρώτη Ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἱφιγενείας τοῦ Götthe κτλ. ἐν «Ἑλληνικοῖς» 1933 τόμ. Ε' σ. 361—388.

2) Τοιοῦτοι ἀναφέρονται τῷ 1820 Ὁ Ἀποστολίδης Γ. Γλαράκης Χίο; Φ. Μαῦρος, Α. Πολυζοῖδης Μακεδών, Κ. Ἀσώπιος Γ. Ἰωαννίδης, Θ. Μανούσης, Α. Βλαστός, Ι. Σκυλίτσης Χίοι, Γ. Ψύλλας Ἀθηναῖος, Θ. Φαρμακίδης, Θεσσαλός, Πινατέλης, καὶ Κ. Λιβέριος (Κarl Iken, II, 202) Ζήσης Κάβρας, Ἰωάννης Παπαδόπουλος ἐκ Μακρονήσου ὁ μεταφραστὴς τῆς Ἱφιγενείας ἐν Ταύροις τοῦ Götthe (Ἰένη 1818), Σ. Καραθεοδωρῆς Θεῶς Γ. Σταύρου καὶ Κομνηνός κτλ.

3) Ἰδὲ καὶ G. Deschamps, L. Hellenisme en Turquie d'Asie καὶ μετάφρασιν ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἀναπλάσει» τῆς 26 Ἰουλίου 1912.

Ὁ δὲ τὴν Κρήτην κατὰ τὰ 1817—1823 ἐπισκεψάμενος Γερμανὸς ἱατρὸς—βοτανολόγος R. Sieber ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ Reise nach der Insel Kreta (τόμ. Β' σ. 103—108) λέγει περὶ τῶν Ἑλλήνων τὰ ἑξῆς: «Ἀδικοῦνται οἱ καθ' ἡμᾶς Ἕλληνες καὶ μάλιστα, διότι ἔξετάζονται ὑπερβολικὰ ὡς πρὸς τὰς ἐξαιρέτους προγόνους των καὶ ἄνευ ἀκριβοῦς τῶν περιστάσεων ἐκτιμήσεως αὐτῶν συγκρίνονται πρὸς ἐκείνους ἀρεπῶς ζημιούμενοι οὕτω καὶ βλαπτόμενοι. Ἄς ἀναλογισθῇ τις τὴν χώραν ἐν ἣ οὐδὲν σχολεῖον, οὐδεμίαν διδασκαλίαν, οὐδεμίαν θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν ὑφίσταται... ὅπου οὐδὲν ἰδιοκτησίας δίκαιον ὑπάρχει, οὐδεὶς νόμος εἰμὴ δουλεία καὶ ζυγὸς ἀξέστου κατακτητοῦ, ξένων καὶ ὀθνησίων διδραγμάτων, ἀγρίας μεταχειρίσεως τῶν ὑποταγέντων ἀρχαί καὶ ἐπικρατεῖ, τότε ἡ κρίσις του θὰ εἶναι ὀρθή.» (1)

Τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ πολλοὶ λόγιοι ἡμέτεροί τε καὶ ξένοι προεφήτευσαν. Ἦδη ὁ πολὺς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ Ἀθηναῖος ἱστοριογράφος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (ἐκδ. Βόννης Δ' 13 καὶ Ε' 3) τὴν ἐκ τῆς παιδείας μέλλουσαν ἀνάστασιν τοῦ γένους μαντεύων λέγει: «καὶ κλέος μὲν αὐτῇ (τῇ ἑλλ. γλώσσῃ) μέγα τὸ παραυτίκα, μείζον δὲ καὶ ἐς αὐτίς, ὅποτε δὴ ἀνὰ βασιλείαν οὐ φαύλην Ἑλληνα γε αὐτὸς βασιλεὺς καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς οἱ δὴ καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες ἐνυλλεγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἦδιστα μὲν σφίσι αὐτοῖς, τοῖς δ' ἄλλοις ὡς κράτιστα πολιτεύοιντο»

Τοῦτ' αὐτὸ προφητεύει καὶ ὁ αἰόδιμος διδάσκαλος τοῦ γένους Νεόφυτος Δούκας ὅστις ἐκδίδων τῷ 1805 ἐν Βιέννῃ τὸν Θουκυδίδην (Β' σ. 78 ἐν σημειώσει) λέγει: «Φεῦ τάλαινα Ἑλλάς, ποῦ σοι ὄχρητο ταῦτα, (ἔξηγῶν τὸ τοῦ Θουκυδίδου «ὡς ἕκαστος εὐδοκίμει») ἀλλ' ἔχ' ἀτρέμας!»

Ἐκ δὲ τῶν ξένων φιλελλήνων ὁ διάσημος τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως λόγιος Καμαράριος ὁ φίλος τοῦ Φιλίππου Μελάγγχθονος γράφων τῷ 1556 ἐκ Λειψίας τῷ Ἰακώβῳ Διασσωρινῷ προστίθησι: «Ἦν δ' ἄρα ἐμοὶ παρὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὑμετέρων ἐπιστολῶν πρόχειρον τῇ μνήμῃ τὸ περὶ τῶν Ἀθηναίων χρησθέν ποτε: «ἀσκόδ βαπτίξῃ δύναι γέ μιν οὐ θέμις ἐστίν» ἐγὼ γὰρ ἐκδέχομαι τοῦτο ὡς περὶ ἀπαντος τοῦ ἔθνους παρενεχθέν». (Ἰδὲ ἐμὰ Ῥοδιακά,

1) Ἰδὲ τὰ ἐμὰ σχολεῖα Κρήτης ἐν «Μύσωνι» 1932 σ. 6—7.

Ῥόδος 1917 σ. 96 ἐν ἀρθρῳ μου ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ περὶ τῶν σχολείων Πολωνίας ἐν λέξει *Πολωνία*). Καὶ αὐτὸς δ' ὁ πολυγράφος τοῦ ΠΗ' αἰῶνος Καιοῦρος Δαπόντες, ὁ Σκοπελίτης, προεῖπε τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους ἐν τῇ «*ὄνειρῳ του*».

Περιηγηταὶ τινες πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως περιηγηθέντες τὴν Τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα καὶ εἰς ἑκατοντάδας ἀνέρχονται οἱ τοιοῦτοι 1) ἐθεώρουν νεκρὰν αὐτὴν καὶ τοὺς κατοίκους εὐτελεῖς τῶν Τούρκων δούλους, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων ἐπίστευον τὰ ὑπ' αὐτῶν γραφόμενα, χωρὶς νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψει ὅτι καὶ ἐμπόριον διενήργουν οἱ Ἕλληνες πανταχοῦ καὶ ναυτικὸν εἶχον ἐξαίρετον καὶ τυπογραφεία ἐν τε Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ἰασίῳ, Βουκουρεστίῳ, Βενετίᾳ, Βιέννῃ καὶ Μοσχοπόλει ἀκόμη τῆς Μακεδονίας καὶ περιοδικὰ ἐξέδιδον καὶ διδακτικὰ βιβλία καὶ ἐφημερίδας 2) καὶ σχολεῖα εἶχον πολλαχού, ὡς εἴπομεν καὶ διετηροῦντο παρ' αὐτοῖς καὶ οἱ ἀρματολοὶ καὶ οἱ κλέφται ἐτοιμοὶ στρατιῶται διὰ τὴν ἐθνικὴν ἐξέγερσιν καὶ τὰ ἐμπορικὰ σκάφη ἅπερ ἐν καταλλήλῳ χρόνῳ ἐξωπλίσθησαν εἰς πολεμικά, κατατρομάζοντα αὐτοκρατορίαν, ὅλην, διὰ τῶν ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον κατορθωμάτων τῶν Ὑδραίων, Σπετσιωτῶν καὶ Ψαριανῶν:

Τὴν κόπην λέμβων ἔφυγαν στόλοι
καὶ εἰς ἐδίωξεν ἑκατόν!

Καθ' ὃν χρόνον ὡς λέγει καὶ καὶ ὁ Καντεμίρης ἀνωτέρω, τὰ ἄλλα εἰς τοὺς Τούρκους ὑποτεταγμένα ποικιλώματα γένη: Σέρβοι, Βούλγαροι, Βλάχοι Ἀρμένιοι, Ἀραβες Ἰουδαῖοι καὶ αὐτοὶ οἱ Τούρκοι, ἐκοιμῶντο τὸν ὕπνον τοῦ ληθάργου, βαρὺν ἐπικαθεσθέντα αὐτοῖς. ὡς ἐκ τῆς δουλείας καὶ τῆς παρομαρτούσης ἀμαθείας. Ἀκριβῶς δέ, διὰ τῆς πολυμεροῦς καὶ διαρκῆς ἀυξούσης ταύτης προπαρασκευῆς, ὀλίγους πρὸ τοῦ μεγάλου ἀγῶνος χρόνους, τὸ ἑλληνικὸν γένος εἶχεν ἀνέλθῃ εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν διὰ τῶν ἀπανταχοῦ ἰδρυθέντων σχολείων, τῶν ὁποίων καὶ ἡ διδασκαλικὴ μέθοδος ἐβελτιώθη, διὰ τῶν διδαγμάτων τοῦ Κοραῖ καὶ ὁ λαὸς ἐφρονηματίσθη.

1) Ἰδὲ «Ἐβδομάδα» Δ.Γ. Καμπούρογλου τοῦ 1886.

2) Περὶ βλ. Φρειδερίκου Βίλμπεργ ἐν «Ἐθνικῇ Ἀγωγῇ» Ἀθ. 1900 τόμ. Γ' ἀρθ. 22—23; ἡ ἑλληνικὴ δημοσιογραφία (1791—1836).—Δ. Ρούσου σειρὰν 5 ἀρθρῶν ἐν τῷ «Ἐλευθέρῳ Βήματι» τῆς 25—30 Νοεμβρ 1928 καὶ Δ. Πετραζάκου Δημοσιογραφία καὶ Δημοσιογράφοι, Ἀθ. 1921.

Καὶ λέγει ὁ ποιητὴς Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ἐν τῷ εἰς Ἰδρυσιν τοῦ Γυμνασίου τῆς Πατρίδος αὐτοῦ Λευκάδος λόγῳ: «Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους ἄγρυπνοι, ἀκάματοι ἔσκαπτον ἐν κρηπίῳ διὰ τοῦ αἰχμηροῦ καλάμου τῶν, μυστικὴν ὑπόνομον, ἥτις ἔπρεπε μίαν ἡμέραν νὰ ἀνατινάξῃ τὸν πολυχρόνιον ὄγκον τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἐνῶ τὸ πῦρ καὶ ὁ σίδηρος τῶν κλεφτῶν, ἀρματολῶν διετήρουν ἀκμαῖον τὸ πολεμικὸν πνεῦμα τῆς φυλῆς, ὑπὸ τὰς ἀμυδρὰς ἀκτῖνας νυκτερινῆς λυχνίας ὁ πτωχὸς διδάσκαλος ἐνεστάλαξεν εἰς τὴν καρδίαν τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας τὰ ζωογόνα ρεῖθρα τῆς ἀρχαίας μαθήσεως... Τοιοῦτοτρόπως οἱ ἀφανεῖς μὲν ἀλλ' ἀείμνηστοι διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων παρεσκευάσαν τὴν ἡμέραν τῆς ἐθνικῆς ἐγέρσεως ὅσον καὶ οἱ λεαντόκαρδοι μαθηταὶ τῶν ἑλληνικῶν ὁρέων (Ὀλύμπου, καὶ Ἀργάφων)».

Οἱ Ζωσιμάδαοι οἱ ἐκδόντες διὰ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ τῷ 1801 ἐν Βιέννῃ τὴν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως «*Φιλόθεον ἀδόλοσιαν*» (ἐν ἀρχῇ τοῦ Β' τόμου) λέγουσι περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς παιδείας τὰ ἐξῆς: «ὄλαι αἱ φιλόκαλοι ψυχαὶ κηρύττουσι τρανώς, ὅτι διὰ τὸν Εὐγένιον (Βούλγαριν) δὲν εἶναι πλέον ἢ πατεῖς ἐκεῖνο, ὅπου ἦτο τόσον δυστυχῶς πρὸ ἐξήκοντα χρόνων. Βλέπει τις τῶρα εἰς κάθε κωμόπολιν σχολεῖα καταγινόμενα θεαρέτως εἰς καλλιέργειαν τῆς νεολαίας τῶν ὁποίων προΐστανται ἄνδρες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ τῶν τοῦ Εὐγενίου πηγῶν τὰ ὑγιέστερα τοῦ λόγου νάματα ἀρυσάμενοι ἢ πρὸς τὸ αὐτοῦ παράδειγμα μορφωθέντες».

«Περίεργον θέαμα, λέγει ὁ Θ. Ν. Φιλαδελφεὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηνῶν, παρέχει εἰς τὸν παρατηρητὴν ἢ ἐν Ἑλλάδι πρὸς τὴν παιδείαν ἀκάθεκτος ὁρμή. Πάντες ὡς ἀπὸ ληθάργου ἐγερθέντες, ἡμιλλῶντο περὶ τὴν μάθησιν. Ἀπὸ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κοραῖ ἢ περὶ τὰ γράμματα σπουδὴ ἐφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνα. Σχολεῖα ἐπὶ σχολείων ἰδρύνοντο, βιβλία πανταχοῦ ἐξετυπῶντο, περιοδικὰ συγγράμματα ἐξεδίδοντο μετὰ ζήλου πανταχοῦ ὑποστηριζόμενα. Ἡ Ἑλλὰς ὁμοίωζε μέγα χαλκεῖον διανοητικόν, ἐν ᾧ ἐχαλκεύοντο τὰ ὄπλα δι' ὃν ἐθραυσε κατόπιν τὰς ἀλύσεις τῆς δουλείας. Τὸ σεβαστὸν ἐκεῖνο καὶ περιεκλεῖς γερόντιον, Ἀδαμάντιος ὁ Κοραῖς, εἶναι ἀνατιροῦντος ὁ πρωταθλητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγεραίας διότι οὗτος ὡς ἄλλως Πέτρος, Ἐρημίτης διήγειρεπανσθε-

νῆ σταυροφορίαν κατὰ τῆς ἀμαθείας, αὐτὸς ὀλόκληρον τὸν βίον κατηνάλευσε συμβουλευόν, συγγράφων, φωτίζων τὸ Ἑλληνικὸν γένος καὶ προσπαθὼν νὰ διαλύσῃ τὴν ἀγλὴν τῆς ἀμαθείας καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ ἔρωτα πρὸς τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐπὶ τοῦ Βωμοῦ τῆς ὁποίας ἠκονίσθησαν τὰ ἔξω τοῦ 1821».

Ὡστε ἡ Ἑλλάς δὲν ἐδημιουργήθη μόνον διὰ τῶν ἐπαναστατῶν τῶν ὁρέων καὶ τῶν ναυτικῶν τῶν νήσων ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἀστῶν τῶν πόλεων, διὰ τῶν ἀπανταχοῦ, κατὰ τὰς ἀρχὰς ἰδίως τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, συστάντων σχολείων, μεγάλων καὶ μικρῶν, ἀπερ' ἐγένοντο κέντρα ἀναπτύξεως τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐκ τούτων προελεύουσας φιλοπατρίας, παραγωγούσης πραγματικὴν ἀναγέννησιν, μεθ' ἣν ἐπῆλθεν ἡ ἐκρηξίς τῆς ἐπαναστάσεως, τὸ πρῶτον ἐν Βλαχία καὶ Μολδαβίᾳ, ὅπου ἔθαλλον ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, χιλιάδες δὲ διδασκάλων διέσπειρον ἀνὰ τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου, ὡς προσεῖπεν ὁ πρωτοεργὸς τῆς ἐλευθερίας Ρήγας, τὴν ἰδέαν ὑπὲρ ἧς ἐκάλει πάντας τοὺς ὁμόρους λαοὺς εἰς συνεργασίαν. Τὴν δύναμιν τὴν ἠθικὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀνὰ τὴν χερσόνησον ἐξύμνησεν ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου **N. Γιόργας** ἐν τῷ βιβλίῳ; «*Romani si Greci*» ὅπερ ἐξέδοτο τῷ 1921 ἐν Βουκουρεστίῳ ἐπὶ τοῖς γάμοις Καρόλου καὶ τῆς ἑλληνίδος Βασιλόπαιδος Ἑλένης καὶ ὁ Σέρβος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βελιγραδίου **Γιόβαν Τοβρίζιτς** ἐν τῷ συγγράμματι: «*La peninsule Balkanique, geographie humaine 1918*», ἀναγράφοντες ὅ,τι πρὸ αἰῶνων διεκήρυξεν ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ πανηγυρικῷ: *καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκεν (ἢ πόλις Ἀθήναι) μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν τεκμήριον εἶναι καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετασχόντας*».

Καὶ προστίθησιν ὁ ὄντως διδάσκαλος τοῦ Γένους ἀοίδιμος Κωνσταντῖνος Ζηοῦ ἐν τῷ ἔργῳ: «*Διδάσκαλοι τοῦ Γένους*» (Ἀθ. 1915 σ. 11): «Ἄν δὲ εἰς τὴν παιδείαν ἔστρεψαν τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡς εἰς σὰνίδα ἐλπίδος κατὰ τὸ πολιτικὸν Ναυάγιον τοῦ ἔθνους, πρὸς τοῦτο διδασκάλους παρεσκεύασαν πρῶτον μὲ πᾶσαν κεκοσμημένους ἀρετῇ, χρηστούς, φιλοτίμους, εὐσεβεῖς, φιλοπάτριδας, τῆς πενίας καταφρονητὰς καὶ τῶν ἀπὸ τῶν τυράννων κινδύνων, παράδειγμα γιγνομένους διὰ τοῦ ἰδίου βίου πρὸς τοὺς μαθητεύοντας παρ' αὐτοῖς διότι σαφῶς εἶπον

καὶ οἱ παλαιοὶ (Αἰλιανοῦ, Περὶ Ἱστοριῶν Δ' 16): «ἐὰν ἔχη τις ἔστραμμένην τὴν προσοχὴν εἰς τὸν Καλλιᾶν, φιλοπότην θὰ καταστήσῃ αὐτὸν ὁ Καλλίας, ἂν εἰς τὸν Ἴσμηνίαν, θὰ καταστῇ ἀθλητῆς ἀυθάδης, ἐὰν εἰς τὸν Ἀλκιβιάδην μάγειρος, ἐὰν εἰς τὸν Κρωβύλον δεινὸς [περὶ τὴν ἠθορικὴν, ἐὰν εἰς τὸν Δημοσθένην] στρατηγός, ἐὰν εἰς τὸν Ἐπαμεινώνδαν· ἐὰν εἰς τὸν Ἀγησίλαον μεγαλόφρων· χρηστὸς ἐὰν εἰς τὸν Φωκίωνα· δίκαιος ἐὰν εἰς τὸν Ἀριστείδην· ἐὰν εἰς τὸν Σωκράτην θὰ καταστῇ σοφός».

Ἄλλ' εἰς τὴν αὔξησιν καὶ πρόοδον τῶν σχολείων τούτων ἐμφανίζονται καὶ προστάται τῶν γραμμάτων πλείστοι ὄσοι. Παράδειγμα τοιούτων προστατῶν τῆς παιδείας πρόκεινται οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, οἱ διερμηνεῖς τοῦ στόλου καὶ οἱ μεγάλοι διερμηνεῖς, οἵτινες, ὡς ἀνώτατοι τοῦ Τουρκικοῦ κράτους λειτουργοὶ, πλουτοῦντες δὲν περιορίζοντο εἰς τὸ νὰ συσσωρεύωσι χρήματα δι' ἑαυτοὺς ἀλλὰ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ἰδρῶσιν ἢ νὰ κατοχυρῶσι διὰ χρυσοβούλλων καὶ ἐπισήμων ἐγγράφων φιλανθρωπικὰ καθιδρύματα πτωχῶν κοινοτήτων: οἷον σχολείων καὶ ναῶν καὶ νοσοκομείων ὑπὸ τὰς εὐλογίας τῆς μητρὸς Μ. Ἐκκλησίας, ἐκδιδούσης πρὸς τοῦτο τὰ σχετικὰ σιγίλλια, ὧν πληθῆρα σώζεται δημοσιευμένη καὶ ἀνέκδοτος ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις. Παράλληλως δέ, ἀπὸ τῆς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἀκμῆς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, πολλοὶ μεγαλέμποροι ἐν ταῖς κοινότησι τῆς Ἑσπερίας πλουτοῦντες, συνίστων ναῶν καὶ σχολείων, μετακαλοῦντες ἱερεῖς λογίους, οὓς καὶ διδασκάλους τῶν τέκνων τῶν ἐχρησιμοποιοῦν, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τῇ κατὰ μέρος ἀναγραφῇ τῶν σχολείων καὶ πτωχούς, ἀλλ' εὐφρεῖς νέους, ἰδίως ἀναλώμασιν ἐξετάδευον ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Εὐρώπης 1).

Καὶ μάλιστα ἡ ἐν Ἀθήναις τῷ 1813 συστάσα «*Ἐταιρεία τῶν Φιλομούσων*» καὶ τὸ ἐν Βουκουρεστίῳ «*Ἑλληνικὸν Δύκειον*» καὶ ὁ

1) Ὁ Κ. Κούμας ἐν τόμῳ ΙΒ' τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων λέγει: «Ἀπὸ 1700 ἐτῶν ἐν ἔξῃ οἱ Ἕλληνες ἐκ τοῦ ὑστερήματός των καταδεδεμένους ἀδρῶς μεγάλης χρημάτων ποσότητος πρὸς σύστασιν σχολείων καὶ πρὸς ὅσα ἀπητοῦντο εἰς στερέωσιν τῆς ἐθνικότητος καὶ τῆς πίστεώς των, ὧν εἶχοντο ἄπειρα». Περὶ. I. Κ. Δρακιώτη, λαμπρὰ προλεγόμενα [περὶ παιδείας ἐν Ῥώμῃ τοῦ Ὀλύμπου] Ἀθ. 1870 σ. α'—ζ' καὶ Ἔσπερ. I. Δράκου Μείζων στολισμὸς, Ἀθ. 1890 σ. 3 ἑξῆς.

Ἕλληνας φιλέλλην λόγους *Philosoph* πλείστους εἶχον ἐξαποστείλῃ νέους πρὸς σπουδὴν εἰς Γερμανίαν ἰδίως καὶ εἰς Ἀγγλίαν, κατόπιν ἐκλογῆς σοβαρᾶς μεταξὺ ἐπαιδευτῶν καὶ χρηστούθων, οἱ ὅποιοι ἀποπερατοῦντες τὰς ἑαυτῶν σπουδὰς ἔμελλον νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ὡς διδάσκαλοι καὶ ποδηγῆται τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διὰ τὴν μελετωμένην ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς δουλείας τῶν Τούρκων, ὡς καταδεικνύται ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ ὑποτρόφου Ἰωάννου Παπαδοπούλου μεταφράσεως τῆς «Ἰφιγενείας ἐν Ταύροις», τοῦ Gōthe (Ἰένη 1818 εἰς 32α σ. 147 1).

Δυστυχῶς τότε εὐρίσκετο εἰς τὸ μεσουράνημα τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ τὰ σχολεῖα ἐκινδύνευον διὰ τοῦτο ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐν τῷ προτρεπτικῷ πρὸς τοὺς Ἕλληνας περὶ τῆς γλώσσης (Βουκουρέστιον 1819 1 Σεπτεμβρίου) λέγει, «ὅτι τὰ σχολεῖα Βυζαντίου, Σμύρνης καὶ Βουκουρεστίου ἐξ αἰτίας τῆς γλώσσης ἀνετράπησαν» καὶ παρακαλεῖ τοὺς λόγιους τοὺς περὶ τοῦ συγκυκῶντος τότε τὴν Ἑλλάδα γλωσσικοῦ ζητήματος νὰ παύσωνται πλέον συζητοῦντες περὶ αὐτοῦ (Κ. Ν. Σάθα, παράρτημα τῆς Νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, Ἀθ. 1870 σ. 307). Ὡς γνωστὸν τὸ παράρτημα παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης περιέχει ἐπιστολὰς ἀπὸ Φιλέλου μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἐκδόσεώς του.

Ὁ δὲ Δημήτριος Βυζάντιος συγγράφας τῷ 1827 τὴν πρώτην νεοελληνικὴν κωμῆδιαν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἐν Ναυπλίῳ, ἐκδοθεῖσαν τῷ 1836 τὸ α' (διότι ἔπειτα ἐγένοντο πολλαὶ ἐκδόσεις) ἕνα καὶ μόνον προέθετο σκοπὸν, μίαν κεντρικὴν ἰδέαν εἶχεν ἐν τῷ τὴν ἰδρυσιν σχολείων πρὸς διδασκαλίαν ἐνιαίου γλωσσικοῦ ἰδιώματος ἀντὶ τῶν ἐν αὐτοῖς διακωμωδουμένων διαλεκτικῶν ἰδιωμάτων τῶν ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας ἀναπτυχθέντων ἐν τῷ Γένει τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ

1) C. Iken, Lenkothea Γ' 91 ἐξ. Τ. Χ. Κανδηλώρου Φιλικῆ ἑταιρεία σ' 87 ἐξ. Ταύτην διηύθυναν κυρίως τρεῖς πρόσωπα ὁ Καποδίστριας, ὁ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος καὶ ἡ Ρωξάνδρα Α. Στούρτζα (ἡ εἶτα Κυρία Σόλιγγ) ἢ τοὺς ἐν Γερμανίᾳ σπουδάζοντας Ἕλληνας ὑποτρόφους παρακολουθοῦσα καὶ χρηματοδοτοῦσα. Περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν οὐκ ὀλίγων ὑποτρόφων ἰδέτω ὁ ἀναγνώστης τὴν πολλοῦ λόγου ἀξίαν μελέτην τοῦ καθηγητοῦ Σωκράτους Κουγέα περὶ τῆς πρώτης νεοελληνικῆς μεταφράσεως τῆς Ἰφιγενείας τοῦ Gōthe ἐν «Ἑλληνικοῖς», Ἀθ. 1933 τόμ. Ε' σ. 361—426. Πρβλ. σ. 76 τοῦ παρόντος.

ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ διὰ τῆς ἀναπτυχθείσης δημοσίας ἐκπαιδεύσεως γενομένης διὰ τῆς καθαρουσύνης διὰ τοῦτο βλέπομεν ὅτι ὁ Κ. Κούμας ἐν τῇ δαπάνῃ Π. Νικολαΐδου Σμυρναίου ἐν Βιέννῃ τῷ 1829 ἐκδοθεῖση «συνόψει τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας» πρὸς χρῆσιν τοῦ φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου γράφει: «Τὰ σχολεῖά μας ἤρχισαν σὺν Θεῷ νὰ μεταρρυθμίζωνται καὶ οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς διδάσκονται εἰς αὐτὰ μὲ μέθοδον καλιτέραν παρὰ πρότερον».

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐπῆλθεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦ δεινοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος πᾶσα τοῦ γένους ἡ προσοχὴ ἐστράφη, κατὰ λόγον φυσικόν, εἰς τὰ τοῦ πολέμου καὶ τὴν διὰ τῶν ἄλλων ἐπίτευξιν τῆς ἐλευθερίας. Ἐνώπιον τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ μεγάλου κινδύνου, ὅστις καὶ αὐτὸν τὸν κληρὸν ἐξώπλισε κατὰ τοῦ τῆς πίστεως ἐχθροῦ, τοῦ ἀποσπῶντος ἀπὸ τῶν ἱερῶν θυσιαστηρίων καὶ ἀκρίτους κατατομοῦντος ἢ ἀπαγχονίζοντος ἀρχιερεῖς καὶ γέροντας πατριάρχας, δὲν ἐδύναντο νὰ μείνωσιν ἀπαθείς οὔτε οἱ διδάσκαλοι, οὔτε οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων ἄλλα καὶ οὗτοι ἔσπευσαν, ὅσοι ἦσαν ἐν ἡλικίᾳ, ν' ἀποθέσωσι τὰ βιβλία καὶ τὸν κάλαμον καὶ νὰ λάβωσιν, εἰς τὰς χεῖρας τὰ ὄπλα. Ὁ ἀλαλαγμὸς τῶν μαχῶν καὶ ὁ κρότος τῶν πυροβόλων κατέπνιξαν πανταχοῦ τὴν μελιχίαν φωνὴν τῶν Μουσῶν. Πάντα σχεδὸν τὰ σχολεῖα ἔμειναν ἔρημα ὅτι ἱερολοχίται ἐπιπτον ἐν Δραγατζανίῳ ἔπειτα δὲ κατεκάησαν τὰ πλεῖστα μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς βιβλιοθηκῶν πανταχοῦ ὅπου κατὰ τὴν ἑνεατῆ ἐπανάστασιν τὰ στίφη τῶν πολεμίων ἰδίως τῶν Ἀράβων τοῦ Ἰβραήμ ἀπὸ τοῦ 1824 ἐξῆς ὅσα ἐδυνήθησαν νὰ προβῶσιν ἐρημοῦντα τὴν χώραν. Μόλις τρεῖς ἢ τέσσαρα σχολεῖα εἰς ἀσφαλεστέρους τινὰς τῆς Πελοποννήσου τόπους διατηρηθέντα καὶ διπλάσια ἐπὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐπὶ τῆς, Ὑδρας, Τήνου, Ἀνδρου, τῆς Νάξου, τῆς Σίφνου, τῆς Σκοπέλου, ἐξηκολούθησαν τὴν διδασκαλίαν. Ἄλλ' ἂν ὁ πόλεμος κατέλυσε ἐν Ἑλλάδι τὰ σχολεῖα καὶ ἔφθειρε τὰς μικρὰς ἐν αὐτοῖς βιβλιοθήκας δὲν ἐξέλιπεν ὅμως οὐδὲ τότε πᾶσα διδασκαλία ἢ δὲ Πελοποννησιακῆ Γερουσία τῷ 1822 ἐξέδοτο προκήρυξιν πρὸς τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνας νὰ στέλλωσι τὰ παιδιά των εἰς τὸν διδάσκαλον, ὅπου τὰ ἐξολοθρευτικὰ τῶν πολεμίων πλήθη δὲν ἐπέβαλλον ἢ ὄθιν ἀπεχώρουν μετὰ τὴν τελεσθεῖσαν ἐρήμωσιν, ὅπου ἐδύναντο νὰ συνέλθωσιν ὀλίγοι φυγάδες παῖδες, καὶ νὰ εὐρωσιν φυγάδα τινὰ διδάσκαλον ἐκ τῶν πολλῶν ἐκ Μ. Ἀσίας εἰσρε-

σάντων μετ' ἡν καταστροφὴν τῶν Κυθωνίων, τῶν στραγῶν τῆς Σμύνης, τῶν Ψαρῶν τῆς Νέας Ἐφέσου, τῆς Χίου, τῆς Κάσου εἰς τὰ ἔρειπια τῶν πυρποληθεισῶν πόλεων, κωμῶν καὶ σχολείων, εἰς τὰ ὄρη εἰς τὰ σπήλαια, ὑπὸ τὰ δένδρα ἐκεῖ αὐτοσχεδιάζοντο καὶ σχολεῖον καὶ διδασκαλία. Τοιαῦτα σχολεῖα αὐτοσχεδία καὶ περιπλανῆ δὲν ἦσαν ὀλίγα ἐν τῇ ἀγωνιζομένῃ Ἑλλάδι. Οἱ δὲ τὴν Ἑλλάδα περιηγούμενοι ξένοι ἀναφέρουσιν ὅτι ὀλίγα οἱ δὲ δυστυχεῖς παῖδες, οἱ ἀρκούμενοι τότε πρὸς κατάπausιν τῆς πείνης εἰς ξηρὸν ἄρτον εἰς βολβούς καὶ λάχανα καὶ ἀγρίους καρπούς δὲν ἐδεικνύοντο δυσκολώτεροι πρὸς τὴν αὐτοσχεδίων ἐκείνην τροφήν, τὴν προσφερομένην παρὰ τοῦ διδασκάλου εἰς ἀνάπαυσιν τῆς πνευματικῆς αὐτῶν πείνης.

Καὶ ἄλλως δὲ ἐτρέφετο κατὰ τὸν ἀγῶνα καὶ ἐκρατύνετο ἡ πνευματικὴ τοῦ Γένους ζωὴ. Τὸ ὑπὸ τῆς πρώτης ἐθνικῆς συνελύσεως (ἐν Ἐπιδαύρῳ 20—28 Δεκεμβρίου 1822) εἰσαχθὲν εἰς τὴν Ἑλλάδα πολίτευμα 1) ἡ νέα νομοθεσία, αἱ συχναὶ ἐν τῇ Βουλῇ συζητήσεις, τὰ καθ' ἡμέραν ὑπὸ τῶν ἀρχῶν ἐκιδιδόμενα διατάγματα, ἡ ἐφημεριδογραφία 2) πάντα ταῦτα ἦσαν ἀξιόλογα μέσα διδασκαλίας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ, διορθώσεως δὲ καὶ πλουτισμοῦ τῆς γλώσσης αὐτοῦ. Δι' αὐτῶν καὶ διὰ τῆς νέας πολιτικῆς του ζωῆς καὶ πείρας ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἐδιδάχθη τότε πολλὰ, ἄγνωστα πρότερον καὶ εἰς τοὺς λογίους. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μάλιστα οἱ ῥήτορες καὶ οἱ ἱστορικοί, κατέστησαν, ὡς ἐκ τῆς νέας μεταβολῆς τῶν πραγμάτων, καταληπτότεροι. Πολλὰ νεκρὰ πρότερον ἔννοια ἐφάνησαν ὅτι ἔλαβον ζαῆν, ὅτι ἐνεδύθησαν σάρκα. Καὶ ἄλλο δὲ τι συνετέλεσεν ὁμοίως εἰς τὴν πνευματικὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους πρόοδον. Ὁ πανταχοῦ τῆς Τουρκίας ἐγερεθεὶς διωγμὸς κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ κατ' αὐτῶν τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἀόπλων καὶ φιλησύχων, καὶ ὁ καθημερινὸς τῆς ζωῆς τῶν κίνδυνος ἠνάγκασε πλείστους φεύγοντας τὴν αἰμοχαρῆ ἀγριότητα τῶν Τούρκων νὰ καταφύγωσιν εἰς διαφόρους τῆς Ἑσπερίας χώρας.

Ἐκεῖ δὲ πολλὰ τέκνα τῶν φυγάδων ἄλλα εἰς ἄλλην ἐπεδόθησαν ἐπιστήμην ὁυθιμίζοντα τὴν σπουδὴν τῶν πρὸς τὰς νέας περιστάσεις

1) Ἴδὲ σημειώσεις εἰς τὸ σημερινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Α. Κοραῆ ἐκδ. Θ. Βολίδου Ἄθ. 1933.

2) Περὶ αὐτῆς ἐργασιᾶς ἰδίαν μονογραφίαν ἐν τῇ «Νέα Ἑλλάδι» τοῦ Βερολίνου κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1899 Ἄρθρ. 4.

τοῦ Γένους καὶ παρασκευαζόμενα εἰς ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος ἢς προσεδόκων μετὰ πεποιθήσεως προσεχῆ τὴν ἐλευθερίαν. Καὶ τῷ ὄντι πολλοὶ τούτων, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν σπουδῶν τῶν, ἐπανεελθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐφάνησαν χρησιμώτατοι.

Ἄλλὰ τὴν πνευματικὴν ζημίαν, τὴν προελθοῦσαν ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν καταστροφῆς τῶν ὑπαρχόντων σχολείων, ἀνεπλήρωσεν ἱκανῶς καὶ ὠφέλεια, ἔτι προσέβηκεν ἡ ἐν Κερκύρα Ἰδρυθεῖσα «Ἴόνιος Ἀκαδημία» κατὰ τὴν 17ην Μαΐου 1824 ἐγκαινιασθεῖσα, καὶ ἡ ταύτην παρακολουθήσασα Ἰδρυσις προκαταρκτικῶν δευτερευόντων Λυκείων καὶ γυμνασίων ἐν Ἐπτανήσῳ, χάρις εἰς τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Ἀγγλοφιλέλληρος λόρδου Γκίλφορδ, ὅστις πλείστους νέους εἶχεν ἐξαποστείλει εἰς Γερμανίαν, καὶ Ἀγγλίαν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω. Ὁ Κ. Κούμας, διδάσκαλος καὶ αὐτὸς χρηματίσας καὶ ἐξ αὐτοψίας τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων καὶ τῶν διδασκάλων γνούς, καὶ ἄλλοι τινές, ἐν τῇ *ἱστορίᾳ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων* (τόμ. IB' σ. 554—600) λέγει ὅτι τὸ σχολεῖον δὲν ἐπροστατεύετο ἐπαρκῶς τοῦθ' ὅπερ καὶ ὁ Μιχ. Περιοδικῆς ἐπαναλαμβάνει ἐν τῇ Προδοικῆσει Ἐρμήλου, ὃν ἐζήτησαν νὰ κατακαύσωσιν οἱ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις μετὰ παντὸς ἄλλου ἐξ Εὐρώπης ἐρχομένου βιβλίου 1).

Πολλάκις οἱ διδάσκαλοι ἐζέροντο καὶ ἀναφέρει τὸν Στέφανον Κομμηνιᾶν τὸν Θεσσαλὸν καὶ τὸν Νεόφυτον Δούκαν τὸν Ἡπειρώτην ἐν Βλαχίᾳ ὁραδισθέντας, 2) ἄλλα καὶ τῶν διδασκάλων πολλοὶ δὲν

1) Ὁ πολὺς Στέφανος Κανέλλος ἐν ταῖς πρὸς τὸν Carl Iken ἐπιστολαῖς *Leucothea, Eine sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Statswesen, Literatur und Diechtkunst der neueren Griechen*, Leipzig 1825) γράφων τῇ 4 Φεβρουαρίου 1822 ἀναφέρει πῶς ὁ Κρῆς ἱερεὺς Παρίων, ἄλλος λογιώτατος καὶ μητροπολίτης Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας προχειρισθεὶς, ἐπρότεινε καὶ ἔπεισε τὸν Γρηγόριον Ε' νὰ παραδώσωσιν εἰς τὰς φλόγας ἐντὸς τῆς αἰλῆς τῶν Πατριαρχείων ἐν βιβλίον τυπωθὲν εἰς Παρισίους ἐν ᾧ κατεκρίνετο ἡ πολλῶν ἀρχιεπισκόπων ἀδιαφορία περὶ τῆς παιδείας τοῦ Γένους καὶ δὲν εὐχαριστήθησαν, λέγει ὁ Κανέλλος, «ἔως ἐδῶ ἀλλ' εἶχον σκοπὸν νὰ συστήσωσιν ἐν εἶδος φρικτῆς Censur καὶ Inquisition ἐναντίον ὄλων τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων βιβλίων». Ἴδὲ προχείρως παρὰ Ἄνδρ. Δημητρακοπούλῳ: Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεοελλ. Φιλολ. τοῦ Κ. Σάβα. Τεργέστη 1872 σ. 51.

2) Φαίνεται ἐξ ὧσων ἔχω ἀναγνώσῃ ἐν τοῖς γενικοῖς ἀρχείοις τοῦ Κράτους ὅτι ὑπαίτιος τῶν σκηνῶν ἐγένετο ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ εἶτα

ίσταντο εἰς τὸ ὕψος τῶν καὶ ὁ Κραῆς ὁμιλῶν περὶ τοῦ σχολείου Σμύρνης, ἐνὸς τῶν καλλιτέρων τῷ 1760 λέγει: «ὁ διδάσκαλος καὶ τὸ σχολεῖον ὁμοίωζαν ὅλους τοὺς ἄλλους διδασκάλους καὶ τὰ σχολεῖα τῆς τότε Ἑλλάδος, ἦγον ἐδιδόν διδασκαλίαν πολλὰ πτωχὴν, συν-οδευομένην μὲ ραβδισμόν πλουσιοπάροχον» καὶ ἐν ταῖς πρὸς τὸν πρωτοψάλτην Σμύρνης ἐπιστολαῖς ἀναφέρει πόσους ραβδισμοὺς ἔφαγε καὶ αὐτός 1).

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι γραφειῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα (Ἄγινα 1835) μανθάνομεν πλεῖστον ὅσα περὶ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ βίου τῶν διδασκάλων. Οὕτω (ἐπιστολὴ 89) πληροφοροῦμεθα ὅτι τὸν Στέφανον Κομμητῶν ἔκλεψαν κακοῦργοι καὶ ὁ Δούκας συμβουλεύει αὐτὸν νὰ μὴ λυκάται ἀλλὰ ν' ἀπέλθῃ εἰς Ἑλλάδα. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς 91 καὶ 92 περιγράφει τὴν ἀχαριστίαν τῶν μαθητῶν, ἐν τῇ 113 μικροῦ δεῖν ὅτι ἐφόνηον αὐτόν. Ἐν τῇ 118 ἐπαινεῖ τοὺς ἐκ Σιλίμνου (Σιλιμνίται) μαθητὰς Παναγιώτην καὶ Νικόλαον, οἵτινες εὐγνωμονοῦντες ἐξ ὅλων τῶν μαθητῶν του περιπεσοῦνται αὐτόν, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀμφοτέρω ἀπέθανον. Ἐν ἐπιστολῇ 156 περιγράφει μαθητὴν του ἐξώλη καὶ προώλη Μαργαρίτην καλούμενον, ἐν τῇ 158 γράφει τῷ Εἰρηναίῳ Θηροσίῳ περὶ τῶν παρ' αὐτῷ σπουδαζόντων Ἑλλήνων.

Ἀνωτέρω ὁμιλοῦντες περὶ τῆς διδακτικῆς μεθόδου, τῶν ἀμοιβῶν καὶ τιμωριῶν τῶν μαθητῶν εἴπομεν ὅτι ἐν τέλει θὰ ἐπισυνάψωμεν καὶ τὰ ἴσματα τὰ ἀδόμητα κατὰ τὴν ἀποφοίτησίν τινος αὐτῶν ἢ κατὰ τὴν ἀλλαγὴν ἀναγνωστικοῦ καὶ τὰς ἐπιβαλλομένας τιμωρίας.

Καὶ α) ἀμοιβῆς ἧς συμμετεῖχον ὅλοι οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ πατρὸς τοῦ μαθητοῦ καὶ ἐν γένει ὅλον τὸ χωρίον:

«Σήμερον ἐξεσχόλησεν ὁ μαθητὴς τῶν ἄλλων 2)

πρωτοψυργός ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ Βενιαμὴν Λέσβιος, ἡ δὲ κατὰ τοῦ διδασκάλου Βενιαμὴν γενομένη ἀπόφασις ἐν ἔτει 1818 Ὀκτωβρίου μεσοῦντος παρὰ τοῦ ἀρχοντος Πάνου Βραγκοβάνου διὰ νὰ ἐξέλθῃ τῶν τῆς Βλαχίας συνόρων, ὡς ἐξ αἰτίας του ἐδάρθη ὁ διδάσκαλος Νεόφυτος Δούκας ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τοῦ σχολείου. (Ἴδε καὶ Κ. Αἰτσια, κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἀκαδημίας σ. 17 κώδ. 6 φύλλ. 116).

1) Ἐκδ. I. N. Σιδέρη κατ' ἐκλογὴν.

2) Τοῦτο ἐψάλλετο ἐν Λίνδῳ τῆς Ῥόδου ποιητῆς δ' αὐτοῦ φαίνεται ὅτι

καὶ τὸ σχολεῖον χαίρεται μετὰ φωνῶν μεγάλων Ἄποστολον, Ὀκτώηχον ὁμοῦ καὶ τὸ Φαλιῆρι, οἱ μαθητὲς ὅλοι χαίρονται, κάνουνσι πανηγύρι. Σήμερον ὅλοι χαίρονται εἰς τὴν ξεσχόλησίν του διὰ τὴν ἐπιμέλειαν, πολὺ τὴν ἰδικήν του. Σήμερον παίρνει ἐπαινον καὶ ὅλα τὰ παιδιά χαίρονται καὶ φωνάζουσι μὲ κρότους καὶ παιχνίδια. Χαρὰ μεγάλη γίνεται εἰς ἓνα μαθητᾶκι σὺν μίθῃ πειδὸν τὰ γράμματα ἃς εἶναι καὶ μικράκι. Σήμερον, ὦ μικρὰ παιδιὰ, ψάλλετε τραγουδεῖτε καὶ αὐτοὺς ὅπου ξεσχόλησαν ὅλοι σας ἐπαινεῖτε. Σήμερον, ὦ μαθηταί, παλλὰ εὐχαριστῶ σας, χρόνους πολλοὺς νὰ ζήσετε ἑσεῖς καὶ οἱ γονεῖς σας, ὦ χαρὰ μεγάλη ποῦναι μαθητῆς σὺν ξεσχόλησιν καὶ τὸ γράψιμο θὰ πιάσῃ καὶ τὴ πέννα θ' ἀρχινήσῃ καὶ τὸ γράψιμο θὰ ἔρῃσι τοὺς λογαριασμοὺς ν' ἀρχίσῃ. Πρέπει τὸν διὰ νὰ βαλθῇ στὴ κεφαλὴ κορῶνα ὁποῦ ἐστάθη ἄξιος ὡς ἄν χρυσῆ κολῶνα. Τῶν μαθητῶν ἡ κεφαλὴ ἐστάθηκεν ὁ πρῶτος γιὰ τοῦτο ἐτιμήθηκε τώρα τοιοῦτρόπως. Παράδειγμα τῶν μαθητῶν ἔγινεν ἡ τιμὴ του τὸν πόθον ὁποῦ ἔδειξε μὲ τὴν ὑπομονὴν του. Λοιπόν, ὅλοι οἱ συμμαθηταὶ εἶπατε ἄξιος, ἄξιος, κτυπάτε τὰ χεράκια σας λέγετε πάλιν ἄξιος. Μὲ γλῶσσαν ἐπαινεῖτέ τον, κραῖατε πάλιν ἄξιος. Ὅλοι του οἱ συμμαθηταὶ λέγετε ἄξιος, ἄξιος. μὲ μιὰ χαροποιᾶν φωνὴν φωνάζατε τὸ ἄξιος Ὅποιος γὰρ τὴν προκοπὴν, τοιαῦτα ἀξιοῦται ἀπάνω στὸ κεφάλι του στέφανα νὰ καρποῦται καὶ ἄπ' ὅλους τοὺς συμμαθητὰς πρέπει νὰ ἐπαινῆται Γι' αὐτοὺς ὁποῦ ξεσχόλησαν τὰ χέρια σας κροτεῖτε σήμερον ἔγινε χαρὰ, φάγετε ὅλοι πιῆτε,

εἶναι ὁ πρωτοσύγγελος Ῥόδου Σαμουὴλ ὁ Λίνδιος, ὅστις λέγει περὶ ἑαυτοῦ:

Λίνδιός εἰμι γέννημά τε καὶ θρέμμα
Παύλου δὲ υἱός, ἡ μήτηρ μου Ἀφέντρα.

κεράσθητε κ' εὐφρανθήτε γὰρ αὐτὸν ὅπου κρατεῖτε.

Εἶπατε καὶ στὸν Δάσκαλον: Διδάσκαλε, νὰ ζήσης καὶ ὄλοι σας μὲ μιὰ φωνή φωνάζετε καὶ πῆτε.

Διδάσκαλε, Διδάσκαλε, πάλιν νὰ ζῆτε, ζῆτε. ἡμεῖς καὶ ὁ Διδάσκαλος κ' ὄλοι οἱ συσχολῶνται.

Κι' ὄλοι σας νὰ φωνάζετε νὰ ζῆ ἡ νεολαία

κι' ὄλοι σας προσκυνήσατε Χριστὸν τὸν Βασιλέα 1).

Δοξάζομεν, φωνάζετε Χριστὸν καὶ Παναγία,

γὰρ νὰ μᾶς δώσουν φῶτισιν εἰς ὅλα τὰ παιδία,

Ὁ Δάσκαλος καὶ ὁ γὼ καὶ σεῖς, ὦ φρόνιμα παιδία,

πέσατε, προσκυνήσατε Χριστὸν καὶ Παναγία».

β) τιμωρίας:

Ἴδου δὲ καὶ τὰ τροπάρια τὰ ψαλλόμενα ὑπὸ τῶν μαθητῶν πρὸς ἔλεγχον καὶ στηλίτευσιν τῶν ἀμελῶν καὶ ἀνοήτων καὶ ἀπροσέκτων τοιοῦτων.

1) Οἶκος τοῦ Ψύφρατᾶ (ἐκκλ. ἤχος)

«Πάντες οἱ μαθηταὶ συνέλθετε ἐνθάδε, ὅπως τοῦ ἀνοήτου καὶ ἀμελοῦς τῆ κεφαλῇ ἐμπτύσητε. Φέρει γὰρ κεφαλὴν φρενῶν γυμνὴν καθόλου καὶ ὄμματα κατ' ἄλλους ἔχει ἐν τῷ μετώπῳ, ὁράσεως δ' ἄμοιρα. Οὗτος, ὦ μαθηταί, ὑβρίσθη καὶ ἠλέγχθη πολλάκις ἀποτόμως ἀλλ' οὐδ' ἠβραυλήθη τὴν γνώμην μετατρέψασθαι. Οὐ σφάλλει τις εἰπεῖν τὸν ἀνόητον τοῦτον προσήκοντα τοῖς ὄνοις τοὺς τρόπους καὶ τὰ ἄλλα καὶ τούτοις ἰσοστάσιον. Οὐδὲν διακρίνει τις τὸν ὄνον μὲ τοῦτον εὐρήσατε τὸν ὄνον πολὺ κρείττονα τούτου ὡς νοημόνως νέμοντα. Οὗτος οὐδὲ φαγεῖν οὐδὲ πιεῖν εἰς δέον οὐδὲ ἀναγινώσκειν οὔτε μαθήματ' ἀπαγγέλλειν δύναται ὁ ἀνόητος.»

2) Ἡ τῶν διδασκάλων προσδοκία τῆς λήψεως τῶν δώρων παρὰ τῶν γονέων, εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς καταβληθείσης ἐπιμελείας προσκάλει τὸ ἐξῆς ἀτοπον: ὁ διδάσκαλος ἐσπευδε δι' Ἡρακλείου ἀλμάτους πρὸς τὸ χρυσοῦν τεμῆριον «τῆς πατρικῆς εὐγνωμοσύνης» (πνδηκτοὺς ψαλμοὺς) δηλαδὴ μετὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ α' καθίσματος τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ ἐπήδων ἀμέσως εἰς τὸ IB' καθίσμα καὶ τελευταῖον ἵνα οὕτω λάβωσι τὸ δῶρον, προσθέτοντες ὅτι τὰ ἐν τῷ μεταξὺ α'—ιβ' καθίσματα δὲν «διαβάζονται» αὐτοὶ εἶναι οἱ λεγόμενοι «πνδηκτοὶ ψαλμοί».

2) Ἔτερα μεγαλυνάρια (κατὰ τὸν ἤχον οὐρανός τοῖς ἀστροῖς).

«Ἀσῦτε συνάχθητε πάντες οἱ μαθηταὶ τοῦ σχολείου ἐπόσοι φιλοπονίαν ἐκτήσασθε θαυμασίαν, ὅπως θαύσηθε τοῦτον τὸν ἀμελῆ καὶ ἀχρεῖον. Καὶ γὰρ οὐκ οἶδεν, οὐκ οἶδε τὸ μάθημα ὁ ἀχρεῖος καὶ μὴ εἰδώς δάκνει τὴν γλῶσσαν τε καὶ τὰ χεῖλη καὶ τὴν αὐτοῦ γένυον στρέφει ὁ βωμολόχος τῷ ὄντι» 1).

Ἐκτὸς τῶν δημοσίων σχολείων, ἐν οἷς ἐδιδάσκοντο οἱ Ἑλληνόπαιδες τὰ γράμματα ὑπῆρχον καὶ ἰδιωτικαὶ διδάσκαλοι παρὰ εὐποροῦσαις οἰκογενεαῖς τῶν μεγαλοπόλεων, οἷον Βυζαντίου, Σιφίνης, Θεσσαλονίκης, Ἀδριανουπόλεως, Βουκουρεστίου, καὶ τῶν ἐν Ἑσπερίᾳ παροικιῶν, διδάσκοντες μᾶλλον θωπευτικῶς τοὺς ἑαυτῶν μαθητὰς καὶ καθιστῶντες αὐτοὺς ἀνυποτάκτους, ὅτε εἰσῆρχοντο εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα, ὡς ἀναφέρει ὁ τε ὁ Κούμας καὶ ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος 2). Κατὰ τῶν πλουσίων τούτων Ἑλλήνων, τῶν διδόντων ἰδιωτικὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὰ τέκνα τῶν κατεξινίστανται οἱ δημόσιοι διδασκαλοὶ καὶ ἔχομεν λόγους ἐκφωνηθέντας κατ' αὐτῶν ἐν ταῖς ἐξετάσεσιν, ὧν πρώτην μνησὶν ἔχομεν τῷ 1810 Ἰουλίου 7 ἐν Βουκουρεστίῳ γενομένην, ὅπως ἀπροόπτως καὶ ἀνευ ταπεικῆς ἀναγραφῆς ἡμέρας περὶ ἐξετάσεων ἐν τοῖς σχολικοῖς κανονισμοῖς. Τρία ἔτη ὅμως μετὰ ταῦτα ἦτοι τῷ 1813 αἱ ἐξετάσεις γενόμεναι τῇ 27 Ἀπριλίου ἐν Βουκουρεστίῳ ἔλαβον πανηγυρικὸν χαρακτήρα, παραστάτος τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ πάντων τῶν λογάδων, ὡς ἀναγινώσκωμεν ἐν χειρογράφῳ παρὰ Σ.Π. Λόμπρω (N. Ἐλ

1) Ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Προυσῷ βιβλιοθήκης. Ἰδὲ Ἰωάννου Τέντε Κατάλογος τῶν Κωδικῶν τῆς ἱερᾶς Μονῆς Προυσοῦ ἐν Νέφ Ἑλληνομνήμωνι τόμ. 10 (1913) σ. 321. Ἴσως εἶναι μεσαιωνικὴ ἀπήχησις ὁμοίας φύσεως στηλιτευτικοῦ τῶν ἀμελῶν μαθητῶν ἔσματος.

2) Ὁ ἐν Βιέννῃ καὶ Βουδαπέστη χρηματίσας διδάσκαλος Δ η μ ῆ τ ρ ι ο ς Π ο λ ὄ ς τ ῆν τῶν γονέων περὶ τὰ τέκνα ἀκηδῖαν βλέπων, ἔγραψεν ὑπὲρ τῶν διδασκάλων ὑπεραμυνόμενος μικρὰν πραγματείαν: «Ἐκδικησις δικαιωτῆ ὅμως καὶ εὐλογοφανεστάτη ἦν τινα εἰς τῶν ταπεινῶν διδασκάλων κατὰ τῆς ἀγνοίας παῖζων ἔγραψε διὰ τὰ ἄπερ παρ' αὐτῆς ἔπαθε καὶ πάσχει κακὰ διὰ καὶ ἀναγνωστέα πρὸς ἀποτροπὴν τῶν παρ' αὐτῆς κακῶν» Λειψία 1791 ἐκ τοῦ τυπογραφείου Βρεϊτκοπφ. Ἐν αὐτῇ λέγει σ. 12—13 πολλὰ ὑπεραμυνόμενος ἑαυτοῦ κατὰ τῶν γονέων, οὔτινες δ,τι καὶ ἀν. πράξουσιν οἱ παῖδες τῶν εἰς τὸν διδάσκαλον ἐπι κριπτοῦσιν (Ἰδὲ σχολή Βιέννης).

Θ' 373) ἄλλ' ἐν Σμύρνῃ ἐγένοντα ἀπλάι. Ἡ ἑναρξίς τῶν μαθημάτων ἐ-
 γίνεται κατὰ Σεπτέμβριον δι' ἐκφωνήσεως λόγου ἐν τε τῇ Πατριαρχι-
 κῇ Ἀκαδημίᾳ, ἐν Ὁδησσῷ καὶ ἐν Σμύρνῃ. Τῷ 1829 αἱ ἐξετάσεις ἐν
 Ἀγίῳ Πέτρῳ τῆς Κωνουρίας ἐγένοντο δις τοῦ ἔτους τὴν Τετάρτην
 τῆς Διακαισιόμενου καὶ τὴν 1ην Ὀκτωβρίου λήγοντος τοῦ τρύγου.
 (Ι. Κοκκῶνη, ἐγχειρίδιον ἢ ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς μεθόδου νέα
 ἐκδ. β' σ. 72 καὶ Καποδιστριαίου σχολικὰ ἔγγραφα τῆς 18 Δεκεμβρίου
 1829).

Λόγους ἐξεφώνουν πρὸ τῆς ἐναρξέως τοῦ σχολικοῦ ἔτους καὶ κατὰ
 τὴν ἀνάληψιν σχολικῆς ὑπηρεσίας οἱ σχολάρχαι, ὡς ὁ Κωνσταντίνος Οί-
 κονόμος ἐν Σμύρνῃ τῇ 4 Σεπτεμβρίου 1811 καὶ 1 Σεπτεμβρίου 1814,
 καὶ 1815 (ἐν Λογ'ῳ Ἐρμῆ τῶν αὐτῶν ἐτῶν καὶ ἐν Σωζομένοις Φιλολο-
 γικοῖς αὐτοῦ), ὁ Κ. Κούμας τῷ 1814 ἐν τῇ πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ, ἐναρ-
 κτήριον ὁ Ἰ. Δαβὶδ Καθηγητῆς τῆς Γαλλικῆς ἐν Χίῳ τῷ 1817, ὁ Γεώρ-
 γιος Γεννάδιος ἐν Ὁδησσῷ τῷ 1817, ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος καὶ ὁ Κων-
 σταντίνος Ψωμάκης ἐν Βουκουρεστίῳ (Μ. Γεδεῶν ἐν Ἐκκλ. Ἀλ. τόμ.
 ΛΔ' 1914 σ. 201).

Ὅτι συνέβαιναν ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦτ' αὐτὸ ἐγένετο καὶ ἐ-
 πὶ τοῦ Κυβερνήτου Καποδιστριαίου. Μαθητῆς δηλαδὴ ἑκροσόμενος μα-
 θημάτων τῆς νέας ἀλληλοδιδασκατικῆς μεθόδου ἐλάμβανε πτυχίον, ἵνα
 δύνηται νὰ διορίζηται εἰς οἰανδήποτε ἑλληνικὴν Κοινότητα ἢ θείας
 ζητήσῃ θέσιν. Τοῦτο ἔφερον τὸν ἐξῆς τύπον:

Ἀποδεικτικόν 1)

Ὁ κύριος Μιλτιάδης Ἰωαννίδης μαθητεύσας ἐν τῇ τῆς Ἄνδρου
 ἀλληλοδιδασκατικῇ σχολῇ καὶ ἐξετασθεὶς ἐπισήμως, κρίνεται ἄξιός τῆς
 τοιαύτης μεθόδου. Δι' ὃ καὶ ἐφοδιάζεται μὲ τὸ παρὸν εἰς ἀπόδειξιν
 τῆς παιδείας του καὶ πρὸς πληροφορίαν ὁποίας ἑλληνικῆς ἐπαρχίας
 μέλλει νὰ διδάξῃ τὴν ἀλληλοδιδασκατικὴν μέθοδον.

Ἐν Ἄνδρῳ τῇ 18 7)βρίου 1825.

ὁ γενικὸς τῆς παιδείας ἐφορος
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ

1) Ὅτι ἐδίδοντο ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν καὶ ἀπὸ σχολείου εἰς
 σχολεῖον καὶ ἀπολυτήρια ἀναγράφει ὁ Ν. Νικητόπουλος ἐν τῷ κανονισμῷ τῆς
 ὑπ' αὐτοῦ διευθυνομένης ἀλληλοδιδασκατικῆς Σχολῆς τοῦ Ὁρφανοτροφείου Αἰ-
 γίνης ἰδὲ ἔγγραφον τοῦ 1830 τῶν Γεν. ἀρχείων τοῦ Κράτους.

† Ὁ Ἄνδρου Διονύσιος
 Ἀντώνιος Χ. Μπαρτίκου ἐπίτροπος τῆς σχολῆς
 Ἀντών. Ἰω. Δαπόντης » » »
 Τρηγόρ. Ραῖδης διδάσκαλ. τῆς ἑλλ. σχολ. Ἄνδρου
 Μενέλαος Δαπόντης τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς διδάσκαλος ἐν Ἄνδρῳ.

Ὅτι αἱ ἄνω ὑπογραφαὶ εἰσὶ ἰδιόχειροι.
 εἰς ἔλλειψιν ἐπάρχου ὁ Γεν. Γραμματεὺς
 (Τ. Σ.) Τῇ 18 7)βρίου 1825.

ΣΤΑΜ. ΨΩΜΑΣ

Ἀριθ. 3458.

Κατὰ τὴν ὀπισθεν μαρτυρίαν ἐπικυροῦται τὸ παρὸν καὶ παρὰ
 τοῦ ὑπουργείου τούτου.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 6 9)βρίου 1825.

ὁ γεν. Γραμματεὺς

ΑΓΓΛΟΝΙΚΟΣ]. ΜΙΑΓΡΙΑΔΗΣ] 1)

Ἐν τῇ ἡμετέρῳ *ἱστορίᾳ τοῦ Ὀθωνος* (Ἀθ. 1893 σ. 174 ἔξ.)
 ἐλέγομεν, ὅτι ἡ ἴδρυσις Ἀγγλικῶν καὶ Ἀμερικανικῶν σχολείων ἐν Σά-
 ρῳ καὶ Ἀθήναις καὶ εἶπου ἀλλαχού, ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν αὐτοκλήτων
 ὑπερασπιστῶν κίνδυνος τῆς ὀρθοδοξίας. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ ἐκδόσεις τῆς
 ἱερογραφικῆς ἐταιρείας Λονδίνου, Κανταβρυγίας, Νέας Ὑόρκης καὶ
 Μελίτης τῆς τε Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Διαθήκης κατεδικάζοντο ὡς αἰ-
 ρετικά. Ἄλλ' αἱ θρησκευτικαὶ αὐταὶ ἀδολεσχίαι ἐτάρασαν τὴν κοι-
 νὴν συνείδησιν καὶ ἐν Ἐρμουπόλει ἐδημιούργησαν καὶ στάσιν, τὴν δ'
 Ἑλλάδα παρίστων ἐνώπιον τῶν ξείων ὡς τόπον παχυλῆς ἀραθείας
 καὶ καθέδραν δεισιδαιμονιῶν (περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς Μελίτης ἰδὲ
 Κ. Ξανθοπούλου, Συνοπτικὴν Ἐκθεσιν τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως
 τῶν νεο-ἑρῶν Ἑλλήνων, Κων)πολις 1880 σ. 94 ἔξ.).

Οἱ Ἀμερικανοί, ὡς λέγει ὁ Σ. Θ. Λάσκαρις, ὑποπρόξενος τῆς Ἑλ-
 λάδος ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ, διαμαρτυροῦμενοι, ὄντες κατὰ τὰς διαφορὰς

1) Τοιοῦτον ἰδὲ καὶ παρὰ Θ. Ν. Φιλαδέλφει ἐν Ἱστορίᾳ Ἀθηνῶν, Ἀθ
 1802 τόμ. Β'. σ. 240 τῆς Σχολῆς Σμύρνης. Τῷ δὲ 1781 Σεπτεμβρίου 18 ὁ Κα-
 θηγητῆς τῆς σχολῆς Βουκουρεστίου Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης ἐξέδοτο ὑ-
 πὲρ ἀποχωρήσαντος μαθητοῦ πρὸς εὐρεσιν πόρου Δανιὴλ ὀνομαζόμενον (Νέος
 Ἑλληνομνήμων Κ'. 1926 σ. 392—3).

αὐτῶν ἀποστολὰς ἐνδυμάτων καὶ τροφῶν ἐμελέτησαν μὲν τὸν βίον τῶν ἐπαναστατησάντων Ἑλλήνων, δὲν ἠδυνήθησαν ὁμοῦς νὰ ἀντιληφθῶσι τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας των καὶ κατηγοροῦν αὐτοὺς ἐπὶ εἰδωλολατρείᾳ, ὡς λατρεύοντας τὴν Παναγίαν, τοὺς Ἁγίους καὶ τὰς εἰκόνας. Κατ' ἀνάγκην δέ, ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ ἐν Πόρῳ τῇ 25 Νοεμβρίου 1827 ἰδρυθέντος νοσοκομείου των, ἠναγκάσθησαν νὰ κολακεύσωσι τὰς θρησκευτικὰς των προλήψεις, ραντίζοντας καὶ θυμιάζοντας τὸ κατάστημα καὶ ἀφιερώνοντας αὐτὸ εἰς τὴν Θεοτόκον, προϊσταμένου τοῦ Δαμαλῶν ἐπισκόπου. Ἐπίσης δὲ καὶ ἐν Κορίνθῳ, ὁ Χάου παρὰ τὸ *Ἐξαμίλι*, ἰδρυσεν ἄλλο νοσοκομεῖον καὶ μικρὸν σχολεῖον ὑπὸ Ἑλληνα διδάσκαλον ἐν Ἀγγλίᾳ ζήσαντα. Ἡ δὲ περὶ παιδείας τῶν Ἑλλήνων ἐπιτροπὴ τῶν Ἀμερικανῶν ἐκαπέστειλεν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἱκανοὺς ἱεραποστόλους πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν παιδίων διὰ συστάσεως σχολείων καὶ τυπογραφείων καὶ τὴν κίνησιν ταύτην ὑπεστήριξεν ὁ Κυβερνήτης 1) καὶ ἱκανοὶ τῶν Ἑλλήνων. Τοιοῦτοι ἱεραποστόλοι ἦσαν ὁ Ἰωῆ; Κίγγ, ὅστις τῇ 9 Φεβρουαρίου 1827 γράφων εἰς Ἀμερικὴν ἔλεγεν: «Ἐάν ὁ Ἀμερικανικὸς λαὸς, ἠδύνατο νὰ ἴδῃ τοὺς δυστυχεῖς Ἑλληνας καθημένους ἐν τῷ κωνιστῷ, ἐν μέσῳ τῶν ἔρειπῶν τοῦ παρελθόντος μεγαλείου των, τείνοντας τὴν χεῖρα καὶ ζητοῦντας βοήθειαν, ἐὰν ἠδύνατο νὰ ἀκούσωσι τοὺς στεναγμούς των, ἐὰν ἦσαν εἰς θέσιν ν' ἀντιληφθῶσι τὰ μαρτύρια μυριάδων ἐν δουλείᾳ εὐρισκομένων εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ἤρχαντο εἰς βοήθειάν των».

Ἄλλος ἦτο ὁ Ἰωσίης Brewer, ὁ Ρόβερστον, ὁ Χίλλ καὶ ὁ Ρούφρος Ἄνδερσον, ὅστις ἐνήργησε δραστηρίως ὑπὲρ συστάσεως ἐν Ν. Ὑόρκῃ, κατὰ τὸ 1829 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρώην πρέσβευς Γκαλλατίν, τῆς *Ἑλληνικῆς Σχολικῆς Ἐπιτροπῆς*, σκοπούσης τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰδρυσιν σχολείων τόσον τῶν ἀρχόντων ὅσον καὶ τῶν θηλέων, διὰ τῆς Ἀμερικανίδος κυρίας Ράϋνολδς, τῆς συνοδευσάσης τὸν Ἰωσίαν Brewer εἰς Ἑλλάδα. Οὕτω τῷ 1829 συνέστη ἐν Σύρῳ τὸ πρῶτον σχολεῖον θηλέων, οὗμος ἢ διεύθυνσις ἀνετέθη τῷ διδά-

1) Αἱ διαθέσεις τοῦ Προέδρου καὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐπεκτείνωσι τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐκπαίδευσως τοῦ λαοῦ παρέχει ἐλπίδας ὅτι αὕτη θὰ καταστῇ περὶωρισμένη καὶ εὐδαίμων (Ἐπιστολὴ 28 Μαΐου 1829).

Ὁ Ἀμερικανικὸς φιλελληνισμὸς ἐν τῷ περιοδικῷ Θεσσαλονίκης «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» τόμ. ΙΔ' 1920 σ. 190 ἐξ. εἰς συνεχῆ τεύχη.

κτορι Κ. Α. Κόρκ μετὰ συμβουλίου 8 μητέρων, ἐν αἷς φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ἡ κυρία Αἰκατερίνη Ζαφειρογλου, ἥτις τῇ 19 Ἰουλίου 1829 ἔγραψεν ἐπιστολὴν ἀναγράφουσαν τὰ περὶ παρθεναγωγείου τούτου. Προγενεστέρως δὲ εἶχον ἰδρυθῆ τῷ 1824 σχολεῖα ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῦ Χίλλ καὶ τοῦ Ρόβερστον, ὡς καὶ Παρθεναγωγεῖον ὑπὸ τῆς κ. Χίλλ μέχρι τοῦδε σωζόμενον καὶ λειτουργοῦν (Προβ. Κ. Καιροφύλα, οἱ Ἀμερικανοὶ ἐν Ἑλλάδι ἐν τῷ μηνιαίῳ Ἐθνικῷ Κήρῳ τῆς Ν. Ὑόρκης 1925). Συγχρόνως δὲ περιερχόμενοι τὰς ἐπαρχίας τῆς χώρας διένεμον Ἐγγέλια, ἅπερ ἐδέχοντο οἱ χριστιανοί, ὡς σπάνια δῶρα, ὁ δὲ Κίγγ γράφει τῷ 24 Δεκεμβρίου 1828 τάδε: «Τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος δὲν ἀπέθανεν ἀλλ' ἀπλῶς καθηῦθε καὶ κατὰ τὸν ὕπνον τοῦ ἡ τυραννία ἔδесе τὰ ὄραιά του περὶ μὲ χιλιάδας σχολίων ἵνα μὴ δυνηθῆ νὰ ἐγερθῆ».

Ἠγέρθησαν ὁμοῦς ὡς ἐκ τῆς ἐμμονῆς τῶν Ἑλλήνων ἐν τοῖς πατερίοις καὶ ἔριδες ἐν Σύρῳ, ὡς τὰ ἴδωμεν ἐν τῇ ἀναγραφῇ τῆς σχολῆς τῆς νήσου. Οὕτω μανθάνομεν ἐκ τοῦ ἐγγράφου 2966 τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, ὅτι τότε ὁ διδάσκαλος Ν. Νικητόπουλος γράφει τῷ ἐφόρῳ τοῦ Ὁρφανατροφείου Μουστοξύδῃ τῇ 2 Νοεμβρίου 1829 ὅτι ὁ Ἀμερικανὸς τοῦ ἐν Σύρῳ ὁμωνύμου σχολεῖου Κ. Α. Κόρκ δὲν ἐπιτρέπει τοῖς μίθηταῖς νὰ κάμωσι τὸν σταυρὸν των, οὐδὲ νὰ τηρῶσι τὰ πατρῶα ἐθνικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἔθιμα καὶ ἄλλα τοιαῦτα.

Οὗχ ἦττον ὁ Κόρκ ἀποστέλλει τῷ κυβερνήτῃ Καποδιστρίᾳ Ἀλφαβηταρίων σάματα Α 200, Β 200, Μαθήματα ἐκ τῶν ἱερῶν γραφῶν. Ἐπίσης καὶ οἱ φίλοι τῆς Ἑλλάδος ἐξ Ἀγγλίας καὶ Ἀμερικῆς.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἐν Ἑλλάδι τῆς νέας διδακτικῆς μεθόδου κατὰ τὰ ἐν τοῖς *Γενικοῖς ἀρχείοις τοῦ Κράτους*, σωζόμενα ἔγγραφα, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς περὶ τῶν Σχολείων ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως, ἐξεδίδοντο πιστοποιητικὰ (πτυχία) ἀκροάσεως μαθημάτων τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου ὡς καὶ κατόπιν. Μὴ λησμονῶμεν δ' ὅτι ἡ Πελοποννησιακὴ Γερουσία, κατὰ τὸ 1822, εἶχεν ἐκδώσῃ *προκήρυξιν* πρὸς τοὺς ἐπαναστατημένους Ἑλληνας λέγουσα: «*Στοχασθῆτε ὅτι ἂν παραμελήσετε τὸ χρέος σας* ὑποπίπτετε εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ Κυρίου καὶ τῆς πατρίδος ἥτις εἰς ἀνατροφὴν τῶν τέκνων αὐτῆς ἔχει ὅλας τὰς ἀγαθὰς ἐλπίδας της. Στείλατε λοιπὸν εἰς τὰ σχολεῖα (τὰ παιδία σας) διὰ νὰ γίνωσι εὐσεβεῖς, τίμιοι, ἐνάρετοι πολῖται' ἄλλο δὲν θὰ ἐξο-

δεύσετε παρά διὰ τὴν ζουροφίαν των καὶ διὰ τὰ βιβλία των. Λοιπὸν κάμειτε τό χρόνος; διὰ τὰ νὰ σὰς ἀναπληρώσουν καὶ αὐτὰ εὐγνωμότως εἰς τὸ γῆρας σας» Ἐπίσης ἢ ἐν Ἄστροι Ἐθνοσυνέλευσις ἐσκεψθῆ νὰ ἰδρῦση τριῶν βιβλιῶν σχολεῖα: *δημοτικά, ἑλληνικά καὶ ἀκαδημικὰ*, 1) ἀλλ' ἡ μικροχρόνιος ἐπαναστάσις δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς, ἡ θεὰ ὅμως πρόνοια ἐπετέλεσε ταύτην ἐν τῇ δημοδόξῳ Ἐπιανήσῳ. [Ἰδὲ Νικολάου Δραγοῦμη Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις, Ἄθ. 1878 τόμος Α' σελίς 202—218].

Ὁ δὲ *Ἰωσήφ Πέκιο*, 2) λόγιος Ἰταλὸς (1785—1835) ταξιδεύσας εἰς πλείστας χώρας τῆς Ἑσπερίας, ὅπου ὑπῆρχαν φιλελληνικὰ κινήματα: ἐγνωρίσθη ἐν τῇ Ἑλβετίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ πρὸς πολλὰ μέλη, αἵτινα ἀνέθεντο αὐτῷ κατὰ Μάρτιον 1825 ἀποστολὴν εἰς Ἑλλάδα σχετιζομένην πρὸς τὸ ἐν Λονδίῳ ἐπιτευχθὲν δάνειον. Ἀποβιβισθεὶς εἰς Ναύπλιον καὶ συνομιλήσας πρὸς τοὺς ὑπουργοὺς ἔγραψεν: «Ἐκθεσίαν περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι γεγονότων κατὰ τὸ ἔαρ 1825» ὅπερ δημοσιεύθην τῷ 1826 Ἰταλιστὶ μετεφράσθη καὶ Ἀγγλιστὶ καὶ Γαλλιστὶ 3). Ἐπίσης ἔγραψε βιογραφικὴν μελέτην περὶ τοῦ ποιητοῦ Οὐγου Φωσκόλου. Ὁ Πέκιο ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἀναγράφει καὶ ἔκθεσιν, ἣν ἔλαβεν παρὰ τοῦ «ἐφόρου τῆς Παιδείας» Γεηγορίου Κωνσταντιᾶ, ἡ ὁποία διακωιδίσει τὴν τῆς Ἐπαναστάσεως προσπάθειαν περὶ τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως:

«... Κύριε, ἡ Κυβέρνησις, μολοντί καταθλιβομένη ἀπὸ φροντίδας καὶ ἀπασχολήσεως διὰ τὰ ἐκδιώξῃ τὸν ἐχθρὸν τοῦ τόπου, οὐδόλως ἔλησμονῆσε νὰ διευθύνῃ τὴν προσοχὴν καὶ πατρικὴν τῆς μέριμναν πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς νεότητος... Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ Κυβέρνησις ἐψήφισε: α') Τὴν ἰδρῦσιν εἰς τὸ Ἄργος μιᾶς ἀνωτέρας γενικῆς διδασκαλικῆς σχολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ στέλλωνται ἀπὸ κάθε

1) Ἐξήτειτο ἰδρῦσις Πανεπιστημίου, ὃ δὲ Γ. Λασσάνης τῷ 1821 λυπαίνεται μὴ βλέπον ἐν Ἑλλ. ἰδι. Ἀκαδημίας καὶ Πανδιδακτεῖα» μέμφεται δὲ τὰ τότε Γυμνάσια καὶ λύκεια ὡς ξηρὰ δνόματα. (Ἰδὲ Γ. Γενναδίου καὶ Γ. Λασσάνη, στοιχειώδης ἐγκυκλοπαιδεία τῶν παιδικῶν μαθημάτων, ἐν Μόσχῳ 1820 ἐν τῷ τυπογραφείῳ Ἀδγ. Σεϊμένου τόμ. Γ' 1821.

2) Περὶ τούτου ἰδὲ τὸ ἐμὸν ἄρθρον ἐν τῇ Μ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ.

3) J. Emerson—Pecchio Tableau de la Grèce Paris 1826 (μετεφράσθη καὶ ἑλληνιστὶ ὑπὸ Σταματίου Α. Ἀντωνοπούλου ὑπὸ τὸν τίτλον ἢ «Ἑλλὰς κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1825, Ἄθ. 1885).

ἐπαρχίαν τρεῖς νέοι διὰ τὰ ἐπιστρέφουν κατοικίην εἰς τὸν τόπον των καὶ νὰ ἐξεραμιζῶν τριουτοτρόπως τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. β') Τὴν ἰδρῦσιν ἐπίσης εἰς τὸ Ἄργος μιᾶς Ἀκαδημίας (Πανεπιστημίου) εἰς τὴν ὁποίαν θὰ προσκληθῶν ὅλοι οἱ Ἕλληνες σοφοί, τοὺς ὁποίους αἱ περιστάσεις κρατοῦν μακρὰν τῆς Ἑλλάδος... Ὡς προσκληθῶν ἐπίσης νὰ ἔλθουν εἰς τὴν Ἑλλάδα σοφοὶ ὄλων τῶν φωτισμένων Ἐθνῶν τῆς Ἑυρώπης, ὅσοι θὰ χρειάζονται διὰ τὴν τελείαν λειτουργίαν τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ πλούσιος καὶ ἐνάρετος πατριώτης Βαρβάκης ἐπρομήθευσε τὰ χρηματικὰ μέσα διὰ τὴν συντήρησιν τῆς καὶ ἡ Κυβέρνησις θὰ διαθέσῃ ἐπίσης ἐκ τῶν δημοσίων προσόδων. γ') Ὅτι θὰ ἰδρῦντο ἀνώτερα σχολεῖα εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐκάστου νομοῦ, τύπος Γυμνασίου εἶχον δὲ ἤδη ἰδρῦθῃ τοιαῦτα εἰς τὰς Ἀθήνας, τὴν Τήνον, Σίφνον, Πάτμον, μερικὰ εἰς τὰς Κυκλάδας, εἰς τὴν Τρίπολιν, τὸ Ἄργος, τὴν Δημητσάναν καὶ τὸ Μεσολόγγιον. Εἰς ὅλα αὐτὰ ἐδιδίκατο ἡ ἀρχαία, ἐκτὸς τῆς νέας, πρακτικὰ μαθήματα, ἀόμη δὲ καὶ ἡ γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ. Καὶ ἡ κοινότης τῶν Ἀθηνῶν ἐξέδοτο τὴν προκήρυξιν αὐτήν:

«Ἐπειδὴ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξέ ποτε καθέδρα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπειδὴ ἡ διοίκησις ἐπιθυμεῖ νὰ φθάσῃ ἡ πόλις αὐτὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν τῆς δόξαν καὶ λαμπρότητα, διατάσσει α) τὸ τζαμὶ τοῦ Σταροπαζάρου διορίζεται σχολεῖον τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς, β) τὸ τζαμὶ τῆς Κολώνας βιβλιοθήκη δημοσίου, γ) τὸ τζαμὶ τοῦ Ροδακιοῦ σχολεῖον τῶν ἐπιστημῶν, δ) ἡ περὶ αὐτὸ γῆ κήπος Βοτανικὸς».

Βραδύτερον ἐπὶ Καποδιστριαίου ἰδρῦθησαν καὶ εἶδος διδασκαλείου εἰς ἃ ἐφοίτων οἱ λεγόμενοι *μαθητοδιδάσκαλοι*, οἵτινες, τόσον ἐν ταῖς ἡγεμονίαις Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, ὅσον καὶ ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι ἀκροώμενοι μαθημάτων ἀνωτέρων ἐχρησιμοποιοῦντο (ὡς οἱ νῦν μετεκπαιδευόμενοι) ὡς διδασκαλοὶ, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω. Εἰσήχθη δὲ ἤδη, ἀπὸ τοῦ 1819, ἡ λεγομένη ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος κατὰ τὰς παραγγελίας τοῦ Κοριῆ καὶ διὰ τῶν πινάκων τοῦ Φιλιπποπολίτου Γεωργίου Κλεβοῦλου 1) σπουδάσατος τὴν παιδαγωγικὴν τῇ προστασίᾳ τοῦ γοσποδάρου τῆς Μολδαβίας Νικολάου Ρωσσίτη Ρο-

1) Τὸν βίον αὐτοῦ ἔγραψα ἐν ταῖς «Θρησκευτικαῖς» τόμ. Γ' παράρτημα ἐκμακτοῦ τοῦ Γ' τόμου, Ἄθ. 1931 σ. 125.

σνοβάνου ἐν τε Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ καὶ ἐκδόντος τοὺς «Πίνακας» (Ίάσιον 1820) καὶ τὴν «Ἐκθεσιν». Περὶ τῆς πρακτικῆς ταύτης μεθόδου. Ἰδοὺ, τί γράφει ὁ Κ. Σαραζίνος ἐν τῷ περὶ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ συστήματός του βιβλίῳ (ἔκδοσις I. Π. Κορκόνη, Λίγωνα 1830 σ. η' —ι') παραβάλλον τὴν *συνδιδασκτικὴν* πρὸς τὴν *ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον*.

α) Διδασκαλία ἀτομικὴ καὶ συνδιδασκτικὴ.

«Εἰς τὸν τρόπον τοῦ διδόντων ἀτομικῶς κινεῖνα μαθητῆν, ἂν ὁ διδάσκαλος ἔχει 60 μαθητῶν, δὲν δύναται νὰ δώσῃ εἰς 3 ὥρῶν διδασκαλίαν, πλείοτερον καιρὸν τῶν 3 λεπτῶν εἰς καθένα' καὶ ἐν τῷ ἐπισηταί τει ἓνα νὰ σπουδάξῃ, οἱ λοιποὶ 59 δὲν κάμνουσι τι καλῶς.

Κατὰ τὸν τρόπον τὸν συνδιδασκτικόν, χρειάζονται διδάσκαλοι ἰσάριθμοι μετὰ τὰς ὄσας κλάσεις ἤθελε σχηματίσει καθὼς γίνεται εἰς τὰ Λύκεια καὶ τὰ σχολεῖα. Ἄλλ' ἂν δὲν θέλεις νὰ πολυπλασιάσῃς τοὺς διδασκάλους, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ συγκατατάξῃς μαθητῶν ἀνίσων δυνάμεων εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κλάσιν.

Εἰς τὰ πλείοτερα τῶν σχολείων τῆς παλαιᾶς μεθόδου βλέπει ἐπικρατοῦσαν τὴν ἀταξίαν, τὴν ἀκαθαρσίαν, τὴν ἀηδίαν τῶν μαθητῶν.

Ἄλλοτε οἱ μαθηταὶ ἔπρεπε νὰ μένωσιν ἀκίνητοι ὀλοκλήρου ὥρας, καθήμενοι μετὰ σταυρωμένῃς τὰς χεῖρας· πρῶγμα, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐναντίον τῆς παιδικῆς φύσεως, ἣτις ἔχει ἀνάγκην κινήσεως καὶ διασκεδάσεως. Διὰ τοῦτο θὰ ἐφαίνοντο τὰ παιδιά ἀποκτώντα σύνωρα προδιάθεσιν τινα εἰς τὰς ἀρρώστιας τῆς κεφαλῆς, τοῦ στήθους, τῆς κοιλίας κτλ. Ἄλλοτε ἐχρειάζετο τις 4, 5 ἢ 6 χρόνους διὰ νὰ μάθῃ μετὰ πολλοῦ κόπου μόλις νὰ ἀναγνώσῃ ὀλίγον, νὰ γράφῃ καὶ νὰ λογαριάζῃ καὶ οὗτος ὁ καιρὸς προσέτι ἦτο ἀηδίας καὶ πικρίας καιρὸς. Τίς ἀπὸ ἡμᾶς ἔλησμόνησε τὰ ὄσα πύρινα δάκρυα ἔχυσεν ἐπάνω εἰς τὴν φυλλάδα του;

Οἱ μὴ εὐποροὶ γονεῖς δὲν ἐδύναντο νὰ πληρόνωσι διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν τέκνων των· ἔπειτα δὲν ἦσαν οὐδὲ ἀρεστὰ σχολεῖα δημοσίου, διὰ νὰ διδάσκωνται τὰ παιδιά ἀμισθί. Ἐκ τούτου πολλὰ ἔμμενον ἀμαθῆ καὶ πικρὰτασιν ἀπαίδευτα καὶ ἀνάγωγα. Ἦτο ἡ νεολαία ὡς φευκοκομίον, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐξήρχοντο μετέπειτα κακοὶ ἄνδρες, διὰ νὰ ὑπάγωσι νὰ γεμίωσι τὰς φυλακάς, τὰ δεσποτήρια καὶ τὰ κάτεργα.

ἐρευνῆσον περὶ τούτου τὰ κατάστιχα τῶν ἀποφάσεων ὄλων τῶν δικαστηρίων.

Εἶπαν οὖν τὰ τῆς θρησκείας παραμελοῦνται εἰς τὰ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολεία.

β) Διδασκαλία ἀλληλοδιδασκτικὴ.

«Εἰς τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον ἂν ἡ παράδοσις εἶναι 3 ὥρῶν, καθεὶς τῶν μαθητῶν, ὅσοδῆποτε καὶ ἂν εἶναι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν, σπουδάζει τριῶν ὥρῶν μάθημα, τὸ ὁποῖον δὲν τοῦ δίδει κανένα κόπον.

Κατὰ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον εἰς μόνος διδάσκαλος χρειάζεταιαι καὶ ἐν σχολεῖον, καὶ ἑξακοσίους μαθητῶν ἔχον· αἱ δὲ κλάσεις εἶναι πολλαπλάσιαι, ὥστε ὁ νεοερχόμενος μαθητῆς εὐρίσκει πάντοτε ἐν τμημα συγκροτούμενον ὑπὸ μαθητῶν ἐχόντων ἴσην μετ' αὐτὸν μάθησιν· αἱ πρόοδοί του δὲν ἐμποδίζονται, οὐδ' αὐτὸς ἐμποδίζει πρὸς τὰς τῶν ἄλλων.

Εἰς τ' ἀλληλοδιδασκτικὰ οἱ μαθηταὶ διακρίνονται διὰ τὴν καθαριότητα, τὴν εὐσημοσύνην, καὶ τὴν ψυχικὴν εὐχαρίστησιν, ἣτις λάμπει εἰς τὸ πρόσωπόν των. Ἡ εὐταξία εἶναι ἐντελής, ἡ εὐκοσμία εἶναι ἐν τῶν κυριωτέρων πραγμάτων εἰς τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον· καὶ καθεὶς ἐξεύρει πόσῃ ἐπιρροὴν δύναται νὰ ἔχωσιν εἰς τὸ ἐπίλοιπον τῆς ζωῆς· ὅλαι αἱ ἐξαιρέσεις ἀποκτώνται εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Ὁ τρόπος τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς ἀρμόζει μᾶλλον εἰς τὰ παιδιά. Δι' αὐτοῦ ὀλίγον καιρὸν μένουσιν εἰς μίαν ἀσκησιν γινομένην εἰς τὰ θρανία· ἔπειτα κινουῦνται διὰ νὰ ὑπάγωσι, μετὰ πολλῆς εὐταξίας, νὰ σπουδάσωσιν εἰς πίνακας γύρω τοῦ διδασκτικοῦ· καὶ μετ' ὀλίγον νὰ ἐπιστρέψωσι πάλιν εἰς τὰ θρανία. Τοῦτο ζητεῖ καὶ ἡ παιδικὴ ἡλικία· τὸ σῶμα, διὰ ν' ἀναπτυχθῆ, ἔχει χρεῖαν κινήσεως, καὶ τὸ πνεῦμα χρειάζεταιαι ψυχαγωγίαν καὶ διασκέδασιν.

Τὴν σήμερον τὸ ἡμισυ ἢ τὸ τρίτον αὐτοῦ τοῦ καιροῦ ἔρκει εἰς τὰ παιδιά διὰ νὰ μάθωσι τὰ αὐτὰ· ἀλλὰ καλῆτερον, χωρὶς ὀφθαλμοῦ καὶ λύπας, καὶ χωρὶς νὰ παθαίνωσι βλαβερὸν τι τῆς υγείας των. Ἐὰν μείνωσιν εἰς τὸ σχολεῖον ὅσον καιρὸν ἔμμενον ἄλλοτε εἰς τὰ τῆς ἄλλης μεθόδου, θέλουσιν μάθει πλείοτερα, καὶ θέλουσιν γενῆ ἀξιώτερα εἰς τὸ νὰ ἐκπληρώσωσι τὰ χρεῖα τῆς τάξεως, τὴν ὁποῖαν θέλουσιν λάβει, ἐμβαί-

νοντα εις τὸν κοινωνικὸν βίον. Δὲν θέλουσιν δὲ ζητήσῃ ν' ἀναβῶσιν ὑψηλότερα, ὡς εἶπὸν τιτες, διότι εἰς τὰ σχολεῖά μας δὲν τοῖς παραδί-
δεται ἄλλο παρὰ τὰ τῆς κοινῆς προπαιδείας μαθήματα.

Διὰ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου τὰ εἰς διδασκαλίαν ἀπαιτού-
μενα ἔξοδα εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα. Εἰς τὰ Παρίσια ἔχομεν σχολεῖα ἐκ
τετρακοσίων μαθητῶν, καθ' ἕν τῶν ὁποίων διευθύνεται ὑπὸ ἑνὸς μό-
νου διδασκάλου. Ἄν ἔδιδες ἀπὸ ἕν βιβλίον εἰς καθένα μαθητὴν, ἴδου
εὐθὺς 400 τόμοι, καὶ πολλάκις χρειάζεται εἰς πλείονον ἀπὸ ἕνα τό-
μον. Τὰ βιβλία φθείρονται εἰς τὰς χεῖρας τῶν μαθητῶν, καὶ ἐξ ἀνάγ-
κης πρέπει νὰ τοῖς δίδῃς ἄλλα νέα. Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ κάμῃς καὶ διὰ
τὸ χαρτίον, τὰς γραφίδας κτλ. (Ὁπόση δαπάνη!

Εἰς τ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα, ἕν ἀντίτυπον τῆς συλλογῆς τῶν
πινάκων τῆς ἀναγνώσεως πωλεῖται 8 φράγ. (9 Φοιν. 12 λεπτά) ἔμπο-
ροῦν ταυτοχρόνως νὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτὸ πλείότεροι τῶν 400 μα-
θητῶν καὶ διαρκεῖ προσέτι καὶ πολλοὺς χρόνους· τὸ αὐτὸ εἰμποροῦμε
νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῶν λοιπῶν. Δὲν θέλομεν ἀπαντήσῃ εἰς τὴν ἀν-
τίρρησιν, τὴν ὁποῖαν ἀνθυπέβαλάν τιτες, ὅτι οἱ μαθηταὶ δὲν μποροῦν
νὰ μάθωσιν εἰς τοὺς πίνακας ν' ἀναγινώσκωσιν, τοῦτο εἶναι τῆ ἀ-
ληθεῖα λόγος νηπίων.

Μεταχειριζόμεθα, ἀρχίζοντες τὴν γραφὴν, ἀβάκρια ἀντὶ χαρτίου
ἐκ τούτου προέρχεται μεγίστη οικονομία χρηματικῆ. Ἄς μὴ εἴπωσι δὲ
καὶ τοῦτο ὅτι οἱ μαθηταὶ δὲν μποροῦν νὰ μάθωσι τὸ γράψιμον ἐπὶ
τῶν πλακῶν γράφοντες· ἴδε τὰ πράγματα· πῆγαινε εἰς τὰ σχολεῖα νὰ
πληροφορηθῆς. Εἶναι ψευδές· ἔφεραν ταύτην τὴν ἀντίρρησιν, διότι
εἶδαν ὅτι ὅλοι αὐταὶ ἀναιροῦνται ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων.

Εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος ἐκάστης παραδόσεως προσεῖχονται
οἱ μαθηταὶ· σπουδάζουσιν ἴδιον μάθημα χριστιανικῆς διδασκαλίας·
πηγαίνουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ τοῦ διδασκάλου τῶν τὰς Κυρια-
κὰς καὶ τὰς λοιπὰς ἑορτὰς. Οἱ πίνακες τῆς κατὰ χῦμα ἀναγνώσεως εἶ-
ναι συντεθειμένοι ἀπὸ ῥητὰ τοῦ ἱεροῦ Ἐδαγγελίου καὶ ἀπὸ τὰ πρῶτα
κεφάλαια τῆς ἱερᾶς ἱστορίας· Τὰ δὲ βιβλία τὰ εἰς χρῆσιν τῶν πλέον
προχωρημένων μαθητῶν εἶναι τ' αὐτὰ μ' ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μεταχειρί-
ζονται εἰς τὰ χριστιανικὰ σχολεῖα.

Κατὰ ταῦτα διηρεῖτο τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον εἰς **ὀκτὼ τά-
ξεις** καὶ ἐδιδάσκετο ἕν 8 ἔτεσι τὴν σειρὰν τῶν ἑξῆς μαθημάτων : α)

**ἀνάγνωσιν β) γραφὴν γ) ἀριθμητικὴν δ) χριστιανικὴν διδασκαλίαν
ε) γραμμικὴν ἰχνογραφίαν ς) γραμματικὴν.** Καὶ ἡ μὲν ἀνάγνωσις
ἐγένετο ἐπὶ τῶν σανιδίων πινάκων ἐν τοῖς ἡμικυκλίοις, ἀνηρημένων
ἐπὶ τοῦ τοίχου ὑπάρχοντος μελονοπίνακος ἢ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ οἴ-
χου, ἢ δὲ γραφὴ διὰ δακτύλου ἐπὶ τῆς ἄμμου τῶν θρανίων διάμ-
μον) 1) διὰ τοὺς τὴν ἀλφάβητον διδασκομένους ἢ ἐπὶ ἀβακίων μέχρι
τῆς ε' τάξεως διὰ πετροκονδύλων 2) καὶ ἐπὶ τοῦ χάρτου ἢ στ', ἢ ζ
καὶ ἠ ἢ διὰ μελάνης διὰ τοῦ κονδυλοφόρου. Ἡ διδασκαλία ἐγένετο
διὰ τῶν ἐννέα **γενικῶν πρωτοσχόλων** διοικούντων τὸ σχολεῖον ὅλον
καὶ τῶν 18 **μερικῶν**, ὑποκειμένων εἰς τοὺς πρώτους καὶ διοικούντων
μόνον μίαν τάξιν ἢ ἕν τμήμα τάξεως (ὡς διηρεῖτο ἢ Α') καὶ διδ-
σκόντων ἢ ἐν θρανίοις ἢ ἐν τοῖς ἡμικυκλίοις, τοῖς σχηματιζομένοις
κατὰ μῆκος τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ σχολείου. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ
διαροῦνται οἱ μερικοὶ εἰς **πρωτοσχόλους ὑπαγορευτὰς** καὶ εἰς **πρω-
τοσχόλους ἐρμηνευτὰς**. Λαμβάνονται δ' ἐν γένει οἱ πρωτόσχολοὶ ἐκ
τῶν ἀρίστων μαθητῶν ἵνα δύνανται νὰ διδάσκωσι τοὺς συμμαθητὰς
των. Πᾶσα δ' ἡ ἐπιμέλεια τοῦ διδασκάλου πρέπει νὰ καταβάλληται
εἰς τὴν ἐκλογὴν αὐτῶν ἀπροσωπολήπτως· διότι ἐξ αὐτῶν ἔξαρτᾶ α.
τὸ μέλλον τοῦ σχολείου, οὗ τὴν γενικὴν διεύθυνσιν ἔχει ὁ διδάσκαλος
ἐξ ἀπόπτου ἀπὸ τῆς **δασκαλοκαθέδρας**, ἀφ' ἧς ἐπισκοπεῖ τὰ πάντα,
πολλάκις κατερχόμενος εἰς τὰ ἡμικύκλια καὶ θρανία καὶ τὰ πάντα
ἐπιβλέπων. Εἰς ἄκρον τῶν θρανίων ἔκειντο οἱ **πινακοστάται**, χρησι-
μεύοντες πρὸς ἀνάστησιν τῶν πρὸς ὑπαγόρευσιν ὑπὸ τῶν πρωτοσχό-

1) Ἴδὲ Α. Ἀλεξάνδρου ἢ ἄμμος ὡς μέσον διδασκαλίας κατὰ τοὺς χρό-
νους τῆς δουλείας ἐν «Ἐπετηρίδι Παρνασσού» Θ' σ. 429—30. Μετὰ τὴν γρα-
φὴν ἢ ἄμμος διὰ σανίδος Ἰσοπλατοῦ· πρὸς τὸ πλάτος τοῦ θρανίου καὶ ὁμα-
μιστηρίου καλουμένης, ἀποσβενημένων τῶν γραμμάτων, ἐξωμαλίζετο ἵνα
καὶ πάλιν γράψῃ ὁ μαθητὴς ἐπ' αὐτῆς.

2) Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἐν μαύρου στίχου ἀβακίου προσδένετο σπάγγος ἢ
τομποῦχαι, ἀποκόμματα τῆς ὡς τσόχας, δι' ὧν ἀπέσβενον τὰ γεγραμμένα,
ὡς μέχρι σήμερον ἐν τοῖς μαυροπίναξι τῶν σχολείων, ἵνα χρησιμοποιήσῃ
πάλιν τὰ ἀβάκρια. Τὴν μελάνην οἱ μαθηταὶ ἔφερον ἐν καλαμαρίῳ ὀρειχαλί-
νῳ ἔχοντι σχῆμα πιστολίου, καὶ ἐν μὲν τῷ ἐνὶ ἄκρῳ ἐν πεποματισμένῳ τε-
τραγώνῳ ὑπῆρχεν ἡ μελάνη μετὰ στυπείου, ἵνα μὴ χύνηται καὶ ἀφθόνως διὰ
τῆς γραφίδος λαμβανομένη καταρπαίνῃ τὰ τετράδια, ἐν δὲ τῷ σωλῆνι ἔθε-
τον τὰς γραφίδας καὶ τὰ μολυβδοκόνδυλα καὶ εἶτα ἐκάλυπτον αὐτὰ. Ἐφέρετο
δὲ ἐμπηγμένον εἰς τὴν ζώνην καὶ εἰς ἐνδειξιν λογίου ἀνδρός.

λων υποδειγμάτων γραφῆς. Ἐξώθεν αὐτῶν ἐπὶ ῥάβδου κινητῆς ἴστανται οἱ λεγόμενοι *τηλέγραφοι*, ἀπολήγοντες ἄνω εἰς τρίγωνον, ἔφ' οὗ ἐπὶ τῆς μιᾶς μὲν πλευρᾶς ἦτο γεγραμμένος ὁ ἀριθμὸς τῆς τάξεως, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας τὸ γράμμα Δ(ιόρθωσον!). Εἰκόνα διδασκαλίας ἐν ἡμικυκλίῳ παρέχει ἡ σφραγὶς τοῦ ἀλληλοδιδάκτου ἐκ Δημητσάνης διδασκάλου Νικολάου Νικητοπούλου, ὅστις καὶ πολλὰς ἐπήνεγκε τροπολογίας εἰς τὸ σύστημα τοῦ Σαραζίνου, καθὼς καὶ ὁ πρῶτος εἰσαγωγῶν, μετὰ τὸ 1819 τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σύστημα εἰς τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα Κλεόβουλος 1) ἐν Τήνῳ, Σύρῳ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ὁ εἰς τὴν Ἑπτανήσον εἰσαγωγῶν Ἀθανάσιος Πολίτης καὶ ὁ ἱερομόναχος Συνέσιος Κυριακίδης ὁ Συμυρναῖος διδάσκαλος Μονεμβασίας καὶ ἄλλοι.

Τὸ σύστημα λοιπὸν τοῦτο ἀπεφάσισε νὰ εἰσαγάγῃ καὶ ὁ πρῶτος Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννης ὁ Καποδίστριας, ὅστις εἶχε μὲν σπουδασῆ ἱατρικὴν, ἀλλ' ὡς ζήσας ἐν Ἑλβετίᾳ, ὅπου ἤκμαζε τὸ σχολικὸν σύστημα τοῦ Πεσταλότζη καὶ ὡς ἐγκύψας εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐκπαιδεύσεως, εἶχε μορφώσῃ τὴν ἰδέαν τῆς εἰσαγωγῆς ἐν Ἑλλάδι τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου. Ὁ Καποδίστριας ὠμίλει οὐχὶ καλῶς τὰ Ἑλληνικά, ὡς καὶ ὅλη ἡ ἀριστοκρατία τῆς Ἑπτανήσου μέχρι τῆς καταλύσεως τῆς Βενετικῆς δημοκρατίας ὑπὸ τοῦ Μ. Ναπολέοντος τῷ 1797· διότι αὕτη ἐθεωρεῖτο γλῶσσα τῆς *φτωχολογίας*, τῶν *ἐγγενῶν* ὁμιλούντων Ἰταλιστί. Ἄλλ' ὅτε ἡ Κέρκυρα ἀπετέλεσε τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Ἰονίου Κράτους καὶ τῷ 1803—4 συνέστη ἡ πρώτη δημοσία Ἑλληνικὴ σχολή, ἔφορος διορίσθη ὁ Καποδίστριας, γραμματεὺς ὢν τῆς ἐπικρατείας, ἀλλὰ τῷ 1808 ἀπῆλθεν εἰς Ἰταλίαν, τῆς νήσου καταληφθείσης ὑπὸ τῶν Γάλλων, ὁπόθεν τῇ 5 Αὐγούστου ἔγραψεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Διευθυντὴν τῆς Σχολῆς Ἀνδρέαν Ἰδρωμένον τὸν Πάργιον, 2) ἐκφράζων τὸ σέβας καὶ τὴν ἀγάπην του. Εἰς Ρωσιανὰ πειθῶν καὶ εἰς Staats—Secretar (ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν) τῶν Ἀνατολικῶν ὑποθέσεων, τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἦτο ὁ Νέσσσελροδ, προαχθεὶς καὶ εἰς τὴν ἐν Βιέννῃ τῷ 1814 συνελθοῦσαν σύνοδον μέρος λαβὼν

1) Οὗτος τῷ 1819 γράφει τῇ κοινότητι Ὑδρας ὅπως φροντίσῃ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὸ σχολεῖόν της τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον. Ἴδὲ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ὑδρας τόμ. 5' . 315 ἐξ.

2) Τὴν ἐπιστολὴν προχείρως δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης παρὰ Δ. Βελέλη, ὁ Καποδίστριας σ. 43.

ὑπερήσπισε τὰ συμφέροντα τῆς τε Γαλλίας καὶ τῆς Ἑλβετίας ἀπὸ τῶν ἀρπακτικῶν διαθέσεων τῆς Αὐστρίας καὶ ἐπεσπάσατο τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς Γαλλίας. Τότε ὁ Καποδίστριας λαβὼν ἐντολὴν παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας Ἀλεξάνδρου Α' ἐπισκέψατο τὴν Ἑλβετίαν, ἥς τὰ καντόνια ἀνεκήρυξαν αὐτὸν πολίτην ἐπίτιμον, καὶ ἀπεφάσισε νὰ μελετήσῃ τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα αὐτῆς. Πρὸς τοῦτο μετέβη εἰς τὸ 10 χιλιόμετρα τῆς Βέρνης ἀπέχον χωρίον Hofwyl, ὅπου ὁ παιδαγωγὸς Φέλλενβεργ ἴδρυσεν Ἰνστιτούτον ἰδιόρρυθμον, ἀποσκοποῦν τὴν ἐκπαιδεύσιν τῆς νέας γενεᾶς τῆς ἀριστοκρατίας, ἥτις ἔπλεεν ἐν τῇ διαφθορᾷ καὶ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ λαοῦ ἐν ἀπαιδευσίᾳ τελείᾳ διατελοῦντος. Τὰς ἐπὶ τοῦ συστήματος τούτου, ἐπὶ τῆς γεωργίας ἐδραζομένου, παρατηρήσεις ἐξέδωκε τῷ 1814 ἐν τῇ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐκθέσει του, περιλαμβάνουσῃ 50 ὄλας σελίδας (γαλλιστί καὶ ρωσιστί), ἥτις ἐξεδόθη καὶ ἀγγλιστί τῷ 1820.

Ὅστε τὸ μέλλον παιδαγωγικὸν σύστημα τοῦ Καποδιστρίου κυρίως βάσιν ἔχει τὸ τοῦ Φέλλενβεργ, ὅστις ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ προσλαβὼν 22 μόνον μαθητὰς ἀγραμμάτους καὶ χυδαίους διώρισε διδάσκαλον τὸν νεαρὸν μόλις 23 ἐτῶν Vehrli, ἄλλοτε διδάσκαλον τῆς παλαιᾶς μεθόδου. Ὁ Vehrli διδαχθεὶς παρὰ τοῦ Φέλλενβεργ τὸ σύστημα τοῦ ἑλβετοῦ παιδαγωγοῦ Πεσταλότζη ἐφήρμοσεν αὐτὸ ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ ἀπαρεγκλίτως· διότι ἦτο τὸ μόνον ἀνθρωπιστικόν, ὡς ὠνόμασεν αὐτὸ ὁ Καποδίστριας ἐν τῇ πρὸς τὸν Πεσταλότζην ἐπιστολῇ τῷ 1814 καὶ τὸ σύστημα αὐτὸ ἀπεφάσισε νὰ θέσῃ εἰς ἐνέργειαν, ὅτε ἔλαβε τὴν ἀναγγελίαν ὅτι ἡ ἐν Τροιζήνι ἐθνικὴ συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων τῇ 2 Ἀπριλίου 1827 ἐκάλετεν αὐτὸν ὡς Κυβερνήτην τῆς ἀπελευθερωθείσης μικρᾶς πατρίδος των. Ἀλλὰ μέχρι τῆς καθόδου του ἡ ἀντιἑκείνου κυβερνώσα ἐπιτροπὴ ἔγνω: α) νὰ συστηθῇ διαρκὲς συμβούλιον ἐκ μελῶν τῆς βουλῆς τοῦ γραμματέως τῆς παιδείας καὶ τινῶν ἐκ τῆς *Φιλανθρωπικῆς ἐταιρίας* (1) ἵνα φροντίσῃ περὶ τῆς συστάσεως *ἀλληλοδιδασκτικῶν, ἑλληνικῶν σχολείων* καὶ ἐνὸς *κεντρικοῦ*. Πρὸς βελτίωσιν τῶν πρώτων αὐξήσιν τῶν πόρων καὶ διαχείρησιν τῶν πρὸς τοῦτο χρημάτων. β) πρὸς ἐξασφάλισιν πόρων ὑπερρεῦοντα τὰ διάφορα Μο-ναστήρια νὰ παρέχῃσι 1 ο]ο τῶν προσόδων των, ἐξακριβουμένων ὑ-

α) Περὶ αὐτῆς ἰδὲ ὅσα ἔγραψα ἐν «Πανελληνίῳ Λευκάματι» I. Κατζί-πάννου, Ἀθ. 1930 τόμ. Ε' σ. 41—42. καὶ ἐν τῇ Μ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ.

πὸ ἐπιτροπῆς ἐπιτοπίως ἀποστελλομένης καὶ συγκροτημένης ὑπὸ ἀνδρῶν ἀδιαφθόρων καὶ φιλογενῶν, 2 ο]ο ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ δημοσίου κρατουμένων χρημάτων κατὰ τὴν ἐκμισθωσιν ἔθνικῶν προσόδων ἐν γένει, ὑποχρεομένου τοῦ ἐκμισθωτοῦ εἰς καταβολὴν 1 ο]ο.

Ἦδη ὁ κυβερνήτης ἔλαβε τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα κἀθοδὸν καὶ διερχόμενος τὰς διαφόρους πόλεις Δρέσδην, Γενεύην, Τρογέστην, Βενετίαν Ἀγκῶνα συνενόηθη πρὸς τοὺς προϊσταμένους τῶν κοινοτήτων καὶ φίλους του προσωπικούς περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν προσφύγων παιδῶν, ὧν οἱ γονεῖς ἔπεσαν ἀγωνιζόμενοι κατὰ τῶν Τούρκων, οὓς δὲν ἔπρεπε νὰ ἀφήσουν ἔρμαιον τῆς διαφθορᾶς τῶν μεγαλοπόλεων τῆς Ἑσπερίας καὶ οὗτοι ἔπρεπε νὰ ἔχωσιν ὁμογενῆ διδάσκαλον. Πρὸς τοῦτο δὲ διατρέψας ἐφ' ἱκανὸν ἐν Ἀγκῶνι, τὴν παπικὴν πόλιν, ὡς ἐκ τοῦ σφοδροῦ πνέοντος ἀνέμου, ἐπεσκέπτετο πολλάκις τὸ αὐτόφθι σχολεῖον, ὅπερ 3 τάξεις περιλαμβάνον εἶχε 30 μαθητὰς. Περὶ τούτου θὰ εἴπωμεν ἐν τοῖς σχολείοις 1) Ὁ Καποδίστριας εἶχεν ἤδη ἀποφασίσῃ κατερχόμενος εἰς Ἑλλάδα νὰ συστήσῃ ἐν Γενεύῃ *παιδαγωγικὸν φυτώριον* κατὰ τὰ ὑπόδειγμα τοῦ Hofwyl.

Τέλος ὁ Κυβερνήτης ἔφθασεν ἐπὶ ἀγγλικῷ σκάφει εἰς τὴν ποθητὴν του χώραν. Τῇ 11 Ἰανουαρίου 1825 ἐπάτα τὸν πόδα του ἐπὶ γῆς ἑλληνίδος ἐν Ναυπλίῳ. Καθ' ὑπόδειξιν ὁμόφωνον προσεφώνησεν αὐτὸν ὁ πολὺς Ἀνδριος μοναχὸς Θεόφιλος Καίρης, καταπλήξας διὰ τῶν μεστῶν ὑψηλῶν ἐννοιῶν λόγων του οὐ μόνον τὰ πλήθη ἀλλὰ καὶ τὸν Κυβερνήτην, ὡς εἶπομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἱστορίᾳ τοῦ Καποδιστριαίου (Ἀθ., 1894 σ. 123—32) 2) Ἀλλ' ὁ Καποδίστριας ἀναλαβὼν τοὺς οἴκους τῆς διοικήσεως τῆς χώρας εὗρεν αὐτὴν ἐντελῶς καταστραμμένην ἐκ τοῦ ἑπταετοῦς ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας· οἱ πάντες κατῴκουν ἐν καλύβαις καὶ σκηναῖς καὶ ἡ Ἑλλὰς ὁμοίως πρὸς γενικὸν στρατόπεδον καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Κυβερνήτης ἐφ' ἱκανοὺς μῆνας δὲν εἶχε μόνιμον στέγην, τὰ ὄρφανὰ, ἡ μέλλουσα ἐλπίς τοῦ ἔθνους, ἡλή-

1) Ἰδὲ ἐμὸν Καποδίστριαν σ. 117—8 καὶ Μάγνητος Λεξικὸν Κυρίων ὀνομάτων ἐν καταλόγῳ συνδρομητῶν Πρβλ. καὶ τὰς ἐπιστολάς Καποδιστριαίου καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν συμπεράσματα τοῦ βιβλιοφύλακος τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Εὐαγγέλου Φωτιάδου ἐν «Ἑλληνικοῖς» 1931 σ. 249 καὶ ἰδιαιτέρως.

2) Πρβλ. Δ. Π. Πασχάλη, Θεόφιλος Καίρης Ἀθ. 1927 σ. 51—2 καὶ τὴν αὐτόφθι βιβλιογραφίαν.

τευον, ἐπήτουν καὶ δεφθείροντο ὡς ψυχογοὶ ἐν τοῖς πολλαχοῦ διαφόροις στρατιωτικοῖς σώματι τῶν ὀπλαρχηγῶν. Ἡ πρώτη αὐτοῦ φροντίς ὑπῆρξεν ἡ περισυλλογὴ καὶ ἀπόσπασις ἐν ἰδίῳ χώρῳ καὶ συλλαμβάνει τὸ παράβολον σχέδιον τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἀναθέμενος τὴν διεύθυνσιν εἰς τὸν ἑπτανήσιον Α. Παπαδόπουλον καὶ τῇ 15 Μαρτίου 1828 ἀποστέλλει αὐτῷ τὴν πρώτην περισυλλογὴν μετ' ἐγγράφου πρὸς τὸν ἔκτακτον ἐπίτροπον νὰ ἐφοδιάσῃ τὰ παιδία δι' ἱματισμοῦ ἐκ φουσιανέλλας καὶ 2 ὑποκαμίσων, δύο ζευγῶν βρακίων ζεύγους ὑποδημάτων, φεσίου, 1) ἑπανωφορίου, ζώνης ἀφοῦ πρῶτον κόψωσιν ἐν χροῦ τὴν κόμην καὶ πλυθῶσι διὰ πολλοῦ ὕδατος. Μεσοῦντος Μαΐου ἀποστέλλεται δευτέρα περισυλλογὴ, ἀλλ' ὁ διδάσκαλος δὲν ἔξευρέθη ἔτι καὶ τὰ παιδία ἐχειροτέχνουν καὶ ἐμάνθανον τὴν σιδηρᾶν πειθαρχίαν καὶ τὴν καθαριότητα καὶ κατὰ δεκάδας ἐπὶ κεφαλῆς ὄντος τοῦ μεγαλειτέρου ἐπορευόντο καθ' ἑκάστην εἰς τὴν ἐκκλησίαν, προσεπύχοντο καὶ τέλος τῇ 15 Ἰουλίου διορίσθη διδάσκαλος ὁ γηραιὸς Π. Μπούας ἀντὶ 504 γρ κατὰ μῆνα, ἀλλ' ὁ φιλογενὴς γέρον δὲν ἀπεδέχθη ἀρκεσθεὶς εἰς τὰ ἡμίση. Τὸ σχολεῖον προσωρινῶς συστήθη ἐν τῇ ἐν Πόρῳ Μονῇ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἕως οὗ τῇ 8η Ὀκτωβρίου 1828 ἐτέθησαν τὰ θεμέλια τοῦ ἔτι σωζομένου ἐν Αἰγίνῃ Ὀρφανοτροφείου (σήμερον φιλικὴ βαρυπονητῶν) ἐκ τῶν χρημάτων ἅπερ ἀπέστειλεν ὁ φίλος του Ἐυνάρδος καὶ ἄλλοι Ἑλβετοί, Ὀλλανδοί, καὶ Γερμανοὶ φιλέλληνες· συγχρόνως δὲ ἔσπευσε νὰ ἀποστείλῃ ἱκανοὺς, Ἑλληνόπαιδας οὗ, μὲν εἰς Μόναχον οὗ, δὲ εἰς Γενεύην καὶ ἄλλους Ἑλβετίας. Καὶ τῶν μὲν ἐν Μονάχῳ ἐκπαιδευομένων Βότσαρη, Κοτζίτς, Ράλλη, Ἀγελάστου, Σεβαστοπούλου, Μαυροκορδάτου, Κωνσταντέλου ἐπιμελητὴν κατέστησε τὸν Ἑλβετὸν Desjardin 2) ὃν ὑπεβοήθει καὶ αὐτὸς ὁ Βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Α' καὶ ἡ φιλελ-

1) Ζήτημα μέγα ἡγέρθη καὶ μακρὰ ἀλληλογραφία διημείφθη περὶ τῶν 120 δωδεκάδων φεσίω, ἀπ' ὧν παρηγγέθησαν μὲν καὶ ἔφθασαν διὰ τοῦ πράκτορος Φεράλδ ἀλλὰ ὡς κοστιζόντα 1920φρ ἦτοι 16 φοίνικας τὴν δωδεκάδα δὲν παρελαμβάνοντο καὶ ἐντέλει παραληφθέντα ἀπεθηκεύθησαν ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ.

2) Τοῦτο μετὰ ταῦτα ἀντικατέστησεν ὁ Δημήτριος Παρησιάδης (1838—37 ὡς διεθυντὴς τοῦ Königlich Griechisches Erziehungs Institut περὶ οὗ ἰδὲ Μ. Sakellaropoulos Die griechische Kirche in München 1889. Ἰδὲ «Ἐπετηρίδα» Παρνασσοῦ Ζ' σ. 49—134 καὶ Π. Καρολίδου Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος Ἀθ. 1925 714.

ληνική βουαριακή εταιρείας, ἥς προϊστάτο ὁ αἰδὸμος Εἰρηναῖος Θεῖος, ὅστις καὶ ἐπισκέψατο καὶ τὸ Ναύπλιον καὶ τὴν Ἑλλάδα, διὰ τὴν δωρεὰν εἰσαγωγὴν ὑποτρόφων ἑλληνοπαίδων εἰς τὴν στρατιωτικὴν σχολὴν καὶ 1 κόρης διὰ τὸ ἀνώτερον παρθεναγωγεῖον (11 Μαρτίου 1830 καὶ 12 Ὀκτωβρίου 1831), τῆς παροχῆς ἱεροῦ ναοῦ (τοῦ Salvatorkirche) καὶ τῆς προσκλήσεως ὀρθοδόξου ἱερέως τῆς Τεργέστης τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδου (27 Ἀπριλίου 1830) ἵνα διδάσκη τοὺς μαθητὰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ἐν δὲ τῇ Γενεύῃ διώρισεν ἐπιμελητὴν τῶν ἐκεῖ σταλέντων ἑλληνοπαίδων τὸν ἐκ Θεραπειῶν διδάσκαλον Ἀλέξανδρον Ραδιόν, τὸν εἶτα Γυμνασιάρχην Πατρῶν. Οὗτος δὲ τῇ 4 Νοεμβρίου 1829 γράφει τῇ Κυβερνήσει ὅτι ἡ κοινότης εἶχε ἱερέα τὸν λόγιον μοναχὸν Γαλακτίωνα καὶ μαθητὰς τοὺς Μπουτούρη, τὸν 10 εἰῆ υἱὸν τοῦ Μιαούλη, τοὺς υἱοὺς τοῦ ἐκ Ζακύνθου Μεσσαλά, ὑπὲρ ὧν ἐδιαφέρετο ὁ Μουσιέ, τὸν Ι. Παπαδόπουλον, τὸν Τοπάλην, τὸν Πέτρον Στροῦμπον, τὸν Δ. Βουδούρη, τὸν Μιχαὴλ Παρίσην, ὧν τινες ἐσπούδαζον τὴν ὠρολογιοποιεῖαν καὶ ἄλλοι τὴν πιλοποιεῖαν καὶ ὅτι ὁ πρῶν ἠγεμὼν τῆς Βλαχίας Μιχαὴλ Σούτσος εὗρισκετο ἐν Γενεύῃ.

Καὶ ἰδιωτικῶς δὲ ὁ Καποδίστριας ἐσπούδαζεν ἑλληνοπαιδας ἐν Παρισίοις ὡς τὸν Ἰωάννην Μαυρομιχάλην καὶ Κ.Π. Γουλιμῆν καὶ ἔστειλε βιβλία καὶ ζωολογικοὺς πίνακας εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Τεργέστης Βενετίας, Ἀγκῶνος, συλλογὴν ὀρυκτῶν ἐκ Ρωσίας εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν καὶ συλλέξας χρήματα δι' ἐράνων, κατέθετο αὐτὰ παρὰ τῷ Hentsch, ταμίᾳ τοῦ φίλου τοῦ Ἐϋνάργου, οὗ ἡ προτομὴ κοσμεῖ τὸν ἐθνικὸν Κήπον, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν *ταμῆων ὀρφανῶν* ἐπίσης διετήρησε καὶ τινες ὑποτρόφους Ἑλβετοὺς ἐν τῇ ἐν Χίφ σχολῇ πρὸ τοῦ νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι καὶ εἰς τὰ σχολεῖα Μάνης ἔστειλε βοηθήματα.

Ἄλλ' ἅπασαν αὐτοῦ τὴν φροντίδα ἔστρεψεν ὁ Κυβερνήτης εἰς τοὺς ἀλητεύοντας ἐν τοῖς στρατοπέδοις τῶν ὀπλαρχηγῶν παῖδας καὶ ἱδρυσεν, ὡς εἶπομεν τὸ ὀρφανοτροφεῖον ἐν Αἰγίνῃ 1).

Οὗτος ἡ Αἶγινα εἰς ἣν εἶχον συρρεῦσαι οἱ λογιώτεροι μέτοικοι καὶ ἐξεδίδετο ἐκτὸς τῆς «Γενικῆς ἐφημερίδος», καὶ ἡ Abeille grecque (Ἑλ-

1) Κατ' Ἀῦγου στον τῷ 1829 ὁ Βενθύλλος ὑποβάλλει θαυμάσιον διοργανισμόν τοῦ ὀρφανοτροφείου Αἰγίνης, ὅστις τίθεται ἐν ἐνεργείᾳ.

ληνική Μέλισσα). Τῶν ἐφημερίδων συντάκται ἦσαν μεταίεσται Ἕλληνες καὶ φιλέλληνες πρὸ τοῦ 1828 εἰ, Ἑλλάδα ἐλθόντες καὶ ἄλλοι νῦν κληθέντες ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου ὡς ὁ ἐν Ἰταλίᾳ διατρίβων Κερκυραῖος Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ὁ ἐν Παρισίοις Γ. Α. Ράλλης καὶ ὁ Dutron 1) παρητήθη τῇ 6 Ἰουλίου 1830), ὁ Raybeau πρὸ οὗ ὁ Βιάρος Καποδιστριας παρέλαβε τὸ τυπογραφεῖον (3 8) βρίου 1829), ὁ Ν. Χρυσόγελος ὁ γραμματεὺς τῆς παιδείας, ὁ Γ. Γεννάδιος, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Γ. Βενθύλλος, ὁ Κ. Κοκκινάκη, ὁ Κ. Ρωσσέτος, ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ὁ Π. Ζωντανός, ὁ Ι. Κοκκίνης, ὁ Ν. Δούκας, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καὶ εἰ τις ἕτερος. Τούτων πάντων τὰ φῶτα ἐξήτησεν ὁ Κυβερνήτης καὶ προέβη εἰς σύστασιν σχολείων ἀνὰ τὰς διαφόρους ἐπαρχίας καὶ ἐν Αἰγίνῃ, τοῦτο μὲν βαλτιῶνων τὰ προϋπάρχοντα τοῦτο δὲ ἱδρῶν διὰ πρῶτην φοράν. Καὶ αὐτοπροσώπως δὲ ἐπισκεπτόμενος τὰ χωρία συνίστα εἰς τοὺς κατοίκους νὰ δίδωσι καλὴν καὶ στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν εἰς τὰ τέκνα των καὶ ἄλλοτε ἔγραψεν εἰς τοὺς κατὰ τόπους διοικητὰς καὶ συνίστα εἰς αὐτοὺς νὰ συνηνοσύνται μετὰ τῶν προυχόντων περὶ ἱδρύσεως σχολείων καὶ συγκαλοῦντες τοὺς χωρικοὺς νὰ προτρέπωσιν αὐτοὺς πρὸς τοῦτο. Ἐδήλου δ' ὁ Κυβερνήτης, ὅτι ἦτο πάντοτε πρόθυμος, ἂν δὲν ἐπήρουν αἱ εἰσφοραὶ τῶν πολιτῶν νὰ πληρῶνῃ τὸν διδάσκαλον, νὰ κτίξῃ σχολεῖα καὶ νὰ πέμπῃ εἰς αὐτὰ διάφορα σχολικὰ εἶδη. Ἦδη ἐν Ναυπλίῳ ὑπῆρχε, μερὶμνη τῆς Φιλαθρωπικῆς εταιρείας, ἄλλο ὀρφανοτροφεῖον, ἐν ᾧ ἐστεγαζόντο ὀρφανὰ πολέμου, ὅπερ ὅμως μετ' ὀλίγον ἔμελλε νὰ διαλυθῆ, τῶν παιδίων ἀποστελλομένων εἰς τὸ τῆς Αἰγίνης κεντρικόν, ὁμοιον τοῦ ὁποίου ἀπὸ τοῦ 1828—30 ἔθετο κατὰ νοῦν νὰ συστήσῃ ἐν τῇ πατρίδι του ἐν Ἀνδρῶν ὁ Θεόφιλος Καίρης 2) καὶ πρὸς τοῦτο περιῆλθε τὴν Ἑλλάδα καὶ πλείστας χώρας τῆς τε ἐσπερίας, καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, συλλέγων οὐ μόνον χρήματα ἀλλὰ καὶ σχολικὰ

1) Οὗτος τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς στοιχειώδους παιδείας. Ἐπιθεωρήσας ὁ Dutron μέχρι 1 Μαΐου 1828 ἐξέθετο τὰ ἑξῆς: ὅτι 13 σχολεῖα ὑπῆρχον πρὸ τοῦ 1821, 57 ἱδρῶθησαν ἀπὸ τοῦ 1823—1828 καὶ 22 ἐπὶ Καποδιστρίου ἦτοι ἐντὸς 4 μηνῶν ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Κυβερνήτου.

2) Ἰδὲ Δ. Π. Πασχάλη, Θεόφιλος Καίρης σ. 53 ὅπου καὶ ἡ ἀναγραφή τῶν ἐράνων καὶ «Γενικῆς ἐφημερίδος» τῆς 2 8βρίου 1828.

Ἐπίσης εἶχε προσκληθῆ ἐκ Σύρου καὶ ὁ παλὺς διδάσκαλος Κωνσταντῖνος

εἶδη καὶ ἠδυνήθη νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ σωτηριῶδες καὶ παράβαλον ἔργον τοῦ ἐν Ἄνδρῳ.

Αὐτὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸν τοῦ Σαραίνου σύστημα, καταλλήλως τροποποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Φ. λιπποπολίτου Γεωργίου Κλεοβούλου τοῦ Κερκυραίου Ἀθανασίου Πολίτου, τοῦ Νικολάου Νικητοπούλου καὶ τοῦ ἐν Σύρῳ Π. Ζωντανοῦ καὶ Ι. Κοκκῶνη ἀπεφάσισε νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ Κυβερνήτης. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τὰ τοῦ σχολείου ἐτελοῦντο μετὰ μεγάλης τάξεως καὶ ἐπιμελείας διὰ ρυθμικῶν συριγμῶν ἢ κωδωνισμῶν, διὰ βραβείων (εὐσήμων) τῆς ἐπιμελείας καὶ χρηστοθηρίας, καὶ διὰ ποινῶν τῆς ἀμελείας καὶ κακοθηρίας, οὕτως, ὥστε ἠγεῖσθε ἢ ἀμιλλα τῶν μαθητευομένων. Τὸ σύστημα αὐτὸ εἰσῆχθη καὶ εἰς τὸ *πρότυπον* τῆς Αἰγίνης εἰς ὃ εἰσῆγοντο οἱ λεγόμενοι *μαθητο-διδάσκαλοι*, ὡς εἶπομεν, ἤτοι οἱ διδάσκαλοι ἤδη ὄντες καὶ ἐπιθυμοῦντες ἐπὶ τρίμηνον μὲ πλήρεις ἀποδοχὰς τοῦ μισθοῦ των, νὰ διδάχθῳ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον. Ἡ διδασκαλία ἐν τῷ *πρότυπῳ* ἐπανελαμβάνετο τετράκις τοῦ ἔτους ἤτοι ἀπὸ Ἰανουαρίου μέχρι Μαρτίου ἀπὸ Ἀπριλίου μέχρι Ἰουλίου ἀπὸ Ἰουλίου μέχρι Σεπτεμβρίου καὶ ἀπὸ Ὀκτωβρίου μέχρι Δεκεμβρίου, οἱ δὲ εἰσαγόμενοι ἔπρεπε νὰ ἔχωσιν ἡλικίαν ἀπὸ 19 ἐτῶν καὶ ἄνω, ἀποφοιτῶντες δ' ἐλάμβανον πτυχίον ὅμοιον πρὸς τὸ ἔμπροσθεν ἀναγραφέν, ἀνάλογον τοῦ βαθμοῦ τῆς ἱκανότητός των, ἧτις περιεῖχε τρεῖς διαβαθμίσεις, ἀλλὰ οἱ τῆς κατωτάτης ἀξιούμενοι ἠδύναντο, ὑφιστάμενοι δευτέρως ἑξετάσεις, νὰ λάβωσιν ἄνωτέραν διαβάθμισιν μετὰ τοῦ σχετικοῦ διπλώματος.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν διδασκάλων, οἵτινες κατέκλυσαν, ὡς ἐκ τῆς φυγαδεύσεως αὐτῶν ἐκ τῶν ἰδίων οἴκων καὶ ἰδίως ἐκ τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, λόγῳ τῆς ἀποτυχίας ἤδη τῆς ἐπαναστάσεως, εἰς τὴν διὰ τοῦ Καποδιστριαίου ἀποκαταστάσαν Ἑλλάδα, ὑπῆρχον οὐκ ὀλίγοι

Βαρδαλάχος γνωστὸς ἐκ Πιδούης τοῦ Καποδιστριαίου ἀλλ' οὗτος γέγονεν ἤδη ταξιδεύων δι' Αἰγίαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς 30 Ἰουλίου 1830 ἀγγέλλων τὸν θάνατον τῷ ὑπουργῷ τῆς παιδείας Χρυσόγελῳ λέγει ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ νεκρώσιμος τελετὴ ἐν τῷ ναῶ τοῦ ὁφθαλμοτροφείου, παρισταμέναν διδασκάλων καὶ μαθητῶν καὶ νὰ δημοσιευθῇ ψήφισμα. Τὰ πραγματὰ του ὡς καὶ 2 ἑξάντες ἐσώθησαν ὑπὸ τοῦ ὑπηρετοῦ καὶ εὗρισκονται παρὰ τῷ Γενναδίῳ ὡς καὶ 1500 γρ. Εἰς Σύρον ἀπεστάλη ὁ ἀπάλληλος Α. Μαρούλης νὰ παραλάβῃ τὰ βιβλία του καὶ τὰ βιβλία του ἐν 5 κιβωτίοις, ὃ δὲ διοικητὴς Σύρου Ἀμβροσιάδης ἀπέστειλεν εἰς Αἰγίαν διὰ τοῦ πλοίαρχου Πιπίνου τοῦ πολεμικοῦ «Λαίδου Κόδριγκτον» τῆ 23 Αὐγούστου 1830

λίγοι οἵτινες διὰ πᾶν ἄλλο ἔργον προωρίζοντο ἢ ὡς διδάσκαλοι ἀλλ' οἱ πλείονες αὐτῶν διωρίζοντο διὰ παρακλήσεων καὶ κολακειῶν, ἐδίδασκον δὲ χάριν ψωμαρκείας ὡς οἱ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν πρόσφυγες ἀλλ' εἰς τοὺς τοιοῦτους, κατὰ τὸν κωμικὸν Μένανδρον, ἀνήκει τὸ λόγιον: *μισθὸς διδάσκει καὶ οὐ διδάσκαλος (1)*. Διὰ τὸ ἐπιβέβομεν πολλάκις διδασκάλους παραπονουμένους, ἐννοεῖται ἐκ τῶν συνειδητῶν ἐχόντων, ὅτι ἵνα διατηρηθῇ τις ἐν τῇ θέσει πρέπει νὰ προσκυνῇ τοὺς *προεστούς* τῶν χωρίων! Ἐπειτα πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν μεμνημένοι εἰς τὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Θεοφίλου Καίτη καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν ὅτι τῆ 19 Δεκεμβρίου 1839 οἱ Πατριάρχαι Κων]σταυπόλεως Γρηγόριος καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Ἀθονάσιος ἐπιβάλλουσι διατιπώσεις τινὰς αὐστηρὰς εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ Θεοφίλου Καίτη τοὺς ζητοῦντας διδασκαλικὰς θέσεις ἐν τῇ τουρκοκρατούμενῃ εἰσέτι Ἑλλάδι.

Τὸ ὅλον σχολεῖον οὕτως ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μεγάλης αἰθούσης ἐν ἣ ἦσαν τὰ θρανία, οἱ πίνακες ἀναγνώσεως, καὶ ἀριθμήσεως ἢ *δασκαλοκαθέδρα*, ὑπὸ κικιδώματος περιοριζομένη, εἰς ἣν ἀνήρχετο τις διὰ τεσσάρων βαθμίδων καὶ κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν ἡ *φυλακὴ*, ἐν ἣ τοὺς ἀτακτοῦντας μαθητὰς ἐνέκλειον· παρ' αὐτὴν δὲ τὸ μέγα τοῦ σχολείου ὠρολόγιον μετὰ θορυβώδους ἐκκρεμοῦς καὶ φορητῆς κλίμακος ἦν ἀνερχόμενος ὁ παιδονόμος ἐρρῶθμιζεν αὐτὸ καὶ ἀπὸ τῶν βαθμίδων τῆς ὁποίας ἐκρέμων τοὺς ἀμελεῖς μαθητὰς ἀπὸ τῶν ποδῶν ἢ περιέσφιγγον αὐτοὺς ἐν τῷ ξύλῳ ἐφαρμόζοντες τὸν πασίγνωστον *φάλαγγαν*. Ὑπερθεν δὲ αὐτῆς ὑπῆρχε τρίγωνον μέγα, ἐν ᾧ ὁ *ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ*, ὃς τὰ *πανθ' ὄρα*. Γύρω δὲ κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῆς αἰθούσης καὶ ἄνωθεν τῶν πινάκων διδασκαλίας ὑπῆρχον διάφορα ῥητὰ ἐκ τῆς ἀρχαίας γλώσσης, καὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς 2) καὶ ἔστιν ὅτε γεωγραφικοὶ πίνακες, γεγραμμένοι ἐπὶ τοῦ

1) Ὁ Μουσταξόυης βλέπων τὴν συρροὴν τῶν ζητούντων μισθὸν διὰ νὰ σπουδάσωσιν ἀνέστρεψε τὸ πρᾶγμα εἰπὼν: ἐσπούδαζον διὰ νὰ ἔχωμι μισθόν — λέγει δὲ ὁ Κυρήνης Συνέσιος ἐν τῆς ἐπιστολαῖς (ἐπιστ. 105 ἐντέλει): Ὁ Μακάριος ἐν ὁμιλίᾳ 26 λέγει περὶ τῶν κοινῶν διδασκάλων: εἰς χωρίον ὅταν τις ἀπέλθῃ γράμματι εἰδὼς, ὅπου εἰσὶν ἰδιῶται, δοξάζεται ὑπ' αὐτῶν. αὐτὸς δὲ οὗτος .. ἐὰν ἀπέλθῃ εἰς πόλιν, ὅπου εἰσὶ ῥήτορες καὶ σχολαστικοί, οὐ τολμᾷ παραφανῆναι αὐτοῖς »

2) Σέβου Θεόν, Νόμοις παίδου Γονεὶς αἰδοῦ. Ἐσιάντιμα. Φιλανφύλαττε. Ἀρετὴν ἐπαίνει. Διοβολὴν μίσει. Ψέγες μηδένα. Εὐγένειαν ἀσκει. Ἀρχε σαυτοῦ.

τοίχου αὐτοῦ. Παρ' αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ *πίναξ τῆς ἀτιμώσεως* (μομφῆς δηλαδὴ), ἐφ' οὗ ἐγράφοντο τὰ ὀνόματα τῶν τιμωρημένων μαθητῶν.

Ἡ μέθοδος ἢ ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου εἰσαχθεῖσα κοινῇ εἰς ὅλα τοῦ τότε Κράτους σχολεῖα καὶ εἶτα εἰς ὅλα τῆς Τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος, ἐπήνεγκεν ἀγαθὰ ἀποτελέσματα, διετηρήθη δὲ ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας τοῦ Ὁθωνος (1832—1862) κατηργήθη δὲ διὰ τῶν ἐπιγενομένων ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων ἐν τε τῇ ἐλευθέρᾳ καὶ τῇ δούλῃ Ἑλλάδι. Ὁ αἰοίδιμος Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας ἔλαβε πρόνοιαν καὶ περὶ μορφώσεως διδασκάλων κατὰ τὸ *ἀλληλοδακτικὸν* σύστημα τοῦ Κλεοβούλου— διότι πρότερον ὑπῆρχε τὸ *συνδιδακτικὸν*— καὶ πρὸς τοῦτο ἰδρύσεν ἐν Αἰγίνῃ σχολεῖον εἰδικόν, εἰς ὃ προσήρχοντο οἱ λεγόμενοι *μαθητοδιδάσκαλοι*, ἀλλὰ τὰ διδασκαλεῖα βέβαια, τὰ ὁποῖα εἶναι νεωτέρα παιδαγωγικὴ ὑποτύποις σχολεῖου (ΙΗ' αἰὼν ἐν Γερμανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ) πρὸς παρασκευὴν εἰδικῶν λειτουργῶν, δὲν συνετηροῦντο παρὰ τοῖς Τουρκοκρατούμενοις Ἕλλησι· διὰ τοῦτο ταυτὰ σχολεῖα δὲν ὑπῆρχον, ἀλλὰ τὰ ὑπάρχοντα τοιαῦτα παρείχον δικαίωμα διδασκαλίας τοῖς ἀποφοίτοις. Ἀπὸ τῆς Ἐπανάστασεως ὅμως καὶ ἐντεῦθεν ὡς ἐκ τῶν παιδαγωγικῶν ἰδεῶν τοῦ Πεισταλότση καὶ τοῦ Herbart ἰδρύθησαν ἐν Ἑλλάδι σχολεῖα πρὸς παρασκευὴν διδασκάλων ἅπερ δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν εἰς τρεῖς κατηγορίας α) εἰς τὰ ἀπὸ Καποδιστρίου ἦτοι ἀπὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων ἐν τῇ χώρᾳ μέχρι τοῦ 1862, β) εἰς τὰ ἀπὸ τῆς ἐξώσεως τοῦ Ὁθωνος 1862—1878 γ) εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 1878 μέχρι σήμερον. Ὅτε δὲ ὁ Κυβερνήτης ἀνέλαβε τὰς ἡνίας τοῦ Κράτους τῷ 1828, πρώτιστον μέλημά αὐτοῦ διατήρησαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐν Ἑλβετίᾳ τῇ πατρίδι τοῦ Πεισταλότση, ἐθεώρησε τὴν ἄμεσον ἰδρυσιν διδασκαλείων καὶ συνέστησεν ἐν Αἰγίνῃ τῷ 1829 τὸ *πρότυπον σχολεῖον* 1) ὅπερ ἔχησόμευσεν ὡς πρῶτον *διδασκαλεῖον* πρὸς ὁμοίωμορον παρασκευὴν διδασκάλων καὶ τελειότερον καταρτισμὸν τῶν προὑπαρχάντων, τῶν ζητούντων νὰ διορισθῶσιν ὡς τοιοῦτοι ἐν τοῖς ἰδρυθείσιν ἀλληλοδι-

Θυμοῦ κράτει. Πράττε δίκαια. Παιδείας ἀντέχου. Γλώττης ἄρχε. Λέγεσθ' Ἄμαρτάνων μετανόει. Ὀνειδος ἔχθαιρε. Φθόνοι μηδενί. Γνοῦς πρᾶττε. Κτῶ δικαίως. Ὀμίλει πρῶτος. Εὐπρόσηγρος γίγνου. Κόσμιος ἴσθι. Φιλίαν ἀγάπα. Εὐεργεσίαν τίμα. Εὐγνώμων γίγνου. Ἔριν μίσει. Χρόνου φρίδου.

1) Τὰ ἐγκαινία αὐτοῦ ἐτελέσθησαν τῇ 8 Ἰανουαρίου 1830.

κτικοῖς καὶ εἶτα δημοτικοῖς σχολεῖοις, ὧν καὶ ἴδια καταστήματα φηκεδόμησεν, τινὰ τῶν ὁποίων μέχρι τοῦδε σωζόμενα, ὡς τὸ ἐν Πόρῳ. Ἄργει, Αἰγίνῃ, Ναυπλίῳ καὶ πολλαχοῦ ἄλλαχοῦ διικνύουσι τὴν καταβληθείσαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρόνοιαν τοῦ Κυβερνήτου 1).

Ἄλλὰ τὸ διδασκαλεῖον τοῦτο τῆς Αἰγίνης ἐκ τῶν ἐνότων προσαρμοσθὲν εἰς τὰς πρώτας ἀνάγκας τοῦ Κράτους, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρει τοὺς προσδοκωμένους καρποὺς καὶ ν' ἀναπληρώσῃ τὸ μέγα ἀπ' αἰῶνων κενὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως. Διὰ τοῦτο ἐπὶ Ὁθωνος τῇ 6 Φεβρουαρίου 1834 ἐκανονίσθησαν ἄλλως διὰ διατάγματος, νόμου ἰσχύον ἐπέχοντος, τὰ τῆς δημοτικῆς παιδείας γενικῶς καὶ εἰδικῶς τὰ τοῦ διδασκαλεῖου, οὗτος ἢ ἐναρξὶς ὠρίσθη τῇ 2 Ἀπριλίου 1834 ἐν Ναυπλίῳ τῇ τότε πρωτεύουσῃ τοῦ Κράτους. Τοῦτο ἐλειτούργησε μέχρι τῆς μεταπολιτεύσεως, 1862. Κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα πρὸς ἐξέτασιν τῶν θελούντων νὰ γίνωσιν διδάσκαλοι συνιστάτο ἐπιτροπὴ, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀνεπιτήδειοι τοιοῦτοι ἐδημιουργοῦντο, τῇ 12 Σεπτεμβρίου 1872 ὠρίσθη μόνιμος ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ ἐν Ἀθήναις μέχρι τοῦ 1878. Κατὰ δὲ τὸν ΧΘ' νόμον τῷ 1878 ἀνιδρύθη ἐν Ἀθήναις τὸ διδασκαλεῖον ἀρρένων, περιλαμβάνον 3 τάξεις, εἰς ὃ ἐγένοντο δεκτοὶ οἱ πρωτοταξίται τῶν Γυμνασίων 2) μετ' ὀλίγον ἰδρύθησαν καὶ ἄλλα 3, ἀναγνωρισθέντων τῶν διδασκαλείων θηλέων τῆς τῷ 1837 ἰδρυθείσης Φιλεκπαιδευτικῆς ἐταιρείας. Λόγω οἰκονομίας τῷ 1905 κατηργήθησαν τὰ ἄλλα 3 διδασκαλεῖα, τὸ δ' ἐν Ἀθήναις διατηρηθὲν τῷ 1910 ἐγένετο τετρατάξιον, δεχόμενον δευτεροταξίτας Γυμνασίου. Τότε ἰδρύθησαν καὶ *μονοτάξια μικτὰ* (24 Αὐγούστου 1914), εἰς ἃ ἐνεγράφοντο οἱ ἀπόφοιτοι Γυμνασίου. Κατὰ δὲ τὸ 1924, δυνάμει τοῦ Νόμου 3182 τῆς 7 Αὐγούστου, ἐπῆλθεν ἄλλη μεταβολὴ εἰς τὰ διδασκαλεῖα. Σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ εἶναι 25 διδασκαλεῖα δημοδιδασκάλων καὶ 7 νηπιαγωγῶν. Τούτων 7 εἶναι μικτὰ μονοτάξια, 8 τριτάξια, 3 πεντατάξια μικτὰ (ἐν οἷς καὶ τὸ Μαράσειον)

1) Περὶ τῶν σχολείων τούτων τὰς πληροφορίας ἐλάβομεν ἐκ τῶν Γενικῶν ἀρχείων τοῦ Κράτους ἐξ ὧν καὶ μόνον θὰ προέλθῃ ἢ πραγματικῶς ἀντικειμενικῇ Νεοελληνικῇ ἱστορίᾳ καὶ ἐκ τῶν ἀρχεῶν τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος ὡς καὶ ἐκ μονογραφίῶν περὶ σχολείων μετὰ τὸ 1867 δημοσιευθεισῶν ἢ καὶ ἐξ ἄλλων χειρογράφων προελθουσῶν.

2) Ἴδὲ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου· ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον τοῦ Πεισταλότση.

Ἐπιθετὴ καὶ τὸν ἐμὸν Καποδίστριαν, Ἀθ. 1895 σ. 117 ἐξ.

καὶ 7 ἑξατάξια 1). Τῷ 1836 ἐκανονίσθησαν καὶ τὰ τῆς Μέσης 2) ἐκπαιδεύσεως; *περιλαμβανοῦσης* δύο κύκλους σχολείων: τὰ λεγόμενα Ἑλληνικά, κατὰ τὸ Γερμανικὸν σύστημα τῶν Lateinische Schule καὶ τὰ Γυμνάσια, 3) ὧν ὁ μὲν πρῶτος προπαρασκευάζει μαθητὰς διὰ γυμνάσια, ὁ δὲ δεύτερος διὰ τὸ μελετώμενον ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἐπαναστάσεως 1822 ἀνώτατον σχολεῖον τὸ ὀνομασθὲν Πανεπιστήμιον (Universitas). Ἄλλ' οἱ χρόνοι διὰ τοῦτο δὲν ἦσαν εὐθετοὶ καὶ μόλις ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας ἐπετεύχθη 4) ἡ ἴδρυσις τοῦ Πανεπιστημίου. Οὕτω τῇ 21 Δεκεμβρίου 1836, ἀπόντος τοῦ βασιλέως Ὀθωνος εἰς Γερμανίαν 5) ὁ ἀντιβασιλεὺς Ἀρμανσβεργ, ἐξέδοτο τὸ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου Διάταγμα, κανονίζον τὰ τῆς λειτουργίας ἐν 118 ἄρθροις. Ἄλλ' ὁ βασιλεὺς ἐπανακάψις δὲν ἐπεκύ-

1) Τὸ πρῶτον διδασκαλεῖον ὀνομάσθη διδασκαλοδιδασκῆριον, μετὰ ταῦτα δὲ, συστάτος τοῦ Ἀρσακείου ἐν Ἀθήναις τῷ 1837, πρὸς μόρφωσιν διδασκαλισσῶν, αἱ μαθήτρια ἀπεκλήθησαν μελλοδιδασκάλισσαι!

2) Πρβλ. τὸν ἐμὸν Καποδίστριαν Ἀθ. 1893 καὶ τὸν Ὀθωνα Ἀθ. 1893.

3) Τῇ 20 Αὐγούστου 1832 κατὰ τὰ Γενικά ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ἡ ὑβέρνησις ἐσκέφθη νὰ ἰδρῦσῃ ἐν Ναυκλίῳ προκαταρτικὸν ἐλληνικὸν σχολεῖον πεντατάξιον ἐξ οὗ οἱ ἀπόφοιτοι θὰ μετέβαινον εἰς τὸ ἑξατάξιον Λύκειον οὗ τὰ μαθήματα θὰ συνεπλήρουν ἐντὸς τριῶν ἐτῶν, διδασκόμενης καὶ τῆς Λατινικῆς, ἀλλὰ ἔλειπον οἱ κατάλληλοι διδάσκαλοι! τὸ δὲ μισθολόγιον ἦτο μικρόν, καὶ οὐδεὶς ἐδέχετο νὰ διδάξῃ καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν τὸν τε Φαρμακίδην καὶ τὸν Γεννάδιον παραπονομένους (11 καὶ 13 Ὀκτωβρίου 1832). Ἐμελλε δὲ νὰ ἀρχίσῃ τῇ 15 Σεπτεμβρίου ἀλλ' ἔλειπε τὸ προσωπικόν. Ἐπίσης δὲν ἐπετεύχθη ἡ ἴδρυσις τῷ 1824 τοῦ ἀνωτάτου ἀκαδημικοῦ Σχολεῖου Πανεπιστημίου, δι' ὃ ὁ Γ. Λασσάνης παραπονεῖται!

4) Τῇ 31 Δεκεμβρίου 1836 ἐξεδόθη ὁ περὶ Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Γυμνασίων νόμος. Συγχρόνως δ' ἐξεδόθη καὶ ὁ περὶ Πανεπιστημίου, ἀλλ' οὗτος μὴ ἐφαρμοσθεὶς ταυτοχρόνως, μετερροθμισθὲν διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Ἀπριλίου 1836 νόμου καὶ τῇ 25 Ἰανουαρίου 1843 ὁ περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ριζαρίου Σχολῆς. Ἐννοεῖται ὅτι πάντα ταῦτα ἐνομοθετήθησαν κατὰ τὸ Γερμανικὸν σύστημα, ἅτερ ὄντα βαθύτης θεωρητικῆς ἐρεῦνης καὶ πείρας μακρᾶς προῖόν ἐφαίνοντο, δι' ἡμελλόν νὰ ἐνεργήσωσι δραστηρίως ἐπὶ τῶν ψυχῶν τῶν Ἑλληνοπαίδων καθότι ἐστειρίζοντο ἐπὶ τῆς συγχρόνου παιδαγωγικῆς. Ἴνα δὲ κατάλληλοι διδάσκαλοι μορφωθῶσιν ἐστάλη εἰς Γερμανίαν πεντηκοντὰς ὄλη νέων πρὸς σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν καὶ κατάληψιν θέσεων καταλλήλων πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν ἑλληνοπαίδων καὶ διδασκαλίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ὅπερ ἦν ἔργο λειτουργοῦν ἀπὸ 3 Μαΐου 1837.

5) Ἴδὲ τὸ ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἄρθρον μου Ὀθων

ρωσεν αὐτὸ καὶ τῇ 14 Ἀπριλίου 1837 υπέγραψε Διάταγμα περὶ τοῦ προσωρινοῦ κανονισμοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου ἐν 43 ἄρθροις, τῇ δὲ 22 τοῦ αὐτοῦ, ἐπουργοῦντος τοῦ λογίου συγγραφέως Ἀναστασίου Πολυζωΐδου, ἐδημοσιεύθη τὸ περὶ συστάσεως αὐτοῦ Διάταγμα, δι' οὗ τῇ 3 Μαΐου ὠρίζετο ἡ ἔναρξις τῶν μισθημάτων, διωρίσθησαν δὲ καὶ οἱ καθηγηταί, 3 διὰ τὴν Θεολογίαν 8 διὰ τὰ Νομικά, 9 διὰ τὴν Ἱατρικὴν καὶ 15 διὰ τὴν Φιλολογικὴν Σχολήν, Πρύτανις δὲ ὀνομάσθη ὁ Κωνσταντῖνος Σχινᾶς καὶ κοσμητορὸς (σχολάρχῃ) ὁ Μισιὴλ Ἀποστολίδης τῆς Θεολογίας, Γ. Ράλλης τῆς Νομικῆς, Ἀναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας τῆς Ἱατρικῆς καὶ Νεόφυτος Βάμβας τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς. Τὸ Πανεπιστήμιον ἔκαλεῖτο μέχρι τῆς ἐξώσεως τοῦ πρώτου Βασιλέως (1832—1862) Ὀθωνεῖον. Τὸ δὲ 1863 μετονομάσθη Ἑθνικόν 1) ὡς κατάστημα διδακτικὸν ἐχρησιμοποιεῖτο ἢ κατὰ τὰ ΒΑ. τῆς Ἀκροπόλεως κειμένη εὐπρόσωπος τότε οἰκία τοῦ Ν. Κλεάνθους. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ 1842 ἡ φοίτησις ἦτο τριετής, ἀλλ' εἴτα ἐγένετο τετραετής, οἱ δὲ Καθηγηταὶ ἦσαν τακτικοί, ἑκτακτοὶ καὶ ἐπίτιμοι μέχρι τοῦ 1883, ὅτε ἐπετέραπη καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ὑφηγητῶν, τῷ 1892 ὠρίσθησαν καὶ διδάκτρα φοιτητῶν. Διευθύνετο δὲ τὸ ἀνώτατον παιδευτήριον τοῦ κράτους ὑπὸ τῆς λεγομένης Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, ἐχούσης τὴν ἐποπτείαν καὶ πάντων τῶν προσηρητημένων αὐτῷ παραρτημάτων.

Οὕτω λοιπὸν ἐμορφώθησαν κατὰ τὴν διαρροῦσαν ἰθ' ἑκατονταετηρίδα καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ Κ' αἰῶνος παρ' ἡμῖν τρεῖς διαβαθμίσεις τῆς Ἐκπαιδεύσεως ὡς παρ' ἅπασιν τοῖς πεπολιτισμέναις λαοῖς, ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, ἡ μέση καὶ ἡ ἀνωτέρα· ἀλλὰ καὶ τῶν τριῶν τούτων βαθμίδων ἐκάστη καίπερ τείνουσα πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν διειρήρει οὐχ ἦττον καὶ τὴν αὐτοτέλειάν της, ἀνάλογον πρὸς

1) Καὶ οὕτω καλεῖται μέχρι σήμερον. Προσέτεθη δὲ καὶ τὸ Καποδίστριακὸν τοιοῦτον ἀπὸ τοῦ 1912 διὰ τοῦ κληροδοτήματος Ἰ. Δόμπολη. Νῦν δ' ἡ Ἑλλὰς ἔχει τρία Πανεπιστήμια· διότι ἰδρῦθη τῷ 1926 καὶ τὸ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀννάμει δὲ τοῦ Νόμου ΤΕΖ' τοῦ 1856 ἰδρῦθησαν καὶ ἱερατικαὶ σχολαί, ἐκτὸς τῆς Ριζαρίου τῷ 1844, ὑπὸ τοῦ Κράτους συντηρούμεναι: ἐν Χαλκίδι μὲν τῷ 1857, ἐν Τριπόλει δὲ τῷ 1858. τῷ δὲ 1859 ἐξεδόθη σειρά ἐγκυκλίων μαθημάτων ὡς ἑν τὸμ. 2 ὡς ἐξεδόθησαν ἐπὶ Καποδίστριαν διὰ τὴν ἐν Πόρῳ (Μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς) ἱερατικὴν σχολήν.

τὴν κοινωνικὴν τάξιν εἰς ἣν ἀπευθύνετο· οὕτως αἱ δύο πρῶται βαθμίδες ἀποτείνονται πρὸς ἄωρον, τροφίμους ὑπὸ πρεσβυτέρων διδασκάλων, κατὰ γενικὸν προδιαγεγραμμένον σχέδιον, καὶ ζητοῦσι νὰ ἀναπτύξωσι παρὰ τοῖς μαθηταῖς δεξιότητας καὶ γνώσεις, δι' ὧν θὰ δυνηθῶσι νὰ καταλάβωσιν ἐνεργὸν μέρος ἐν τῇ πεπολιτισμένη κοινωνίᾳ διὰ τῶν πολυμερῶν καὶ διαρκῶν γνώσεων τῶν ἐκπαιδευομένων μαθητῶν ἀναλόγως τοῦ φύλου ἐν δημοσίοις ἢ ἰδιωτικοῖς σχολείοις ἢ κατ' οἶκον ὑπὸ τῶν πλουσίων γονέων, ἢ δὲ ἀνωτέρα βαθμὶς ἀνήκει εἰς τὴν εἰδικὴν διδασκαλίαν τῶν Πανεπιστημίων, τῶν Ἀθηνῶν δηλονότι καὶ τοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Πολυτεχνείου καὶ τῶν δύο στρατιωτικῶν σχολῶν, τῶν ἱερατικῶν, γεωπονικῶν καὶ τῶν ἐμπορικῶν τοιούτων. Προσέτι ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις διαιρεῖται εἰς θεωρητικὴν (κλασσικὴν) καὶ εἰς πρακτικὴν (πραγματικὴν), ὧν τὴν πρῶτην χαρακτηρίζει καλλιέργεια ἐντατικῆ τῶν θεωρητικῶν γνώσεων τοῦ ἀνθρωπίνου ἐπιστητοῦ, τὴν δὲ ἢ ἐπὶ μᾶλλον προσκόλλησις εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, αἵτινες ὡς εἶναι φυσικὸν μέλλουσι νὰ κυριαρχήσωσιν, εἰς τὴν γλωσσομάθειαν καὶ τὸν ἐν γένει πρακτικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος καθ' ὅλας τὰς ἐκφάνσεις αὐτοῦ. Ἡ ἐπὶ Καποδιστριαίου ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοσθεῖσα ἀλληλοδιδασκτικὴ ἐξηκολούθει οὕσα ἐν χρήσει μέχρι τοῦ 1878 διὰ τῶν τότε παιδαγωγῶν Χ. Παπαμάρκου καὶ Π. Π. Οἰκονόμου, ἀντικατέστη δ' εἰτα ἡ συνδιδασκτικὴ, ἣτις ἀκολουθεῖται μέχρι σήμερον.

Ἐννοεῖται ὅτι ἐκπαιδευτικῶς ἡ Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς ἵστατο ὑψηλότερον τῶν ἄλλων Βαλκανικῶν λαῶν καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ τῶν ὀρθοδόξων Ρώσων, Σέρβων, Βουλγάρων, Ἀλβανῶν ἐσπούδαζον ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς σχολείοις, ἰδίως Πάτρμου, Χίου, Σμύρνης, Κυδωνιῶν Ἰωαννίνων καὶ Κων/πόλεως. Τοιούτους λογίους ἔχομεν τὸν Ρώσον **Βασίλειον Γρηγόρεβιτ Βάροκην** 1) σπουδάσαντα ἐν Πάτρμῳ ὑπὸ τὸν Μακάριον καὶ τοὺς διαδόχους του (1737—44), περὶ οὗ ἐν τῷ συγγράμματι του δίδει τὰς ἀρίστας ιδιότητας, ὡς λέγει ὁ ρωσομαθῆς τῆς «Πατριάδος σχολῆς» συγγραφεὺς Μ. Η. Μαλανδράκης (σ. 9) καὶ τὸν Σέρβον **Δοσίθεον Ὁβράδοβιτς** (1742—1811), ὃν ἐγνώρισεν τῷ Μα-

1) Δι' περιγήσεις τοῦ Βάροκην ἐξεδόθησαν εἰς 4 τόμους ἐν Πετροπόλει τῷ 1912 μετὰ 148 εἰκόνων καὶ σχεδίων καὶ εἶναι πολύτιμοι διὰ τὴν γνῶσιν τῆς παιδείας καὶ τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων.

λανδράκη ὁ τῆς ἐν Τεργέστη σερβικῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀγίου Σπυρίδωνος ἐφημέριος **Νικηφόρος Βουκαδινόβιτς**. Οὗτος ἀναχωρήσας ἐκ τῆς πατρίδος του δι' ἰστιοφόρου διῆλθε διὰ Κερκύρας, ὅπου ἐπὶ 45 ἡμέρας ἐδίδασκετο τὰ ἑλληνικὰ εἶτα διὰ Κεφαλληνίας, ὅπου παρέμεινεν ἐν Ἀηξουρῷ διδασκόμενος καὶ Ζακύνθου μετέβη εἰς Πάτρμας, ὅπου παρέμεινε δύο μῆνας διδασκόμενος· ἐντεῦθεν, διὰ Τριπολιτσᾶς, ἔφθασεν εἰς Ναύπλιον καὶ τυχὼν πλοίου δι' ἅγιον Ὅρος ἀπέπλευσεν ἐκεῖσε καὶ παραμείνας ἐν τῇ σερβικῇ Μονῇ τοῦ Χιλινταρίου ἐλυπεῖτο· διότι δὲν εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ ἀκούσῃ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρου διδάσκοντος ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ, προαναχωρήσαντος ἤδη τῷ 1758. Ἐν Ἀθῶνι παραμένει ἐφ' ἱκανὸν 1765· ἐσκέπτετο δὲ νὰ μεταβῇ ἐν Πάτρμῳ πρὸς σπουδὴν, ἐν Σμύρῃ ὅμως προσεγγίσαντος τοῦ πλοίου ἐστάθη εὐτυχῆς νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ, ἀκροώμενος μαθημάτων παρὰ τῷ Ἱεροθέῳ τῷ Ἰθακησίῳ ὃν διὰ τὴν σοφίαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς παραβάλλει πρὸς τὸν φιλόσοφον Σωκράτην καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ἐξαίρει τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας του καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην καὶ στοργὴν τῶν συμμαθητῶν του εἰς 80 ἀνερχομένων καὶ συγκατοικούντων ἐν τῷ αὐτῷ οἰκῆματι καὶ συσσιτούντων ἐν ἀγαστῇ ἁμονίᾳ. Οἱ πρεσβύτεροι τῶν μαθητῶν ἐδίδασκον τοῦ; νεωτέρους, ὥστε ἐκτὸς τοῦ Ἱεροθέου καὶ τοῦ διδασκάλου Χρυσάνθου, εἶχομεν πλείστους διδασκάλους, τοὺς μαθητάς, προσερχομένους ἐκ διαφόρων ἑλληνικῶν τόπων. Ἐπικειμένης ὁμοῦ ἐκρήξεως πολέμου μεταξὺ Ρώσων καὶ Τούρκων, ὁ Δοσίθεος μετὰ τινος ἐκ Λαρίσσης συμμαθητοῦ του Μαξίμου ἀνεχώρησεν ἐκ Σμύρνης μεστὸς παιδείας ἑλληνικῆς ἣν ἤντησε κατὰ τὴν τριετῆ ἐν Σμύρῃ διαμονὴν (1766—9) καὶ ἐγκατασταθεὶς ἐν Βελιγράδιῳ ἀπέβη τῶν μεγίστων Σέρβων φιλολόγων καὶ φιλοσόφων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἱκανὰ γράψας καὶ μεταφράσας καὶ ἰδίως: «Δισώπου καὶ ἄλλων διαφόρων μυθογράφων ἐκ διαφόρων γλωσσῶν εἰς τὴν Σλοβενοσερβικὴν γλῶσσαν μεταφρασθέντες καὶ μετὰ διδασκτικῶν ὠφελίμων ἐξηγήσεων καὶ νοθεσιῶν ἐκδοθέντες καὶ εἰς τὴν Σερβικὴν νεολατίν ἀφιερωθέντες μῦθοι: Musarum sacerdos virginibus puerisque canto Ἐν Λαϊψίᾳ ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰω. Τσελόβ καὶ Ἐμμ. Βοϊτίτσκοβ 1788 σ. 451 (ἐν αὐτῷ περιγράφει τὰ τοῦ ταξιδίου καὶ τῶν σπουδῶν ἐν εἰδεί ἐπιστολῶν ἐκ τῶν ὁπίων σχηματίζεται ἡ αὐτογραφία του. Περὶ αὐτοῦ ἐγράφη μονογραφία ἀπὸ Κ. Θ. Πιργέγκου: ὁ Δοσίθεος Ὁβράδοβιτς καὶ ἡ

φιλολογική αὐτοῦ δρασὶς ἐν Νιτέβφ 1897. Πρβλ. Μ.Η. Μαλανδράκη μελέτην ἐν «Παγχιακῇ» τῆς 8, 15, 22, 28 Μαΐου 1926.

Πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, τῷ 1810 ὁ Ἄθανάσιος Σταγειρίτης 1), ὁ πολλῶν βιβλίων συγγραφεὺς μετὰ τοῦ Ἀρισταίδου Παπαῦ 2) τοῦ αὐτοκτονήσαντος ἵνα μὴ ὁμολογήσῃ τὰ τῆς φιλικῆς ἐταιρίας πρὸς τοὺς συλλαβόντας αὐτὸν Τούρκους ἐν Σερβίᾳ κατὰ Φεβρουάριον 1821 διετίπωσεν πρόγραμμα σχολικῶν μαθημάτων κατὰ τὰ τότε ἐν Βιέννῃ κρατοῦντα παιδαγωγικὰ συστήματα, ἀλλὰ προσφορώτερον ὡς πρὸς τοὺς ἑλληνοπαιδας. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο ἐδημοσίευσεν ὁ ἀκαδημαϊκὸς Δ. Γρ. Καμπούρογλους ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ περιοδικῷ «Μελέτη» (1909 σ. 407—25) καὶ περιελάμβανε 5 ὥρας καθ' ἑκάστην διδασκαλίας (3 π.μ.—2 μ.μ.) ἐνῶ τὰ Γερμανικὰ σχολεῖα εἶχον 4 ὥρας ἡμερησίως (2 π.μ. καὶ 2 μ.μ.)

Μετὰ τὰ περὶ τῆς παιδείας λεχθέντα δι' ὧν ἱκανὰ δισσαφηνίσθησαν τοῦ παρ' ἡμῖν παιδευτικοῦ συστήματος, ἠθέλομεν ἀφήσῃ κενὸν ἐὰν δὲν ἀνεγράφομεν, περὶ τῶν πνευματικῶς ἀναπήρων παιδίων τῶν εἰς τὰ σχολεῖα ἀποστελλομένων καὶ διὰ τοῦτο παραλαμβάνομεν τὰ κατ' αὐτὰ παρὰ τοῦ κ. Φαίδωνος Κουκουλέ. Ὁ πολλὰ τοῦ μεσήλικος ἑλληνικοῦ βίου εἰς φῶς προαγαγὼν καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Φαίδων Κουκουλέ, ὁ συγγραφεὺς τῶν σχολείων τῆς Κυνουρίας ἐγραψεν ἐν τῇ ἐφημερίδι «Μαλεβῶ» (ἔτος Δ' φύλ. 30 σ. 155—6) τὰ ἐξῆς περὶ τῶν πνευματικῶς ἀναπήρων μαθητῶν:

«Ὅταν τὸ παιδίον κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐφθάνει εἰς ἡλικίαν καθ' ἣν ἔπρεπε νὰ λάβῃ τὴν εἰς τὸ σχολεῖον ἄγουσιν, τότε πολλοὶ τῶν γονέων ἐφρόντιζον νὰ ἐκλέξωσι τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν θὰ τὸ παρέδιδον εἰς τὸν διδάσκαλον. Ἐν σεληνοδρομίᾳ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος

1) Περὶ αὐτοῦ ἰδὲ τὰ ἐμοὶ γεγραμμένα ἐν Πανελληνίῳ Λευκώματι Ι. Χατζητάωνου Ἀθ. 1930 τόμ. Ε' σ. 240: Ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ Προκηρῶσει περὶ παιδείας ἐγραψεν ὁ Ἄθανάσιος Σταγειρίτης καὶ ἐν τοῖς προλεγομένοις τῆς Ὠυγίας Βιέννῃ 1820 τόμ. Α'. Ἐννοεῖται οὖν ἐν τῷ προγράμματι τούτῳ δὲν ἀναφέρονται αἱ σχολικαὶ ἐφορταὶ καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἐκδῶται ἀπευθύνονται πρὸς ὅλον τὸ Γένος, πρὸς ὃ ὑποβέβηκε τὸ σχέδιον, «ἵνα θεωρήσῃ αὐτὸ τὸ Γένος καὶ μάλιστα ἡ Μ. Ἐκκλησία ἡ κεφαλὴ τοῦ Γένους ἢ οἱ προὔχοντες τοῦ Γένους καὶ ἂν ἄρῃσι τῷ Γένει νὰ ἐκδώσωσι διδασκτικὰ βιβλία διὰ τὰς ἄλλας περιόδους ἤτοι ἀπὸ 12 χρόνων καὶ ἄνω».

2) Ἰδὲ ὅσα ἐγράψα ἐν Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἐν λέξει.

παλαιότερου πρωτοτέπου ἀντιγράφου, ἀναγινώσκωμεν: Εἰς τὰς ἰ' (= τὴν δεκάτην τῆς σελήνης) παιδία εἰς μάθησιν διδόναι» πάλιν: «εἰς κη'. παιδία εἰς μάθησιν διδόναι» 1).

Ὁ δὲ μόνων περὶ τούτου ἐφρόντιζον οἱ γονεῖς, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ πῶς θὰ κατοχυρώσωσι τὸ τέκνον τῶν διὰ τῶν εὐχῶν τῆς ἐκκλησίας, ἵνα οὕτω, ἀπολυτρούμενον τοῦτο «τῆς ἐπηρείας τοῦ διαβόλου», ὅστις ἐπέφερε τὴν δυσμάθειαν, εὐχερῶς προχωρήσῃ εἰς τὴν μάθησιν τῶν ἱερῶν γραμμάτων. Ἴνα λοιπὸν ἐπιτύχωσι τοῦτο, ὠδήγουν τὸν μικρὸν πρὸς τὸν ἱερέα διδάσκαλον, ὅστις τοῦ ἀνεγίνωσκεν εἰδικὴν εὐχὴν «ὅταν ἀπέρχεται παιδίον μανθάνειν τὰ ἱερά γράμματα» δι' ἧς ἐπεκαλεῖτο κυρίως τὴν βοήθειαν τοῦ Ἰησοῦ, ἵνα ἀνοίξῃ τοῦ μικροῦ «τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν, τὸ στόμα καὶ τὴν διάνοιαν εἰς τὸ συνιέναι καὶ δέξασθαι καὶ ποιεῖν τὸ θέλημα αὐτοῦ» 2).

Καὶ ταῦτα μὲν προκαταρκτικῶς ὅταν ὄμως ὁ παῖς, ἀκολουθῶν μαθήματα ἀτεδείκνυτο κακόσκοπος, ἤτοι δυσμαθὴς 3) τότε ἵνα θεραπευθῇ τὸ πάθος, ἐγίνετο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀκολουθία ἰδιαιτέρα «εἰς παῖδας κακοσκόπους» καθ' ἣν, ἀφ' οὗ ὁ ἱερεὺς ἀνεγίνωσκε τὸ τρισάγιον, Παναγία τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, τὸ ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, τρία, τροπάρια, τὸ βασιλεῦ οὐράνιε καὶ τὸ τῆς εὐσπλαγγνίας τὴν πύλην, ἀπήγγελλεν ἔπειτα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ παιδίου εὐχὴν καθ' ἣν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρεκαλεῖτο νὰ ἐξαποστείλῃ «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπὶ τὸ παρὸν παιδίον καὶ ἐμφυτεύσῃ εἰς τὰ ὄρα τὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ τὰ ἱερά γράμματα» ἢ νὰ φωτίσῃ τὴν καρδίαν τοῦ δούλου του, προσβέβηαις τῆς Θεοτόκου τοῦ τιμίου Προδρομοῦ, τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, τῶν μαρτύρων Ἀγαπητοῦ, Προκοπίου, Φιλητοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων (4).

Ἡ μελέτη αὕτη, τὴν ὁποῖαν ἐδέχθη καὶ ἡ ἐκκλησία καταχωρή-

1) Χειρόγραφον Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. ἀρ. 1275 φ 28α καὶ 25 β.

2) Goar, Euchologium. σ. 572

3) Καὶ νῦν ἐν Ἡκσίῳ, Ρόδῳ καὶ Κύπρῳ ὁ δυσμαθὴς λέγεται κακόσκο-

4) Goar, Euchologium σ. 573—574

πος, βαρόσκοπος δ' ἐν Κῷ.

Κ. Ἀδριανοπούλου, περὶ μαθητῶν δυσμαθῶν (ἐν ψυχιατρικῇ νευρολογικῇ ἐπιθεωρήσει. τόμ. Ζ. σ. 286—90)

Στ. Τραχιλῆν, τὰ ἀνώμαλα παιδία (ἐν ἐκπαιδευτικῷ Δελτίῳ τοῦ Κρητικοῦ ἀστέρος Ἀριθμ. 11—12.

σασα εἰς τὸ Εὐχολόγιον τὰς σχετικὰς εὐχὰς, φαίνεται, ὅτι ἐγίνετο καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, τῆ βοηθεῖα μαγικῶν τινῶν πράξεων, τὰς ὁποίας φυσικά, ἢ ἐκκλησια ἐπισήμως ἀπέκρουσε.

Κατὰ τὰς σχετικὰς μαρτυρίας 1) ἀφ' οὗ ὁ παῖς ὑπεβάλλετο εἰς νηστείαν, ὠδηγεῖτο εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τῶν γονέων, αἵτινες ἀφ' οὗ παρέδιδον εἰς τὸν ἱερέα δίσκον τοῦ ἀντιδώρου, ἐπὶ τρία Σαββατοκύριακα λειτουργηθέντα, ἐφ' οὗ εἶχον γράψαι διὰ μέλανος ἢ μαγικοὺς χαρακτῆρας ἢ τὰ εἴκοσι τέσσαρα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, ἀπεσπόμενον ἔπειτα ὠρισμένας εἰκόνας διὰ βάμβακος ἐντὸς ἀκράτου οἴνου ἐμβληθέντος, τοῦτον δ' ἔδετον ὑπὸ τὴν ἁγίαν τράπεζαν.

Μετὰ ταῦτα ὠδηγοῦν τὸν παῖδα εἰς τὰ διάστημα τῆς ἐκκλησίας, πρὸ τῆς ὥραίας πύλης; δηλαδὴ καὶ ἐκεῖ ὁ ἱερεὺς καὶ διδάσκαλος ἀνεγίνωσκεν ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν του τὰς τέσσαρας προφητείας (δύο τῶν Βαβυλωνίων καὶ δύο τῆς Πεντηκοστῆς), ἔψαλλε τὸ Τρισάγιον, ἀνεγίνωσκε τὸν Ἀπόστολον καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, τρεῖς τὸν πεντηκοστὸν ψαλμὸν ἦτοι τὸ Ἐλεησὸν με ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου καὶ τέλος τὸν ἐπὶ τὸν δι' οἴνου, δι' οὗ εἶχε διαλύσει καὶ ἐκπλύνει τὰ ἐν τῷ δισκίῳ γράμματα, ἀπαγγέλλων τὴν εὐχὴν «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ νικήσας καὶ φωτίσας τῶν κδ' πρεσβυτέρων τὰ ὀνόματα καὶ τὰς καρδίας Μελχισεδέκ, Δημητρίου. . . . . εἰσεῖς φωτίσατε εἰσεῖς διορθώσατε τὸν νοῦν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (ὁ δεῖνα) διὰ μάθησιν γραμμάτων. Ὁ Χρυσόστομος φωστήρ τῆς Οἰκουμένης καὶ Βασίλειος ὁ σοφὸς οὐρανοφάντωρ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, εἰσεῖς φωτίσατε τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν διὰ μάθησιν γραμμάτων 2).

Ἡ ἀκολουθία ἐτελείωνε, ἀπαγγελλομένης μεγάλης δεήσεως, τοῦ

1) A. Vassiliev, Anecdota graeco-Byzantina σ. 341-42 G. Abbott, Macedonian Folklore σ. 362 ἐκ χειρογράφου τοῦ 10' αἰῶνος ἔχοντος ἐν τῷ ἡμέτερω κεφαλαίῳ κενὰ, τὰ ὅποια ὁμοῦ δύνανται νὰ συμπληρωθῶσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν ἐν τῷ Εὐχολογίῳ σημειουμένων καὶ ἐκ τῶν παρὰ Vassiliev κειμένων.

2) Ἐν τῷ παρὰ τῷ G. Abbott χειρογράφῳ φέρεται ἡ ἐξῆς εὐχή: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ νικήσας (γρ. ἐνοικήσας) καὶ φωτίσας τὰς καρδίας τῶν [εἰκοσι-τεσσάρων] πρεσβυτέρων Μελχισεδέκ, Ναβαῖ, Ἰαχάμα. . . . αὐτοὶ βοηθήσατε πάντας καὶ ἀγοῖζατε τὸν νοῦν, τὴν καρδίαν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (δεῖνος) εἰς τὴν μάθησιν τῶν ἱερῶν γραμμάτων».

Κύριε ἐλέησον μυστικῶς εἰκοσιτετράκις καὶ μεγαλοφώνως δωδεκάκις, καὶ ἐνὸς οἰουδήποτε Ἀποστόλου.

Κατ' ἄλλας πληροφορίας ἀντὶ νὰ ποτίσουν τὸν παῖδα δι' οἴνου ἐκ τοῦ δίσκου τοῦ ἀντιδώρου, τὸν ἐπὶ τὸν πρεσβυτεῖας τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, διὰ μίγματος ὕδατος καὶ οἴνου τεθέντος ἐντὸς ὑαλίνου δοχείου ἐφ' οὗ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν εἶχον γραφῆ τὰ ὀνόματα τῶν εἰκοσιτεσσάρων πρεσβυτέρων τῶν κατ' ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ παρασταμένων καὶ τὸ ὁποῖον πρότερον εἶχον θέσει κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης ἵνα λειτουργηθῆ 1).

Τέλος κατὰ χειρόγραφον ἐκ Κῶ «διὰ νὰ μάθῃ τὸ παιδίον γράμματα ἢ καὶ πάντα τέχνη» ἔπινεν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἁγιασμόν τῶν Θεοφανείων δι' οὗ εἶχον ἐκπλύνει τὰ ἐξῆς λόγια γεγραμμένα ἐπὶ δίσκου ἀντιδώρου λειτουργηθέντος ἐπὶ ἑπταήμερον. «Ἄρα, Χριστέ, ἐλευθερία Χριστέ καὶ ἐλεήμων, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, πνεῦμα σοφίας, πνεῦμα ὁρητορικῆς καὶ ἀναγνώσεως, πνεῦμα Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Τίς δύναται φωτίσαι τὸν δούλον τοῦ Θεοῦ (ὁ δεῖνα) τὰ ἅγια τῆς ἁγίους, πνεῦμα ἅγιον ἐπισκιάσει καὶ ἡ δύναμις Ὑψίστου ἐπ' αὐτὸν ὁμήν» 2).

Αἱ σχολικαὶ αὐταὶ εὐχαὶ φαίνεται ὅτι ἦσαν οὐ μόνον κατὰ τὸν μεσαιῶνα ἐν χρήσει ὡς ὁ Fr. Drexl ὁρθῶς ἀνεγνώρισε τοιαύτην εὐχὴν ἐν κώδικι τοῦ 14' αἰῶνος 3) ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀλωσιν. Ἐν κώδικι π.χ. τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου γεγραμμένῳ κατὰ τὸν 15' αἰῶνα ἀναγινώσκομεν: † Ὁ Χριστέ μου φώτισον τὸν δούλον σου Λοῖζο νὰ μάθῃ τὰ γράμματα καὶ τὸ γράψιμο καλὰ, κατὰ τὸ Διμιτράκι 4); τοῦ

1) A. Vassiliev, Anecdota graeco-Byzantina σ. 342.

Τὰ ὀνόματα ταῦτα ὧν τὰ πλεῖστα εἶναι συνθηματικά κατὰ τὸ χειρόγραφον, εἶναι τὰ ἐξῆς: Σιλουάνος, Ἰωδημέλιος, Κορυφοβλεπῶν, Διδάκιος, Δομαξίλαος, Σύνικος, Συναδολύτης, Μιχάδων, Κεβεκόματος, Σημακένεος, Σουδανένεος, Κεσακόφυτος, Ἡδύμος, Εὐχήμενος, Μέτριος, Σεφώτατος, Ψαλματικός καὶ Κοσμιανός.

2) W. H. D. Rouse, Folklore from the Southern Sporades ἐν Folklore 10. 170-171.

3) Ein verkautes Byzantinisches Schulbuch ἐν Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen 58 (1921) σ. 27]

4) Χειρ. 135 φῶλλ. 142a N. Bees, Verzeichnis der griechischen Handschriften des peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon σ. 116.

ΙΗ' αἰῶνος εἶναι καὶ Μακεδονικὸν χειρόγραφον, ἐν ᾧ διὰ μακρῶν περιγράφεται τί πρέπει νὰ γίνεται «εἰς παιδί ὅπου ἔχει κακὸν νοῦν εἰς μάθησιν τῶν ἱερῶν γραμμάτων» 1) τέλους δ' ὁμοίως τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ τὸ ἀνωτέρω ἐν Κῶ μνημονευθέν.

Ἄς μὴ παραλειφθῆ ἡ ἐνταῦθα, ὅτι ἰατρικώτερά πως μέσα ἐτίθεντο ἐν χρήσει κατὰ τὸ μεσαιῶνα διὰ τοὺς κακοσκόπους. «Παιδίον μὴ ἔχον εἰς γράμματα σκοπόν, βάλε εἰς τὸ στόμιν του κοκτώνια Ζ' (παιωνίας) καὶ αὖξαι ὁ σκοπὸς του» φέρεται ἐν μεσαιωνικῷ χειρογράφῳ 2).

Καὶ διὰ τὸν τῆς Σχεδιογραφίας, τὸ πρῶτον ἀπτόμενον ὑπῆρχεν εὐχή, ἣν ἐπίτηδες ἐνταῦθα παρατίθημι ἐκ τοῦ περὶ Σχεδῶν βιβλίου τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Μανουήλου τοῦ Μοσχοπούλου, ἐν Παρισίοις, 1545, 4ον.

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀσπύρος εὐδοκῆσας τεχθῆναι ἐκ τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ταῖς προσβείας αὐτῆς καὶ τοῦ χρυσορρήμονος Ἰωάννου, φώτισον τὸν νοῦν τοῦ νέου τοῦ νῦν ἀπτομένου τοῦ σχεδιογραφεῖν καὶ τὴν καταρχὴν εὐλόγησον τοῦ σχεδους» 3). Ὑπῆρχε δὲ καὶ διὰ τοὺς κακοσκόπους παιδαγωγησιὰ μικρὰ ἀναφέρουσα τὰ ὀνόματα τοῦ Προκοπίου, καὶ Φιλῆτου Εὐχολόγιον Goar Βενετία 1730 σ. 561—3. Β. Κωνσταντίδου Ἀνάτα παιδευτήρια κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, Τυβίγγη 1921 σ. 22).

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Δυστυχῶς τὸ ἔργον τὸ ἐκπαιδευτικὸν τοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδιστριαίου δὲν ἤρρεσεν εἰς πάντας, ὡς δὲν ἠδχαριστήθησαν διὰ τὴν ἐν γένει κυβέρνησιν αὐτοῦ οἱ διάφοροι *κοτζαμπάσηδες*, περὶ ὧν ὁ Κοραῆς καὶ πολλοὶ ξένοι περιηγηταί, δὲν ὁμιλεῖ εὐφίμως, οἱ διευθύνοντες ἄχρι τῆς ἐκλογῆς ἐκείνου, τὴν Ἑλλάδα καὶ διὰ τοῦτο ἀντιδρῶντες οὐ μικρὸν συνετέλεσαν εἰς τὴν δολοφονίαν τοῦ ἀνδρός. Ἐχομεν δὲ μάρτυρα τῶν κατ' ἐκείνου τεκταινομένων τὸν ἐν Παρισίοις ἀπὸ τοῦ 1821 ἐγκατεστημένον λόγιον Σερραῖον Μηνῶν Μηνωΐδην, ὅστις ἐν τῷ

1) G. Abbott, Macedonian Folk-lore σ. 362.

2) Fr. Pradel, Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters σελ. 30.

3) Ἄρχεται δὲ ἡ τεχνολογία ἀπ' αὐτῶν τῶν λέξεων «Κύριε Ἰησοῦ...»

ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντι τῷ 1831 ἔργῳ: «*Ἐλεγχος τῶν προδοτῶν*» ἀναγράφει τάδε:

«Ἀφότου διεδόθη ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐκλεγῆ ὁ Καποδιστριαῖος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος, διάφορα κόμματα ἠνώθησαν γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀπὸ φόβο ὅτι μὲ τὴν ἱκανότητα καὶ τὸ πνεῦμά του θὰ ἐξεμηδένιζε τὴ βλαβερὴ ἐπιρροὴ καὶ ἐπιβολὴ των καὶ θὰ τοὺς ἔκανε ἀνικάνους νὰ τυραννοῦν τὸν ἀγαθὸ καὶ εἰρηνικὸ ἑλληνικὸ λαό. Ἄλλὰ ἐπειδὴ δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐπιτύχουν εἰς τὸ σκοπὸ των, ἐσυκοφάντησαν τὸν Καποδιστρια, βοηθούμενοι ἀπὸ μερικοὺς οἱ ὅποιοι εὗρισκοντο εἰς τὸ Παρίσι, λέγοντες ὅτι θὰ πωλοῦσε τὴν Ἑλλάδα στὴ Ρωσσία. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀερολογήματα ἀντέκρουσα ἐγὼ με τὸ διάλογό μου «*Μενέδημος*».

Ἐργότερα, κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1828, ὅταν ἔφθασε εἰς τὸ Παρίσι ὁ Νικόλαος Ὑψηλάντης, 1) ὠργανώθη μιὰ ἐταιρεία σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦταν νὰ ξεκάμουν τὸν Καποδιστρια μὲ κάθε δυνατὸ μέσο. Τότε ἕνα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα πρόσωπα κτυπῶν μὲ τὸ πόδι του τὸ πάτωμα, εἰπε ἐμὲ καὶ ἄλλους μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ Ὑψηλάντης, εἶπε αὐτὰ τὰ λόγια:

—Φεύγω ἀμέσως γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ συντρίψω τὸ κεφάλι τοῦ Καποδιστρια!

Ἐλοιπόν, ἀπὸ τὸν καιρὸ ποῦ ὠργανώθη ἡ ἐταιρεία πολλὰ μέλη της ἐπῆγαν ἀπὸ τὸ Παρίσι εἰς τὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ στρατολογήσουν εἰς αὐτὴν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερα μέλη».

Ἐπειτα δὲ ἀναγράφει ὁ Μινωΐδης ὅτι κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1828 ἦλθεν εἰς Παρισίους καὶ ὁ ἐκ Μελενίκου ἐν Σέρραις μαθητῆς αὐτοῦ Ἀναστάσιος Πολυζωΐδης ὃν συναντήσας συνεβούλευσε νὰ μὴ ἐγγραφῆ μέλος τῆς ἐταιρείας τῆς ἐχούσης ἔμβλημα τὸν Ἡρακλῆ τὸν ροκολοφόρον 2). Ἦς πρόεδρος ἦτο ὁ Νικόλαος Ὑψηλάντης, συμπράττοντος καὶ

1) Οὗτος εἶναι ἀδελφὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου Δημητρίου καὶ Γεωργίου Ὑψηλάντων, υἱῶν τοῦ Κωνσταντίνου. Κατὰ τὴν ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἐπανάστασιν ἐχημάτισεν ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Δραγατσανίφ κατακερματισθέντος ἱεροῦ λόχου σωθεις ὑπὸ φιλέλληνας Γάλλου ἀπῆλθεν εἰς Παρισίους. Ἐργασις δὲ γαλλιστὶ «Ἀπομνημονεύματα» μεταφρασθέντα καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Δημητρίου Γε. Καμπορούλου ἐν Ἀθήναις τῷ 1900.

2) Περὶ τῆς ἐταιρείας ταύτης ὁμιλεῖ καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος ἐν τῷ βίῳ τοῦ Καποδιστριαίου.

τοῦ Α. Κοραῆ καὶ τοῦ Α. Μαυροκορδαίου. Ἄλλ' ὁ μαθητὴς δὲν ἤκουσε τὸν διδάσκαλον καὶ ὁ Πολυζωΐδης κατελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατέστη διὰ τοῦ «φίλου τρυ λιοῦ» καὶ τοῦ «Ἀπόλλωνος» ὁ ἄσπονδότερος ἐχθρὸς μέχρι τῆς δολοφονίας του (27 Σεπτεμβρίου 1831). Παράλληλως πρὸς τὸν Πανταζίδην (Κοραῆς;) γράφοντα τὸ «περὶ τῶν Ἑλληνικῶν συμφερόντων» τῷ 1830 βιβλίον εἰργάσθησαν καὶ οἱ ἐν Παρισίοις διατρέβοντες Χίοι Ἕλληνες Φ. Φουεναράκης καὶ Κ. Θ. Ράλλης οἱ συγγραφεῖς τῶν Συμμίκτων ἑλληνικῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Καποδιστριαίου καὶ ἐφεξῆς (Παρίσιοι Μέρος Α' 1831, Β' 1832), οἵτινες οὐδὲν λευκὸν ἐνορῶσιν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Κυβερνήτου. Τὸ ἔργον τοῦ Καποδιστριαίου ἀνεκόπη εὐθύς ἀρξάμενον, ἀλλὰ τροποποιηθὲν ἐν πολλοῖς ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας (1833—1836) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Γερμανικῆς ἐκπαιδεύσεως συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας ἐν τῇ ἐλευθέρῳ καὶ τῇ Τουρκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι.

Τελευτῶν τὴν μικρὰν ταύτην εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐντεῦθεν ἱστορίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπισυνάπτω τὰς ἐξῆς πρὸς τοὺς μαθητευομένους ἐν τοῖς σχολείοις συμβουλὰς Ἰγνατίου τοῦ Σκευοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας «παράνεσις τοῖς νέοις κατ' ἀλφαβητικὸν στοιχεῖον»:

Ἄκουσον ὦ παῖ, τῆς ἐμῆς συμβουλῆς,
 Βλέπον πρὸς αὐτὴν μάλλον, ἢ πρὸς ἄλλο τι.
 Γράφον τε αὐτὴν εἰς πλάτος τῆς καρδίας.
 Δὸς πάντα, καὶ φρόνησιν ἐκπριῶ μόνην.
 Ἔωλα πάντα, τῆς φρονήσεως ἄτερ.
 Ζήλον σοφῶν μάλιστα τὸν σοφὸν βίον.
 Ἡ γλῶσσα καιροῦ μηδὲν ἐκφέρων δίχα.
 Θήρνε τὰ κράτιστα τῶν νοημάτων.
 Ἰχνη δ' ἔρεισον πρὸς πύλας τῶν ἐνθάδε.
 Καλῶς βιάδιζε, καὶ κακὸν πᾶν ἐκτρέπου.
 Δόγῳ τρόπους κοσμησον, ἢ λόγους τρόπῳ,
 Μὴ τῶν ρεόντων, τῶν μενόντων δ' ἀντέχου
 Νόμον Θεοῦ πατρός τε μὴ λήθην λάβοις.

Ξένος προσῆλθε, Χριστὸν αὐτὸν ἐννόει.
 Ὅλον σεαυτὸν τοῖς μαθήμασι δίδου.
 Πραῆς, ταπεινός, τοῖς διδασκάλοις ἔσο.
 Ῥάθυμον ἔργον μηδὲ πρόσβλέψαι θέλοις.
 Σαυτῷ δ' ἀδελφοὺς τοὺς ὁμήλικας λέγε.
 Τῶν συσχολαστῶν τὰς συνουσίας φίλει.
 Ὑπερ δὲ τούτων, καὶ πρὸ πάντων, καὶ μίνον.
 Φοβοῦ τὸ Θεῖον ἐξ ὅλης τῆς καρδίας.
 Χριστὸν δὲ τοῖς σοῖς ἔνδον ἐν στέροισι φέρε.
 Ψυχὴν κράτινε πρὸς πόνους μαθημάτων.
 Ὡς ἂν δι' αὐτῶν καὶ τόχοις σωτηρίας.